Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

June 2022 Volume-14 Issue-6

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

June-2022 Volume-14 Issue-6

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD		
Nguyen Kim Anh ***[Hanoi] Virtnam***	***Prof. Andrew Cherepanow*** *Detroit, Michigan [USA]*	***Prof. S. N. Bharambe*** *Jalgaon[M.S]*
Dr. R. K. Narkhede ***Nanded [M.S]***	***Prof. B. P. Mishra,*** *Aizawal [Mizoram]*	***Prin. L. N. Varma*** *Raipur [C. G.]*
Dr. C. V. Rajeshwari ***Pottikona [AP]***	***Prof. R. J. Varma*** *Bhavnagar [Guj]*	***Dr. D. D. Sharma*** *Shimla [H.P.]*
Dr. AbhinandanNagraj ***Benglore[Karanataka]***	***Dr. VenuTrivedi*** *Indore[M.P.]*	***Dr. ChitraRamanan*** *Navi ,Mumbai[M.S]*
Dr. S. T. Bhukan ***Khiroda[M.S]***	***Prin. A. S. KolheBhalod*** *[M.S]*	***Prof.KaveriDabholkar*** *Bilaspur [C.G]*

Published by-Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	अविनाश ओगले यांच्या कवितेचे स्वरूप **प्रा. अशोक रघुनाथ आलगोंडी, प्रा. डॉ. विनोद गायकवाड**	1-7
2	जागतिक स्तरावर कोविड-१९ मुळे संक्रमित मानवाची आणि मानवी मृत्यूची स्थिती (विशेष संदर्भ- डिसेंबर२०१९ ते जानेवारी२०२२) **प्रा. डॉ. तायनाथ व्ही.पी.**	8-10
3	भारतीय विधीगीतातील स्त्रीचित्रण **प्रा.डॉ.दत्तात्रय लक्ष्मण फलके**	11-14
4	मराठी महाकवि वसन्त त्र्यम्बक शेवड़े प्रणीत ‘अभिनव मेघदूत‘ गीतिकाव्य में प्रियसी चिन्तन एक समीक्षात्मक अध्ययन **डॉ. हंसराज मीना (काबरा)**	15-20
5	“कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांच्या ‘ताडमं’ या कथा संग्रहातील व्यक्ती चित्रण” **श्री. चेपूरवार गंगाधर नरसिंगराव**	21-25
6	श्री अरविन्द की दिव्य जिवन की अवधारणा तथा अतिमानस संकल्पन संबंधी एक विवेचन **Dr. Narendra V Raghatate**	26-31
7	साहित्य में चित्रित किसान **श्रीमती कंचन चौरसिया**	32-34
8	पंचायती राज संस्था की महिला सशक्तिकरण में भूमिका मध्यप्रदेश के बालाघाट जिले के विशेष संदर्भ में **कांता वर्मा डॉ सुनील कुमार जांगिड़**	35-40
9	महिला सक्षमीकरण **प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय, गायकवाड प्रतिभा शिवाजी**	41-45
10	‘प्राचीन भारतीय राजनीति और शासन’ **खेमराज आर्य**	46-50
11	पुनर्वसनाचे शासनाचे धोरण व शिवना टाकळी प्रकाल्पग्रस्तांचे वास्तव **प्रा. नंदकुमार कुकलारे**	51-59
12	लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षणविषयक विचार **डॉ. रमाकांत शिवाजीराव शातलवार**	60-62
13	हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील कापूस उत्पादनावर होणारा परिणाम **डॉ. दिलीप फोके**	63-64
14	डॉ. आंबेडकरांचे राष्ट्रीय जलधोरणातील योगदान **अमरदिप दामोधर रामटेके**	65-68
15	**کشمیری زبان میں صحافت** **میرسجادحُسین (گلشن پورہ ۔ ترال،کشمیر)**	69-71
16	शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आणि भारताची कामगीरी : एक दृष्टीक्षेप **प्रा.डॉ.पी.आर.मुठ्ठे प्रा.डॉ.एस.डी.आवाळे**	72-76
17	लोकमान्य टिळकांचे राजकीय विचार आणि धोरण **कुणाल दिलीप राठोड**	77-81
18	बँकांमधील कर्ज योजनेचा उपयोग सर्वसामान्य व्यक्तीने कसा करावयाचा **प्रा. मनोहर नारायण मोरे**	82-83
19	डॉ. बी.आर. अम्बेडकर का शैक्षिक दृष्टिकोण **डॉ. सुरेखा पिपलानी**	84-87
20	राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के सन्दर्भ में विद्यालयी पाठ्यचर्या में ”लोकल फौर वोकल की उपादेयता“। **रवीश चन्द्र पचौली**	88-89
21	सिविल सेवा के छात्रों का जीवन संघर्ष: डार्क हॉर्स **डॉ. वृषाली विकास मिणचेकर**	90-93
22	नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील शेतकरी जीवनदर्शन ! **प्रदिप केशव चापले**	94 -99
23	हवामान बदल समस्या, आव्हाने व उपाय **प्रा. चंदनशिवे वर्षा वैजनाथ**	100-103

24	आंबेडकरवादः एक विद्रोही दर्शन **प्रा. डॉ मंगल ससाणे**	104-107

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

'अविनाश ओगले यांच्या कवितेचे स्वरूप'

प्रा. अशोक रघुनाथ आलगोंडी[1] प्रा. डॉ. विनोद गायकवाड [2]

[1]मराठी अभ्यास व संशोधन केंद्र राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगावी

[2] प्रमुख, मराठी विभाग अधिष्ठाता, कला शाखा राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगावी

सारांश: कृ. ब. निकुंब, इंदिरा संत, शंकर रामाणी, यासारख्या बेळगावमधील श्रेष्ठ कवींनी मराठी काव्य वाङ्मयात मौलिक भर घातली आहे. इंदिरा संतांच्या जाण्याने बेळगावच्या काव्य क्षेत्रात निर्माण झालेली मोठी पोकळी भरून काढण्याचे कार्य अविनाश ओगले यांनी केले आहे. गझल, चारोळी, वृत्त, गेय कविता, मुक्तछंद, विडंबन या सारख्या सर्वच काव्य प्रकारात अविनाश ओगले यांनी विपुल असे लेखन केले आहेतेव्हा ,स्वतःचं असं एक वेगळं भाव विश्व त्यांच्या काव्यातून उभं राहतं . रचना यसहज आणि साधी शब्द .ती भाव वृत्ती केवळ त्यांची रहात नाही तर ती वाचकांची स्वतःची बनून जातोमुळे कवितेमधला आशय समजण्यास वाचकाला फारसा बुद्धीवर ताण द्यावा लागत नाहीपरंतु काव्यातून व्यक्त होणारा . याची प्रचीती त्यांनी लिहिलेल्या असंख्य .कवीचा मनोव्यापार लक्षात घेता कवी म्हणून अविनाश ओगले अलौकिक ठरतात ,चारोळ्या ,कविता विडंबन' .गझल यामधून होते ,थेंब टपोरेमध्ये प्रकाशित १९९४ हा त्यांचा पहिला कविता संग्रह ' झालाय. या टपोऱ्या थेंबाच्या प्रारंभाने ओगले यांनी काव्य प्रांतात स्वतःची एक वेगळी ओळख निर्माण केली त्यानंतर .) 'चषक माझा'चंद्रशेखर गोखले यांच्या केलेले व या चारोळी संग्रहाचे चषकीय दृष्टीने 'मी माझा'िडंबनहा (विडंबन चारोळी संग्रह १९९६ मध्ये आलाया व्यतिरिक्त त्यांच्या कविता .मध्ये प्रकाशित झाला २००४ कवितासंग्रह 'काजवा' तर . त्यांचे हे विखुरलेले लेखन .दैनिकातून प्रकाशित झाल्या होत्या ,अनेक दिवाळी अंकातून ओगले कुटुंबीयांनी 'रंग मनाचे' या 'बप्रतिबिं' आणिदोन संग्रहातून एकत्रित केले आहे .

खऱ्या अर्थाने ओगले यांना कविता सापडली होतीते ,कविता त्यांच्या जीवनाशी इतकी एकरूप झालेली होती की . मी शब्दांशिवाय काहीही देऊ' स्वतः म्हणत असत नाही शकतसंग्रहाच्या अर्पण पत्रिकेत म्हटले 'काजवा' म्हणूनच त्यांनी ' ,आहे

"कवी शब्दांशिवाय काहीही मिळवू शकत नाही.
कवी शब्दांशिवाय काहीही साठवू शकत नाही.
कवी शब्दांशिवाय काहीही देऊ शकत नाही'.'[१]

गझल आणि विडंबन हा त्यांचा अत्यंत आवडता प्रांतआणि नंतरच्या काळात त्यांनी असंख्य गझला , असे असले तरी .विडंबनं लिहिली सामाजिक, वैचारिक, कौटुंबिक, निसर्गवर्णनपर, चिंतनपर, आई अशा आशयाच्या अशा असंख्य कविताही त्यांनी लिहिल्या आहेत. समाजात घडणाऱ्या अघटित घटना पाहून कवीचे मन अस्वस्थ होतं आणि हा अस्वस्थपणा कवीला बेचैन करत राहतोत्याला शब .्दांतून व्यक्त व्हावं लागतं. ओगले यांच्या व्यक्तित्वाबद्दल सांगताना डॉ. विनोद गायकवाड म्हणतात, "ओगलेंचे व्यक्तिमत्व बहिर्मुखी विनोदी आणि अंतर्मुखी गंभीर, चिंतनशील होते."[२] हेच त्यांचे व्यक्तिमत्व त्यांच्या कवितेत उमटलेले पाहायला मिळते. त्यांच्या केवळ गंभीर कवितांचा विचार करताना निसर्गवर्णन, सामाजिक, चिंतनशील, वैचारिक, कौटुंबिक, शैक्षणिक-वैज्ञानिक विषयांवरच्या कविता आढळतात.

१-निसर्गवर्णनपर कविता .

कृइंदिरा संत यांच्याप्रमाणेच अविनाश ,निकुंब.ब. ओगलेंच्या कवितेत देखिल निसर्गाचे सौंदर्य आणि बेळगाव परिसर .उमटल्या आहेत त्याच्या विविध छटा आणि बेळगावला लागून असलेला खानापूर, तिलारी, चंदगड वगैरे भाग हा निसर्ग सौंदर्याने नटलेला आहे . अगदी आल्हाददायक वातावरण तीनही ऋतूत ,विविध प्रकारची औषधी वनस्पती .अनुभवायला मिळते पावसात ,फुलांनी बहरलेली झाडे-फळा ,घनदाट जंगले टपोऱ्या थेंबांचा पाऊस आणि ,धबधबे फेसाळणारे रात्रीच्या वेळी लुकलुकत चमकणारे काजवे यांची भुरळ कवीला पडली नाही तरच नवलम्हणूनच की काय . अविनाश ओगले यांच्या कवितेत हा सारा निसर्ग शब्दबद्ध झालेला आहे.

पाऊस आणि थेंब यांचे त्यांना भलतेच अप्रूप असलेले दिसतेत्यांच्या थेंब टपोरे या पहिल्याच . कवितासंग्रहातील'थेंब टपोरे' शीर्षक कवितेत ते म्हणतात,

"थेंब टपोरे टपोरे
खाली आसुसली माती
मातीच्या गं अंगावर
लक्ष रोमांच फुलती."[३]

कित्येक दिवस थेंबासाठी आसुसलेली मातीटपोरे , रोमांच थेंब अंगावर झेलते तेव्हा मातीच्या अंगावर नवा माती त्या स्पर्शा .फुलतोने शहारून जातेहे जे थेंब . आहेत ते पानापानांमधून वाजत राहतात आणि

फुलांच्या पाकळयांना झुलवतात तेव्हा ते जणू मोतीच असल्याचा भास कवीला होतोते एवढेच नाही तर . कवीच्या मनाला- देहाला त्या टपोऱ्या थेंबाचा गंध मोहून जातोगंध उरात साठवून घेतला तरी कितीही हा . इतक्या .त्याच्या स्मृतींनी डोळयास डोळा लागत नाही त्या स्मृती ताज्या होऊन जातात.

अविनाश ओगले यांच्या कवितेतला पाऊस अनेक दृश्य प्रतिमा घेऊन शब्दबद्ध झालेला आहेपाऊस हा . निसर्गाचा एक अविभाज्य घटक असल्याने त्यांच्या अनेक कविता निसर्गाचे पाऊस या विषयावरच्या किंबहुना पावसामुळे निसर्गात बदलाचे संचित उलगडून दाखवितात,मग कधी तो पाऊस घराचे छप्पर उडवितो . तर कधी प्रेयसीची पावसात ,कधी मातीत मृद्गंध पसरतो झालेली भेट या साऱ्यांची आठवण पावसाच्या .आगमनातून कवीला होते

पावसाचं आणि कवींच अतूट नातं असतंकवीने . पावसात एकही कविता लिहिली नाही असे होणे शक्यच पावसाळयात तर कव .नाहीींच्या प्रतीभेला उधाण आलेले दिसतेधो धो कोसळणाऱ्या पावसाप्रमाणे . याच कवींच्या प्रवृत्तीवर ओगले मार्मिक .कविता येतात .टिप्पणी करतात पाऊस आल्या आल्या कवींच्या कविता देखिल पावसासारख्या येतात आणि मग सामान्य लोकांची चिंता वाढतेकवींच्या या स्वभावावर ओगले . भाष्य करतानाच पाऊस आल्याने नवा रेनकोट घ्यावा लागतो ही सर्वसामान्यांची बाजूही मांडतात .

रम्यउत्साहपूर्ण असा हा पावसाळा ,आनंददायक , गळणाऱ्या घराच्या .अनेकांना चिंतेचा वाटतो रातून डोक्यावर पडणाऱ्या धारा काळजीने मन छप्प ,जळायला लागते म्हणून ते पुढे म्हणतात

"पावसानं आधी आमचं छप्पर उडवलं
मग आमची पार दाणादाण उडविली.
माणसंकापडं सगळंच चिंब भिजलं ,चूल ,
छातीशी हात बांधून बसून राहिलो आडोशाला
उपाशी पोटानं.कुडकुडत ,काकडत ,"४

डोक्यावरचं छप्परचं जेव्हा पावसाने उडतं तेव्हा त्यांची झालेली दयनीय अवस्था कवी शब्दातून व्यक्त करतो .'काजवा' या संग्रहातील त्यांची 'पाऊस' ही कविता वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या कवितेतून अविनाश ओगले यांची सौंदर्यवादी भावना व्यक्त होते. ही दीर्घ कविता असून ती एकूण नऊ तुकड्यात लिहिली आहे. प्रत्येक तुकडा एक स्वतंत्र कविताच आहे. पावसाचं आणि आपल्या सहचारिणीचं नातं मांडत असताना अविनाश ओगले यांनी आपले स्वतःचे आणि कवितेचे भावबंधही उलगडले आहेत. निसर्गातील विविध गोष्टी अविनाश ओगले यांच्या कवितेत चित्रित झालेल्या आहेत . 'झाडांच्या मुळांना मला एकदा विचारायचंय ...या कवितेत कवी 'झाड' हे रूपक घेऊन व्यक्त होतात. झाडाचं उध्वस्तपण आणि माणसाचं उध्वस्तपण अशा समान दृष्टिकोनातून त्यांची कविता पाहताना दिसते.

वाढत्या शहरीकरणामुळे जंगलेच्या जंगले उद्ध्वस्त झाली आहेतजो काही निसर्ग शिल्लक . निसर्गाच्या या .केवळ कवितेत राहिला आहे तो उद्ध्वस्तीकरणाविषयी अविनाश ओगले यांचे कविमन कमालीचे अस्वस्थ होते. एक फक्त झाड तोडले जाते पण त्या एका झाडाच्या कत्तलीने कवीच्या आयुष्याचा एक लचकाच तोडून नेल्यासारखा वाटतो' .झाडया कवितेत ' ,कवी सांगतात

"वारा घुमायचा पानापानातून, पाने नाचायची,
डोलायची,
पानापानांचे ते सुखद हुंकारआता कायमचे विरून ,
.गेले
पाऊस थांबल्यावरचिंब भिजल्या पानांतून ,
थेंबाथेंबाने टपटपणारे धुंद संगीत.कायमचे संपले ,
रात्रीच्या शांतवेळी पानांच्या सळसळीची
कशी उबदार जाग असायची.
आता साऱ्या रात्री कशा भयाण शांत होतील'."५

झाड तोडताना केवळ एक झाड तोडले जात नसून त्या झाडाशी असलेला निसर्गाचा ऋणानुबंध तोडला जातो .हा कवीचा अस्वस्थपणा इथेच थांबत नाही . कवीला वाटते त्यांच्या बाबतीत ऋतुचक्र फिरायचे जणू आता त्यांच्या आयुष्यात वसंतच .थांबले आहे .व्यक्त करतात फुलणार नाही अशी अगतिकता ते

अविनाश ओगले यांच्या कवितेत जसा पाऊस अनेक विविधांगी अनुभव घेऊन येतोतसा तो , अनैसर्गिक गोष्टीही घेऊन येतोनिसर्गातील प्रत्येक . घटकाला नैसर्गिकपणेच घडू द्यावे तरच त्याची अनुभूती पक्ष्यांना .घेण्याचा आनंद कमालीचा आनंदायी असतो आले मुक्तपणे संचार करता पाहिजे. यातून ओगले यांची कविता निसर्गाच्या बदलाची मीमांसा करते.

२. सामाजिक आणि वैचारिक कविता-

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो असे म्हटले जातेकादंबरी किंवा अन्य साहित्य ,कविता ,कथा . ,समाजमनाचा स्वभाव ,प्रकारातून समाजाची वास्तवता प्रश्न इत्यादींचे चित्रण समाजातील शोषित घटकांचे कविता तर समाजाच्या बदलांचे उत्तम .झालेले असते अविन .संचित आहोश ओगले यांची कविता या बदलाच्या संचितात नसली तरी ती समाजाची वास्तव स्थिती प्रकट करताना दिसतेकवीला समाजाविषयी . कळवळा आहे आणि हा समाजाविषयी असलेला त्यांचा या 'रंग मनाचे ,काजवा ,थेंब टपोरे' कळवळा त्यांच्या .संग्रहातील बहुतेक कवितांमधून प्रत्ययास येतो

"ओगलेंची सामाजिक कविता सध्याच्या काळातील सामाजिक परिवर्तनाची नोंद घेते, परिणामी कवितेतून त्या विषयीच्या नोंदी उमटतात."[६] हे डॉ चंद्रकांत पोतदार यांचे ओगलेंच्या कवितेबद्दलचे मत महत्वाचे वाटते.

जगात माणसांची गर्दी वाढली खरी पण माणुसकी हरवत गेलेली पहायला मिळतेमाणूसच माणसाचा . अरण्यांची जपणूक व्हावी .मोठा शत्रू झालेला आहे तसे एक माणसांचे .म्हणून अभयारण्ये निर्मिली आहेत .अभयारण्य हवे असल्याचे अविनाश ओगले सांगतात

"आता हवंय एक माणसांचे अभयारण्य
जिथं असेल अभय माणसाला माणसापासून
तिथं नसतील माणसांवर जातीपातींचे शिक्के,
दाण्या दाण्यांवर नसतील खाणाऱ्यांची नावे,
स्वच्छंद पक्ष्यासारखे राहता येईल आपल्याला
कुठल्याही झाडाच्या फांदीवर'.'[७]

जिथे माणसापासून माणसाला कसलेच भय नसेल तसे एक फक्त माणसांचे अभयारण्य कवीला हवे आहे . पातीत विभागला जाऊन उच्च नीच -आज माणूस जाती भाव -असा कुठलाच भेद .भेदापायी भ्रष्ट झालेला आहे नसलेले मुक्त पक्ष्यांसारखे स्वच्छंदी राहता येईल असे माणसांचे अभयारण्य अविनाश ओगले यांना अभिप्रेत आहे , नसेलया अभयारण्यात कसलीच कुणाशी स्पर्धा . स्वार्थ नसेल ,मत्सर नसेलभांडणे आणि हेवेदावेही , .नसतील असा आदर्श समाज ओगले यांना हवा आहे कवीची समाजाप्रती असलेली सामाजिक जाणीव .आत्मीयता यातून स्पष्ट होते

या आधी म्हटल्याप्रमाणे माणसांची गर्दी वाढली आहे .या गर्दीत माणूस स्वतःलाच हरवत चालला आहे . सुविधा आ-अत्याधुनिक सोयीणि संशोधनामुळे माणसाचे जीवन सुखदायी झाले आहे ,मोबाईल . .इंटरनेटमुळे तर जग अगदी जवळ येत चाललंय जगभरात कुठे काय चाललंय हे आपणास घर बसल्या असे असताना आपण .एका सेकंदात समजू शकते आपल्याच माणसांपासून ही ,दूर जात आहोत (घरातील) म्हणून ,अधिकच जाणवते खदखद कवी मनाला अविनाश ओगले या 'जग किती जवळ येत चाललंय' ,कवितेत म्हणतात

"जग किती जवळ जवळ येत चाललंय
जगभरातल्या माझ्या मित्र मैत्रिणींशी
मी मोबाईलवर मनमुराद बोलत असतो तेव्हा,
माझे म्हातारे वडील माझ्याकडे खूप आशेने पहात असतात
कीशब्द थेटच बोलेन त्यांच्याशीही मी दोन ,
.म्हणून"[८]

.

अविनाश ओगले यांनी परिवर्तन या कवितेमधून परिवर्तनाचा झालेला परिणाम व त्याची दुसरी बाजू स्पष्ट केली आहेसमाजातील तीन क्षणचित्रे त्यांनी . ही क्षणचित्रे वाचकाला .शब्दातून रेखाटली आहेत .वैचारिक डोस दिल्याशिवाय राहात नाहीत संगणकाप्रमाणे कोरड्या झालेल्यामाणसाच्या भावना पाहून बँकेचे खऱ्या अर्थान संगणकीकरण पूर्ण झाल्याची खात्री वाटणे म्हणजे माणसामध्ये असलेला माणूसपणाचा स्थायीभाव नाहीसा झाल्याचे या शब्दांच्या क्षणचित्रातून जाणवते. ही भयाण समाज परिवर्तनावादी स्थिती कवी कवितेतून मांडत राहतो .

मनुष्य नेहमीच मानसिक समाधान आणि स्थैर्य मिळविण्यासाठी मंदिराची वाट धरतोमंदिरामधला . देवच त्यास एक आशादायी किरण वाटत असतोपण , ,कवी म्हणतो

"कुठल्याच मंदिराचा मजवर प्रभाव नाही
तरीही इथे सुखाचा काही भाव नाही.
सत्ता इथे मठांची आणिक आश्रमांची
घामास अन श्रमांना कोठेच वाव नाही."[९]

कवीवर कुठल्याच मंदिराचा प्रभाव नाहीयाचे . ,इथल्या मंदिरांची .कारणही त्यांनी सांगितले आहे मठांची आणि आश्रमांची सत्ता असल्याने कष्टकरी स्वार्थी .श्रमिकांना कोठेही वाव असल्याचे दिसत नाही आश्रम किंवा मठही ,मनोवृत्तीच्या माणसांनी मंदिरे त्या .शिल्लक सोडले नाहीतवरही ते स्वतःची सत्ता गाजवत असतातअशा मंदिरांचा प्रभाव कवीवर . या कवितेमधून समाजाच्या दांभिक .बिलकूल नाही .प्रवृत्तीवर ओगले यांनी बोट ठेवले आहे

अविनाश ओगले यांच्या कवितेत असलेली सामाजिक जाणीव आजच्या तरूणाईच्या वाढत्या निष्क्रिय आणि दिशाहीन भरकटलेपणापर्यंत येऊन पोहचते .'मला माझ्या मुलाची खूप भीती वाटते' या कवितेमधून त्यांनी सर्व सामान्य पालकांची चिंता मांडली आहे .तर आजच्या विज्ञानयुगातही देव ,धर्म- .ढोंगी भोंदूबाबा यांचे अवडंबर माजले आहे .यज्ञयाग अज्ञानी वागत आहोत असेच आम्ही ज्ञानी असूनही कवीला सुचवायचे आहे. समाजात घडणाऱ्या अशा असंख्य घटनांनी कवीचे मन दुःखीकष्टी झाल्याचे - परंतु अविनाश ओगले एक आशावादही व्यक्त .जाणवते .करतात शब्दांचे दिवे तेवते ठेवूया असे सांगतात.

"आपण बोलूया एकमेकांशी
शब्दानं शब्द वाढू दे.
आपण लिहूया एकमेकाला
आपण वाचूया एकमेकाला
शिष्ट शांततेच्या कोशातून
आपण बाहेर येऊया..
.....आपण शब्दांचे दिवे तेवते ठेवूया."[१०]

शब्दच असे आहेत की ते समाजातील सगळी दरी मिटवू शकतातया .आपण एकमेकांशी बोलूया . एवढेच .बोलण्याने एकमेकांची मने सांधली जातात आणि ,वाचूया ,लिहूया नाही तर आपण एकमेकाला जमलचं तर शिष्टपणाच्या नावाखाली निर्माण झालेली शांतता भेदून आपण बाहेर येऊयाहा समाज स्नेहाच्या . मनातला अंधार ,प्रकाशात आनंदी रहायचा असेल तर मिटवायचा असेल तर आपण शब्दांचे दिवे तेवत ठेवले हा .पाहिजेत आशादायी विचार अविनाश ओगले यांच्या कवितेत आढळतो.

३-चिंतनपर कविता .

अविनाश ओगले यांच्या कवितांमधून त्यांची वैचारिक शक्ती अफाट असलेली दिसतेनवा विषय . .नव्या आशयाने मांडण्याचे सूत्र त्यांच्या कवितेत आहे वैचारिक ,सामाजिक कवितांमध्येही त्यांच्या चिंतनशील त्यांच्या .बुद्धीची क्रियाशीलता ठळकपणे दिसते चिंतनपर कवितेमधला गूढार्थ तसा समजण्यास सहज सोपा आहे पण त्यातून निर्माण झालेली वक्रोक्ती लक्षात यायला हवी .

'काजवा' या कवितासंग्रहातील 'वृक्ष असे एकाएकी' या कवितेत आयुष्याच्या शेवटी मनुष्याची मनोवस्था, त्याचे असह्य असे दुःख ओगले यांनी 'वृक्ष' या प्रतिमेचा योग्य वापर करून मांडले आहे. ते म्हणतात,

"वृक्ष असे एकाएकी उन्मळून पडत नसतात
मुळे तोडतात आधी नाते जमिनीशी.
पाने वाळतात,गळून पडतात ,
नवीन पाने शोषत राहतात
वृक्षाचा उरला सुरला जीवनरस ".११

वृक्षाचे उन्मळून पडणे हे एकाएकी किंवा अचानक नसतेरूजलेली मुळे जमिनीशी नाते त्याआधी जमिनीत . हळूहळू त्या ,तोडतातझाडाची पाने वाळत जाऊन गळून पडतातआणि त्याजागी आलेली नवीन पाने , सुरला जीवनरस शोषून घेतात हे दुःख जे -वृक्षाचा उरला पण गूढार्थ .फक्त त्यामधला वाच्यार्थ झाला .वृक्षाचे आहे .वेगळाच आहे

माणूस आयुष्यात जेव्हा खचून जातो तेव्हा त्याची स्थिती या उन्मळून पडणाऱ्या वृक्षापेक्षा वेगळी नसते . असाच तोही खंगत खंगत जीवनरस संपलेल्या आणि शेवटी हे सारे ,वृक्षासारखा जीर्ण होत जातो या त्याच्या .असह्य झाल्यावर पूर्ण उन्मळून पडतो .उन्मळून पडण्याची कारणे केवळ निमित्त होतात

अविनाश ओगले यांचे निरीक्षण खूप बारीक असलेले दिसते आजुबाजूला .घडणाऱ्या लहान सहान गोष्टीही ते फार तीक्ष्ण नजरेने न्याहाळताना दिसतात . त्यावर चिंतन करताना दिसतात. या त्यांच्या निरीक्षण स्वभावातून त्यांनी आपल्या कवितेत काही प्रश्नही उपस्थित केलेले आहेत. 'ज्ञानोबा' याही कवितेत त्यांनी असाच प्रश्न केला आहेपरंतु हा प्रश्न साहित्य क्षेत्रात . .वाढलेल्या अनाठायी प्रकाराबद्दल भाष्य करणारा आहे ,या कवितेत ते म्हणतात

"ज्ञानोबा, तुमचा ज्ञानेश्वरी हा कवितासंग्रह सातशे
वर्षे कसा काय टिकला?
तो सरकारी अनुदानातून प्रकाशित झालेला नव्हता
हे आता संशोधकांनीही मान्य केलय
तेव्हा वृत्तपत्रे नव्हतीत्यामुळे मराठीच्या ,
प्राध्यापकांनी केलेली
याची समीक्षाही छापून आलीच नसणार
मग तुमचा कवितासंग्रह सातशे वर्षे कसा काय
टिकला "?१२

अभिजात साहित्याचे वैशिष्ट्य हेच आहे की ती कलाकृती चिरंतन टिकून राहतेव्या १२ ज्ञानेश्वरांची . .शतकात लिहिलेली ज्ञानेश्वरी सातशे वर्षे टिकून आहे त्याकाळी आजच्या सारखी सुधारित आणि सोयीची कसलीच साधने उपलब्ध नव्हतीवृत्तपत्रे नसल्याने . आजच्याप्रमाणे मराठी प्राध्यापकांनी केलेल्या समीक्षाही छापून आलेल्या नव्हत्या तरीही ज्ञानेश्वरी हा कवितासंग्रह सातशे वर्षे टिकून आहेअलीकडच्या . .काळात कवी आणि कवितांचा नुसता सुकाळ झालाय उदंड माजलेल्या कविता संग्रहांची संख्या वाढली पण म्हणून कवी लोक .गुणात्मक पातळी खालावली आहे मोठा -त्यांना एखादा छोटा ,आपले कवितासंग्रह खपावेत पुरस्कार मिळावा यासाठी नानाविध क्लृप्त्या लढवतात . ज्ञानेश्वरांनी असे .ते काहीही करायला तयार होतात कुठलेच कृत्य केले नसताना देखिल सातशे वर्षे ज्ञानेश्वरी .टिकून राहिली आहे'ज्ञानपीठ' सारखा सर्वोच्च पुरस्कार मिळविण्यासाठी कवी किंवा साहित्यिकाला काय काय करावे लागते यावर खोचकपणे भाष्य ओगले यांनी या कवितेत केले आहे.

अविनाश ओगलेंची चिंतनपर कविता गर्भित अर्थाची आहे आणि हा गर्भित अर्थ त्यांच्या 'अर्थहीन' या कवितेतही आढळतोदिवस आणि रात्रीच्या मधला . हा अर्थ .अर्थहीन अर्थ ते शोधण्याचा प्रयत्न करतात अर्थहीन दिवस .त्यांच्या जगण्यातला आहेरात्रीच्या सरकणाऱ्या काळाचा हा अर्थ आहे म्हणून ते म्हणतात,

"जन्म हातात नाही, जगणं अपरिहार्य
पण म्हणून,
जन्म मृत्यूमधलं अर्थहीन अंतर
एवढाच का अर्थ उरावा आयुष्याचा "?१३

अर्थहीन दिवस रात्रीचा अर्थ शोधता शोधता ते जन्म मृत्यूच्या कालावधीमधल्या आयुष्याचा अर्थ-लावण्याचा प्रयत्न करतातमृत्यूमध-जन्म .लं अर्थहीन अंतर एवढाच आयुष्याचा अर्थ उरावा काअसा प्रश्न ?

करून यानंतरच्या उत्तरासाठी वाचकाला ते प्रवृत्त .करतात हीच किमया अविनाश ओगले यांनी 'थेंब टपोरे' मधील शोधतो आहेरंग मनाचे या ,शोधतोच आहे , बघणार.व्ही.संग्रहातील टि ी रोबो इ. कवितांमध्ये साधली आहे.

४. शैक्षणिक-वैज्ञानिक कविता-

शिक्षण आणि विज्ञानाशी संबंधित अविनाश ओगले यांच्या कवितांचा आढावा घेताना बदलते ज्ञान हा कवितांचा केंद्रबिंदू असल्याचे पहायला मिळतेआधुनिक . तंत्रज्ञानामुळे मनुष्याचे जीवन अगदी सहज सुखमय झालेआहेअशा सुखी जगात समाधान मात्र कुठेच . ही जी भयाण अवस्था निर्माण झाली आहे त्यातून .नाही तरणोपाय व्हायचा असेल तर ग्रंथासारखा दुसरा मित्र नाही असे ते सांगतात.

वाचन संस्कृती नष्ट होते की काय अशी भीती आजकाल व्यक्त केली जातेवाचनाचे महत्त्व पटवून . देताना अविनाशओगले म्हणतात ,

"जगण्याचे जर भान पाहिजे वाच पुस्तके
जगती जर सन्मान पाहिजे वाच पुस्तके.
ग्रंथावाचून अर्थहीन हे अवघे जीवन,
जिंदगीत जर जान पाहिजे वाच पुस्तके.
संस्कारांनी घडतो माणूस मोठा होतो,
मानाचे जर पान पाहिजे वाच पुस्तके".१४

पुस्तके आपल्याला जगण्याचे भान आणतात . .विद्वान सर्वत्र पूज्यते असा एक वाक्प्रचार प्रचलित आहे -म्हणून अविनाश ओगले म्हणतात की या जगात मान माणसाला शहाणं .सन्मान हवा असेल तर पुस्तके वाचा ज्ञानाचे भांडार .करण्याएवढी क्षमता ग्रंथात असते .असलेली पुस्तके वाचावीत असे कवी सांगतो

अविनाश ओगले जसे या कवितेतून पुस्तके वाचण्याचा संदेश सांगतात तसे त्यांनी आपल्या हयातीत वाचन संस्कृती रुजवण्यासाठी प्रयत्न देखिल केले आहेत . संस्कारक्षम पुस्तके अल्पदरात घराघरात अशी संकल्पना मांडून अत्यंत अल्पदरात त्यांनी वाचकांना पुस्तके हे त्यांचे कार .उपलब्ध करून दिली होती्य कौतुकास्पद तर आहेच.पण प्रेरणादायी सुद्धा आहे , ते स्वतः पुस्तके घेऊन खेड्यापाड्यातील सर्व संमेलनात जा व विकत.

अविनाश ओगले यांच्यावर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा फार मोठा प्रभाव असलेला दिसतोम्हणून त्यांच्या . व्ही .टि ,रोबो ,मोबाईल ,बहुतेक कवितांमध्ये संगणक असेतंत्रज्ञानाशी निगडीत अनेक शब्द आलेले आहेतया . तंत्रज्ञानाचा अतिरेक झालेला पाहून ओगले यांचे मन विदीर्ण होते' .रोबो,या कवितेतून कवी म्हणतो '

"आईच्या कुशीची ऊब हा रोबो मला देईल?
बाबांसारखी शाबासकी हा रोबो मला देईल?
माझ्यासाठी याचं काळीज कधीतरी तुटेल?
माझ्यासाठी एखादा हुंदका या रोबोलाही
फुटेल"?१५

मध्यमवर्गीय श्रीमंतांच्या घरी रोबो हा आता एक कुटुंबाचा सदस्यच बनला आहे .सगळी कामे तो करतो . असे असले तरी आईच्या कुशीत जी ऊब आहे ती ऊब किंवा कौतुकाने बाबा पाठीवर ?रोबो देईल का शाबासकीची थाप देतात तशी रोबो देईल क ाही ? कितीही केले तरी रोबो हे यंत्र आहे हे .मोठी शंकाच आहे म्हणून कवी .विसरून चालणार नाही पुढे म्हणतो की , ?माझ्यासाठी कधीतरी या रोबोचे काळीज तुटेल का भावनाहीन असलेला रोबोचा माझ्यासाठी एखादा असा खडा सवाल ते उपस्थित ?हुंदका फुटेल का .करतात

शिक्षणाने खूप मोठी प्रगती साधली आहे. नवनवे संशोधन शिक्षणामुळे होत आहे परंतु माणसासारख्या भावना, संवेदना तयार करणे कधीच शक्य झालेले नाही. रोबोसारख्या किंवा संगणकासारख्या यंत्रामुळे माणूस आळशी बनत चाललेला आहे यावर ते ताशेरे ओढतात. 'घरात भरल्या घुसले उंदीर' या ही कवितेत ते म्हणतात,

"गणक ऋषींच्या नव्या पिढीचे
उंदीर हेची बाप जाहले,
माणूसघाणे बधीर रोबो
घराघरातून जन्मा आले ' ".१६

संगणक युगात कवीने संगणकाला ऋषीची उपमा दिली आहेमाऊस हा संगणकाचा एक महत्त्वाचा भाग . म्हणून .त्याशिवाय संगणकावर कार्य होत नाही .आहे संगणक य ,कवी म्हणतो की ुगातल्या नव्या पिढीचे उंदीर (माऊस) बाप झाले आहेत. त्यांच्या मर्जीशिवाय संगणक चालूच शकत नाही. उंदीर जो आदेश देईल तसे संगणक आज्ञा पाळून कार्यरत होतो. माणूसपण नसलेले माणूसघाणे बधीर रोबो आज घराघरातून जन्माला आले आहेत.

शिक्षणाच्या विकासातील तंत्रज्ञान हा एक महत्त्वाचा टप्पा असला तरी त्याची दुसरी बाजू तपासून पाहणे अत्यंत गरजेचे आहेही जी दुसरी बाजू आहे ती . बाजू अविनाश ओगले यांच्या काव्यातून वेळोवेळी प्रकट झालेली आहे.

५-कौटुंबिक कविता .

काव्य प्रांतात समरस होऊन रमलेले अविनाश ओगले यांना कवितेसाठी विषयांची आयात कुठूनही करावी लागली नाही तर त्यांच्या ज्या अनुभवांची अनुभूती आली ते ते विषय त्यांनी हाताळले आहेतव्यक्त . होण्यासाठी त्यांनी घेतलेला शब्दांचा आधार आणि शब्दांनी कसलेच आढेवेढे न घेता त्यांना दिलेली साथ हे अस्सल प्रतिभेचं लक्षण म्हणावे लागेल.

ओगले यांना या त्यांच्या साहित्य प्रवासात कुटुंबाची फार मोलाची साथ मिळालेली आहे. कुटुंबाविषयी असलेले प्रेम त्यांच्या कवितांमधून व्यक्त याबद्दल ते ?घर कसे असावे .झालेले पहायला मिळते ,घर या कवितेत म्हणतात

"या घराच्या दारावरती
अतिथ्याचे तोरण व्हावे
रांगोळीने उंबरठ्यावर
स्वागताचे गान गावे ".१७

अशा प्रसन्न घराचे घरपण अबाधित ठेवण्याचे परम कार्य करीत असलेल्या आईला कवी विसरत नाही . जे जे ?लेकरांसाठी काय नाही करत ,आई घरासाठी .शक्य आहे आणि शक्य नाही असेही सगळेच ती करते कधी त्याच .कधी हातांचा पाळणा करून जोजवते मुलांना अभिमान, करूणा देतेकवीने आईला . तूच .शिवबांच्या थोर जिजाईची उपमा दिलेली आहे आई म्हणजे .माझी जिजाई असल्याचे ते सांगतात माझ्यासाठी काय काय आहे हे त्यांनी पुढे सांगितले आहे.

"चरण आईचे हीच पंढरी, हवी कशाला वारी
इथेच माझा विठ्ठल आणि.इथेच गे रखुमाई ,
तुझी थोरवी आई त्याग ,महती ,तुझा लिहिण्याला
गगनाचा मी कागद केला ".सागर झाले शाई ,१८

माझ्या आईचे चरण म्हणजेच माझी पंढरी आहे . .त्यासाठी पंढरीची वारी करायची आवश्यकता नाही माझी ,आईच्या चरणाला स्पर्श केला की माझा विठ्ठल कवीने आईला परमेश्वर .रखुमाई मला इथेच भेटतात मह ,आईची थोरवी .मानले आहेती इतकी अफाट आहे की तिचा त्याग लिहिण्याला मी गगनाचा कागद आणि अथांग सागराची शाई केली तरी तिचे महत्त्व लिहून संपणार नाही असे आईबद्दलचे प्रेम ममता ओगलेंच्या कवितेतून अवतरली आहे.

अविनाश ओगले यांनी आईबद्दल भरभरून लिहिले आहेचपरंतु त्यांनी केवळ आईविषयी लिहिलेले , नसून कुटुंबातल्या सगळयाच नाते संबंधांवर लिहिले आहेजसे . पत्नी यांच्या बद्दलच्याही-पती ,पत्नी ,मुलगा ,आजी जुन्या आचार विचारांच्या .त्यांच्या कविता आहेत आजीला आताच्या बायकांचे वागणे फारसे काही ,आजीच्या काळी असलेला कष्टाळूपणा .आवडत नाही सहनशीलता आता उरलेलीनाही हे पाहून म्हातारी आजी ताप करून घेण्याव्यतिरिक्त काहीच करू शकत नाहीहे आजीचं दुखणं .देखील अविनाश ओगले यांनी 'आजी' या कवितेत मांडले आहे .

संसार म्हटला की अनेक सुखसंकटे ही ,दुःखे- आर्थिक चणचण असणाऱ्या संसाराची .ओघाने आलीच वाताहत आणि सगळयाच बाबतीत चाललेलीत्यांची ऍडजेस्टमेंट तर सांगायलाच नकोप्रामुख्याने . शहरातल्या चाळीमध्ये दाटीवाटीने रहात असलेल्या .नोकरदारांची करूण अवस्था न पाहण्यासारखी आहे अविनाश ओगले सुद्धा अशा चाळीमधल्या एका खोलीमध्ये राहणाऱ्या राजा आणि राणीची कहाणी .सांगतात

"त्या राजाची खोली होती, तिसऱ्या मजल्यावरती
जिने मोडकेअंधारातून उंदीर झुरळे फिरती ,
लवकर उठतीआणिक भरती खालून वरती पाणी ,
त्यांच्या तिथल्या संसाराची ऐका एक कहाणी ".१९

'ऐका एक कहाणी' ही त्यांची विडंबन कविता आहे. मंगेश पाडगावकर याच्या भातुकलीच्या खेळामधली कवितेचे अविनाश राजा आणि राणी या प्रसिद्ध भाव मूळ कवितेची .ओगले यांनी उत्तमपणे विडंबन केले आहे थट्टा न करता विडंबन करणे तसे सोपे नाही परंतु ओगले विडंबन करण्यात वाकबगार होतेअनेक विडंब .ने त्यांनी उत्कृष्ट केली आहेत. या कवितेत चाळींमध्ये राहणाऱ्या असंख्य राजाराणींची कहाणी मांडतानाच जीवनाशी चाललेला त्यांचा तो संघर्षच कवीने या विडंबनातून मांडला आहे.

एकीकडे दोघांनी मिळून संकटांवर मात करण्याचे दृश्य तर दुसरीकडे एकमेकांशी पटेनासं झाल्याने नवरा बायकोचे नाते संपुष्टात आल्याचे दृश्य अविनाश ओगले चित्रित करतात .'कंट्रोल झेड' या कवितेतून आधी ऑनलाईन वर ओळख झालेल्या आणि नंतर लग्नात रूपांतर झालेल्या आजच्या तरूण जोडप्यांच्या स्वभाव वैशिष्ट्यांवर गंभीरतेने कवीने प्रकाश टाकला आहे .

अविनाश ओगले यांच्या कवितेचे स्वतःचे असे एक वेगळे स्थान आहे. आजूबाजूच्या परिस्थितीचे बारकावे त्यांची गंभीर कविता टिपते. निरीक्षणाला चिंतनाची जोड आणि त्याकडे पाहण्याची कवीची संवेदनशील वृत्ती हेच या गंभीर कवितेचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. ओगले यांच्या कवितेचे आणखीन एक वेगळेपण म्हणजे संगणकतंत्रज्ञानाशी निगडीत- इंग्रजी संज्ञांचा वापर त्यांनी पुष्कळदा केला आहे पण कुठेही त्यामुळे दुर्बोधता आलेली नाहीउलट त्या संज्ञामुळे कवितेला एक माधुर्य . .प्राप्त झाले आहे

संदर्भसूची :

१. अविनाश ओगले - अर्पणपत्रिका, 'काजवा', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, द्वितीय आवृत्ती, २१ मार्च २००४, पृ. ३.

२. डॉ. विनोद गायकवाड - संपा. 'हास्याक्षरे' अविनाश ओगले यांच्या विडंबन आणि हास्य कविता, बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, पृ. १७

३. अविनाश ओगले - थेंब टपोरे, 'थेंब टपोरे', निलाक्षी प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी १९९४, पृ. १९

४. अविनाश ओगले - त्यांच्या कवितेतला पाऊस, 'थेंब टपोरे', निलाक्षी प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी १९९४, पृ. ०६

५. अविनाश ओगले - झाड, 'काजवा', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, द्वितीय आवृत्ती, २१ मार्च २००४, पृ. ४१.

६. डॉ चंद्रकांत पोतदार, संपा. निःशब्द शब्द, अविनाश ओगले यांची कविता, ओमेगा पब्लिकेशन्स, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, २०२२, पृ. २१

७. अविनाश ओगले - माणसांचे अभयारण्य, 'काजवा', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, द्वितीय आवृत्ती, २१ मार्च २००४, पृ. २८.

८. अविनाश ओगले - जग किती जवळ येत चाललंय, 'काजवा', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, द्वितीय आवृत्ती, २१ मार्च २००४, पृ. ३.

९. अविनाश ओगले - अभाव नाही, 'रंग मनाचे', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, १ ऑक्टोबर २०१३, पृ. ७२.

१०. अविनाश ओगले - आपण शब्दांचे दिवे तेवते ठेवूया, 'काजवा', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, द्वितीय आवृत्ती, २१ मार्च २००४, पृ. ६२.

११. अविनाश ओगले - वृक्ष असे एकाएकी, 'काजवा', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, द्वितीय आवृत्ती, २१ मार्च २००४, पृ. ८९.

१२. अविनाश ओगले - ज्ञानोबा, 'काजवा', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, द्वितीय आवृत्ती, २१ मार्च २००४, पृ. ५७.

१३. अविनाश ओगले - अर्थहीन, 'थेंब टपोरे', निलाक्षी प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी १९९४, पृ. २७.

१४. अविनाश ओगले - पुस्तके, 'थेंब टपोरे', निलाक्षी प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी १९९४, पृ. १९

१५. अविनाश ओगले - रोबो, 'रंग मनाचे', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, १ ऑक्टोबर २०१३, पृ. १०७.

१६. अविनाश ओगले - घरात भरल्या घुसले उंदीर, 'काजवा', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, द्वितीय आवृत्ती, २१ मार्च २००४, पृ. ६३.

१७. अविनाश ओगले - घर, 'रंग मनाचे', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, १ ऑक्टोबर २०१३, पृ. ७२.

१८. अविनाश ओगले - आई, 'रंग मनाचे', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, १ ऑक्टोबर २०१३, पृ. ७८.

१९. अविनाश ओगले - ऐका एक कहाणी, 'रंग मनाचे', बुद्धिग्राम प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, १ ऑक्टोबर २०१३, पृ. २४.

जागतिक स्तरावर कोविड-१९ मुळे संक्रमित मानवाची आणि मानवी मृत्यूची स्थिती (विशेष संदर्भ- डिसेंबर२०१९ ते जानेवारी२०२२)

प्रा. डॉ. तायनाथ व्ही.पी.

अर्थशास्त्र विभाग ज्ञानोपासक शिक्षण मंडळाचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना : Covid-19 या रोगास जागतिक महामारी म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. जागतिक साथीचा रोग हा आंतरराष्ट्रीय सीमा ओलांडून तो जगभर सर्वत्र मोठ्या प्रमाणावर पसरतो आणि त्याचे रुग्ण जगभरात आढळतात. केवळ विस्तृत विभागावर पसरला आहे किंवा त्याच्यामुळे अनेक लोक मृत्यू पावलेले आहेत म्हणून एखादा रोग साथीचा ठरत नाही.तर तो संपर्कजन्य व संसर्गजन्य ही असावा लागतो. जसे कर्करोग हा अनेक लोकांच्या मृत्युशी जबाबदार आहे परंतु तो साथीचा रोग मानला जात नाही. कारण तो संपर्कजन्य व संसर्गजन्य नाही. कोविड-19 मात्र सर्वत्र जगभर पसरलेला असल्यामुळे आणि संपर्कजन्य व संसर्गजन्य असल्याने तो साथीचा रोग म्हणून ओळखला जात आहे. यापूर्वी अनेक साथीचे रोग सर्व देशभर किंवा खंडभर आढळून आले आहेत. त्यामध्ये सन 1347 मध्ये म्हणजे 14 व्या शतकात युरोप खंडामध्ये 'ब्लॅक डेथ' या रोगामुळे 200 दशलक्ष लोकांचा मृत्यू झाला आहे. सतराव्या शतकामध्ये लंडनमध्ये 'ग्रेट प्लेग' या साथीच्या रोगांमुळे अनेकांचा मृत्यू झाला आहे. एकोणिसाव्या शतकात 'कोलेरा' मुळे 1.5 दशलक्ष लोकांचा मृत्यू झाला आहे. तर सन 2010 मध्ये दोन लाख लोकांचा मृत्यू झाला आहे. सन 2019 मध्ये covid-19 मुळे 22 जानेवारी 2021 पर्यंत संपूर्ण जगात 2.14 दशलक्ष लोकांचा मृत्यू झाल्याचे दिसून येते. तसेच इतर देशात तसेच भारतातील काही राज्यांमध्ये या साथीच्या रोगाचा संसर्ग चालूच असल्याचे आपल्याला दिसून येत आहे.

Covid-19 महामारी असे नाव का देण्यात आले?

Covid-19 हा साथीचा रोग म्हणून ओळखला जात आहे covid-19 हा कोरोनाविषाणू संसर्गजन्य रोग आहे. या विषाणूची लागण झालेल्या पहिल्या रुग्णांची नोंद ही डिसेंबर 2019 मध्ये झाली असल्यामुळे त्याला covid-19 असे नाव देण्यात आले आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:- या संबंधित विषयाचा अभ्यास करत असताना काही उद्दिष्टे समोर ठेवून हा अभ्यास केला गेला आहे ती उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) या महामारी covid-19 असे नाव का देण्यात आले आहे हे समजावून घेणे.

२) यापूर्वी आलेल्या महामारीच्या रोगाविषयी आढावा घेणे.

३) जागतिक स्तरावर covid-19 या महामारीमुळे देश निहाय झालेली मानवी मृत्यूची संख्या ज्ञात करणे.

४) भारतातील covid-19 मुळे झालेल्या मानवी मृत्यूची संख्या माहिती करणे.

ग्रहीतके:- संबंधित लेख लिहित असताना पुढील गृहितके घेऊन लेख लिहला गेलेला आहे. ती ग्रहीतके पुढील प्रमाणे आहेत.

१) covid-19 या लेखाचा अभ्यास करत असताना अभ्यासाची मर्यादा म्हणून डिसेंबर 19 जानेवारी 2022 या कालावधीमधील covid-19 अभ्यास केला गेला आहे.

२) भारतापेक्षा देशाचा covid-19 मुळे असणारा मृत्यू दर अधिक आहे.

३) covid-19 चाचण्यांचे प्रमाण अल्प विकसित देशांपेक्षा विकसित देशामध्ये अधिक आहे.

४) covid-19 चा लसीकरणाचे प्रमाण अल्पविकसित देशापेक्षा विकसित देशांचे अधिक आहे.

अभ्यासाची संशोधन पद्धती:- Covid-19 एक को महामारी या लेखाचे संशोधन करत असताना दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. सदरील माहिती विविध साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, संकेतस्थळ अशा विविध साधनाद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली आहे. या दुय्यम माहितीच्या आधारे प्रस्तुत अभ्यासाचे विश्लेषण केले गेले आहे.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

जागतिक स्तरावर भारतासह इतर देशातील covid-19 स्थिती – डिसेंबर २०१९ ते जानेवारी २०२२

अ.क्र.	देश	covid-19 संक्रमित व्यक्तीची संख्या	देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी संक्रमित व्यक्तीचे प्रमाण	व्यक्तीची मृत्यूची संख्या	मृत्युदर	सद्यस्थितीत संक्रमित व्यक्तीची संख्या	एकूण लोकसंख्येपैकी covid-19 चाचणीचे प्रमाण	लोकसंख्या (कोटी)
1	USA	25196086	7.59	420285	1.67	9674810	88.40	33.20
2	India	10626200	0.77	153067	1.44	189425	13.77	138.75
3	Brazil	8699814	4.08	214228	2.46	904845	13.04	21.34
4	Russia	3655839	2.50	67832	1.86	533789	67.17	14.59
5	Uk	3543646	5.20	94580	2.69	1862359	97.86	6.80
6	France	2987965	4.57	71998	2.41	2701429	62.61	6.53
7	Spain	2560587	5.48	55041	2.15	N/A	64.59	4.67
8	Italy	2428221	4.02	84202	3.47	576568	49.94	6.04
9	Mexico	1711283	1.32	146174	8.54	287131	3.32	12.96
10	Belgium	644256	5.89	20572	3.00	616169	66.55	1.16
11	Bangladesh	530271	0.32	7966	1.50	475074	2.12	16.56
12	Pakistan	228891	0.23	11204	2.11	34916	3.39	22.32
13	Switzarland	507123	5.84	8971	1.77	180552	47.79	0.86
14	Japan	345221	0.77	4743	1.37	67291	4.87	12.62
15	Nepal	268646	0.09	1979	0.74	3799	6.91	2.94
16	China	88804	0.06	4635	5.21	1674	11.12	14.39
17	Shri Lanka	56076	0.26	2076	0.49	2613	-	2.14
18	Timor Leste	53	-	-	00.00	04	-	0.13
19	Laas	41	-	Nil	00.00	00	-	0.73
World		98089877	1.29	2100404	2.14	25521501	-	757.71

वरील तक्त्यामध्ये जागतिक स्तरावर भारतासह इतर देशातील ची स्थिती 19-covid तक्त्यामध्ये जगातील देशनिहाय .दर्शवलेली आहे देशातील एकूण ,संक्रमित व्यक्तीची संख्या 19-covid 19-covid ,लोकसंख्येपैकी संक्रमित व्यक्तीचे प्रमाण मुळे मानवी मृत्यूंची संख्यादेशात एकूण ,मृत्युदर , चाचणीचे प 19-covid लोकसंख्येपैकीर्‌माण इत्यादी बाबी दर्शविलेल्या आहेतया सर्व बाबीवरून . .पुढील काही निष्कर्ष आपल्यासमोर येतात

निष्कर्ष:-

१) Covid-19 जागतिक महामारी मध्ये एकूण संक्रमित व्यक्तींची संख्या 9.80 कोटी एवढी

२)असून ती जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी संक्रमण झालेल्याव्यक्तीची संख्या 1.29 प्रतिशत प्रमाणात आहे. एकूण जगाच्या संक्रमित लोकसंख्येपैकी 21लक्ष व्यक्तींचा मृत्यू झालेला असून ते संक्रमित व्यक्तीच्या 2.14 प्रतिशत प्रमाण आहे. म्हणजेच मृत्यू दर हा 2.14 टक्के आहे सद्यस्थितीत जगामध्ये covid-19 संक्रमित व्यक्तीची संख्या ही 2.55 कोटी आहे.

३)जगातील सर्वाधिक covid-19 चे संक्रमण हे अमेरिकेतील लोकसंख्येत झाले असून ते अमेरिकेच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 7.59 प्रतिशत लोकांना झाले आहे. जगातील एकूण संक्रमित लोकसंख्येपैकी 25.69 टक्के लोक हे अमेरिकेतील आहेत. म्हणजेच जगात सर्वाधिक covid-19 चे संक्रमण हे अमेरिकेतील

लोकांना झाले आहे. भारताचे हेच प्रमाण दहा 10.83 प्रतिशत आहे.

४)भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या फक्त 0.77 प्रतिशत एवढ्याच लोकांना कोविल-19 ने संक्रमित झाल्याचे दिसून येते.

५)Covid-19 च्या बाबतीत आश्चर्याची बाब म्हणजे ज्या देशातून covid-19 च्या प्रादुर्भावास सुरुवात झाली या चीन देशात मात्र त्यांच्या एकूण लोकसंख्येच्या 0.06 प्रतिशत लोकांनाच covid-19 चे संक्रमण झाल्याचे दिसून येते.

६)Covid-19 मुळे जगातील सर्वाधिक मृत्यू दर हा मेक्सिको त्यानंतर चीन, इटली, बेल्जियम, रशिया, युके, ब्राझिल, स्पेन, पाकिस्तान, स्विझरलँड आणि भारत असा उतरता क्रम लागतो.

७)देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी covid-19 चाचणीचे प्रमाण जगात सर्वाधिक चाचण्या करण्यामध्ये UK चे आसून ते त्यांच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 97.86 प्रतिशत चाचण्या केल्या असून त्यानंतर अमेरिकेने 88. 40 प्रतिशत एवढ्या केल्या आहेत. तर भारतामध्ये हे प्रमाण खूप कमी असून ते फक्त 13.70 प्रतिसाद एवढे आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की विकसित राष्ट्रांमध्ये covid-19 चाचण्यांचे प्रमाण सर्वाधिक झाल्याचे दिसून येते.

Sources:

1. Novel Coronavirus (2019-nCoV) situation reports - World Health Organization (WHO)
2. 2019 Novel Coronavirus (2019-nCoV) in the US - US Centers for Disease Control and Prevention (CDC)
3. Outbreak Notification - National Health Commission (NHC) of the People's Republic of China
4. Novel coronavirus (2019-nCoV) - Australian Government Department of Health
5. Novel coronavirus 2019-nCoV early estimation of epidemiological parameters and epidemic prediction - Jonathan M Read et al. Jan 23,2020.
6. Early Transmissibility Assessment of a Novel Coronavirus in Wuhan, China - Maimuna Majumder and Kenneth D. Mandl. Harvard University - Computational Health Informatics Program - Posted 24 Jan 20201revised 27 Jan 2020
7. Report 3 Transmissibility of 2019-nCoV - 25 January 2020 - Imperial College London
8. Case fatality risk of influenza A(H1N1 pdm09) a systematic review - Epidemiology Nov 24, 2013
9. A novel coronavirus outbreak of global health concern - Chen Want et al. The Lancet January 24, 2020
10. Symptoms of Novel Coronavirus (2019-nCoV) - CDC
11. China's National Health Commission news conference on coronavirus - Al Jazeera January 26, 2020
12. Wuhan lockdown 'unprecedented', shows commitment to contain virus WHO representative in China - Reuters January 23, 2020
13. Statement on the meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV) - WHO. January 23, 2020
14. International Health Regulations Emergency Committee on novel coronavirus in China - WHO. January 30, 2020
15. Human-to-human transmission of Wuhan virus outside of China, confirmed in Germany, Japan and Vietnam - The Online Citizen. Jan. 29, 2020
16. Who "Live from Geneva on the new #coronavirus outbreak"
17. CDC Confirms Person-to-Person Spread of New Coronavirus in the United States - CDC Press Release. Jan 30, 2020
18. CMO confirms cases of coronavirus in England - CMO, UK, Jan 31, 2020
19. Coronavirus in France what you need to know - The Local France. Jan 31. 2020
20. First two persons infected with coronavirus identified in Russia - Tass, Jan 31, 2020
21. Updated understanding of the outbreak of 2019 novel coronavirus (2019nCoV) in Wuhan, China - Journal of Medical Virology. Jan 29, 2020
22. Estimating the effective reproduction number of the 2019-nCoV in China - Zhidong Cao et al. Jan 29, 2020
23. Preliminary estimation of the basic reproduction number of novel coronavirus (2019-nCoV) in China, from 2019 to 2020 A data-driven analysis in the early phase of the outbreak - Jan 30, 2020
24. Coronavirus Window of opportunity to act. World Health Organization says - BBC. Feb. 4. 2020
25. Clinical Charactenstics of 138 Hospitalized Patients with 2019 Novel Coronavirus-Infected Pneumonia in Wuhan, China - Wang et al. JAMA, Feb 7, 2020.

भारतीय विधीगीतातील स्त्रीचित्रण

प्रा.डॉ.दत्तात्रय लक्ष्मण फलके

ताहाराबाद महाविद्यालय, ताहाराबाद,जि. नाशिक

प्रास्ताविक : प्राचीन काळापासून भारतात स्त्रियांचा सहभाग धार्मिक विधीशी सातत्याने राहिलेला आहे.मध्ययुगीन काळातही स्त्री धार्मिक विधीमध्ये गुंतलेली दिसून येते. अर्वाचीन कालखंडामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात लोकपरंपरेने आलेले विधीगीतातील स्त्री चित्रण स्वातंत्र्योत्तर भारतात विधी गीतातील स्त्री चित्रण तसेच परंपरेने पुढे चालत राहिले. आज एकविसाव्या शतकात जीवन जगत असताना विविध प्रसारमाध्यमे ,आंतरजाल आले तरी समाजात आजही विधीगीतातील स्त्रीचित्रण टिकून आहे. परंपरेबरोबर त्यात आधुनिकता समाविष्ट होऊन व पारंपारिकता घेऊन विधी गीतातील स्त्रीचित्रण टिकून आहे. मौखिक परंपरेने चालत आलेले ज्याचा कर्ता अज्ञात आहे अशा साहित्यास लोकसाहित्य असे म्हणतात. आजच्या बदलत्या काळात लोकसंस्कृतीचे असे अनेक आविष्कार नष्ट होत आहेत किंवा त्यावर आधुनिकतेचे संस्कार होत आहेत. म्हणून मौखिक परंपरेतील या विधीगीतांचा अभ्यास करणे नितांत गरजेचे आहे. लोकसाहित्यातील विधीगीते ही केवळ काव्य म्हणून निर्माण झालेली नसतात कोणत्यातरी क्रियेशी संबंधित असतात. ऋतुप्राप्ती, लग्न ,पुत्रजन्म ,पाचवी ,बारसे ,गर्भारपण, गौरीपूजा, मर्तिक चालले असताना ही गाणी म्हटली जातात. Rationale of the study: संपूर्ण महाराष्ट्र विधी गीतात कोणत्या ना कोणत्या नात्याने गुंतलेला आहे. ज्यावेळेस हे नाते आपण उलगडून काढण्याचा प्रयत्न करतो. त्यावेळेस त्याचा समाजशास्त्र मानसशास्त्र धर्मशास्त्र नीतिशास्त्र इत्यादी शास्त्रांची संबंध असलेला दिसून येतो. त्या विधीगीतातून अशा स्वरूपाचे आंतरशाखीय संबंध दिसून येतात.

उद्दिष्ट्ये

१ गीताच्या अभ्यासातून भारतातील चालीरीती लक्षात घेणे

२ भारतीय विधीमीताकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन स्पष्ट करणे.

३ विधीगीतातील अनुभव विश्वाचा वेध घेणे.

४ विधी गीतातून येणारे लोक जीवन लोकसंस्कृती समजावून घेणे.

५ या अभ्यासातून तत्कालीन व समकाल

संशोधन पद्धती :

संदर्भ ग्रंथांचा अभ्यास करून प्रस्तुत शोधनिबंधात विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे व संदर्भ इत्यादी तंत्राचा वापर करून प्रस्तुत शोधनिबंधाची लेखन केले आहे.

भारतीय विधीगीतातील स्त्रीचित्रणाचे विश्लेषण

लोकसाहित्यातील विधीगीते ही केवळ काव्य म्हणून निर्माण झालेली नसतात. कोणत्यातरी क्रियेशी ती संबंधीत असतात. ऋतूप्राप्ती, लग्न, पुत्रजन्म, पाचवी, बारसे, गर्भारण, गौरीपूजा, मर्तिक चालले असताना ही गाणी म्हटली जातात. लग्नाच्या सोहळ्यातील प्रत्येक विधीला गाण्याची जोड दिलेली असते. झालीचे गाणे महाराष्ट्रातील सर्व भागात प्रचलित असलेले दिसून येते. "झुण झुण वाजंत्री वाजती पुढे काळ वातनी नाचती

नवरा आला शिवेपाशी शिव नारळ देईन, नवरी जिंतून नेईन॥" या गाण्यांमुळे लग्नातील चालीरिती एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत अखंडपणे चालते. विधीगीते ही काव्यदृष्ट्या सामान्य असतात. सामान्यतः ती गद्यप्राय असतात. डोहाळे हा एक सोळा संस्कारापैकी एक संस्कार, गर्भसंभव झाल्यावर शक्यतो मुलाची अपेक्षा केली जाते. त्यानिमित्ताने जो विधी केला जातो. तो आदिवासींमध्ये दिसून येत नाही. डोहाळ्यांच्या गीतात नऊ महिन्यातील सोपस्काराचे वर्णन केलेले असते.

पहिले मासी सासरा पुसे, सुन तुमची ढवळे कसे
आमचे ढवळे पुरवा सासरा, चंदन तोडूनी बांधा बसाया
दुसरे मासी सासू ती पुसे, सुन तुमचे ढवळे कसे, आमुचे
ढवळे पुरवी सासू हाटा जाऊन आणा ऊस"

एक नणंद, दीर, भाऊ, भाऊजी, बापू, आई, दासी हे सर्व नातेवाईक डोहाळ्याची आणि हिरवी चोळी, खीर, लाह्या अशा वस्तूची गर्भिण मागते. ही गाणी ब्राम्हणात अधिक प्रचलित आहेत. डोहाळ्यागीताप्रमाणेच पाळणे लोकप्रिय आहेत. हे पाळण्याचे गीत पुत्रप्राप्तीनंतर पाळण्यात घालताना म्हटले जाते.पाळणा 'जो जो रे जो जो असे पालुपद असते. महाराष्ट्रात पाळणागीताचे दोन प्रकार पडतात. पहिल्या प्रकारात मूल जन्माला आले की, दिवसांचे वर्णन येते, हे वर्णन सर्वसाधारण कुठल्याही बाळाला लागू पडेल असे साचेबंद असते. विशेषतः राम, कृष्ण यांच्या नावाचे किंवा शिवाजीसारख्या ऐतिहासिक पुरुषाच्या नावाचे असते. दुसरा प्रकार अंगाई गीतांचा मुलाला झोपविण्यासाठी अंगाईगीते म्हणतात.

हत्तरंग हलवी जया, करूनि मृदूरवा
ब्रम्हसगुण बाळरूप रमत अंतरी तथा ॥

मृदुरखाने रमविणे बाळाला झोपविणे | एवढचाच हेतूने प्रत्येक माता गात असते. अंगाईगीताचा वापर ठरावीक व निश्चित कार्यासाठी होत असल्याने कार्यगीते म्हणून त्यांचा समावेश लोकसाहित्याच्या उपदालनात होतो. शिवाय प्रामुख्याने ही स्त्रीगीते असल्याने त्यांना अपौरूषेय वाङ्मय म्हणता येईल. रचनाकार वा रचनानिर्मितीचा काळ सारेच अज्ञान असल्याने एक अनाम, अनौपचारिक साहित्य व युगायुगांची मौखिक परंपरा म्हणून त्यांचे चिरंतन महत्त्व आहे. मुलीला मागणी घालण्यास आल्यावर त्याप्रसंगी म्हटली जाणारी गाणी तारा परांजपे यांनी मिळविली आहेत.

नवरी पाहो आले। बसले अंगनी नवरी शुक्राची चांदणी
नवरी पाहो आले ढालजी थोपले चंद्रज्यातीला दिपले

ही गाणी ओवी छंदात दिसून येतात. लग्नाच्या निमित्ताने जे वेगवेगळे विधी केले जातात त्या विधीच्या निमित्ताने गाणी म्हणण्याची प्रथा आहे. लग्नाच्यावेळी मुहूर्तमेढ रोवली जाते. सुवासिनींना बोलावून मुहूर्त करतात. घरातील जाते, उखळ, मुसळ, केरसुणी, सूप यांची पूजा केली जाते. मुहूर्तमेढीला हळकुंड बांधले जाते. 'लगन काढीले पाचा दिशी करा कुक्काची सायासी करा तिकशाची सायासी मुहूर्तासाठी वेगवेगळ्या देवदेवतांना मूळ धाडा असे वर्णन आलेले आढळते.

'आधी मूळ धाडा। घुंगराची गाडी
शालजोडीची वऱ्हाड़ी। ज्योतिबाशी

असे आवाहन मूळाच्या गाण्यातून केलेले असते. मांडव घालणे हा लग्नातला एक महत्त्वाचा विधी असतो.

'मांडव घातीला चारी कोन ग साधून
उमा कबर बांधून गनराज।।'

तेलन पाडतानाच पोखण्याचाही विधी खानदेशात होत असतो. या पोखण्यातून वधू-वरांच्या गळयात कच्च्या सूताच्या लडी पिवळया करून घालतात. त्यांना पोयतं असे म्हणतात. नवरदेव नवरीला पोयतं करताना पुढील लोकगीत संपूर्ण खानदेशात खूपच लोकप्रिय आहे. प्रत्येक लग्नात शक्यतो हे लोकगीत गायले जाते.

गंगा जमुना दोन्ही खेते । तठे काय देव पौळाना रोपे तठे काय सिताबाई काते तठे काय परभू घाले ताना तठ काय आंबियाना घाना। इसनू किसनू कांड्या भरे राइरूखमनी पोयतं करे। तठलं पोयातं कोनले आनं नवरदेवना दादा भाऊले आनं। नवरदेवना बाप घोडे ऊना नवरीकडेही याच पध्दतीने लोकगीत म्हटले जाते.

नवरीना बाप घोडे ऊना। बासिंग मोती जड़े उना
बासिंग मोती चौदा चौदा कळी लेती नवरीनी कुयी

गंगा यमुना या नद्यांच्या दोन्ही तीरावर मोठ मोठ्या कापसांची बोंडे आहेत. देव पौला नावाच्या जातींची ती रोपे आहेत. सीता देवी कापूस कातते, विष्णू देव, कृष्णदेव त्या कापसाने रीळ तयार करताहेत. त्या दोऱ्याने दादाभाऊ नावाच्या नवरदेवाच्या गळयात पोयतं तयार केले जात आहे. अशी कल्पना केली आहे. नवरीची आत्या चौदा कळी बाशिंग यांच्यासाठी खरेदी करते. या भावनेतही इहलौकिक श्रीमंतीचा दर्प आहे. शिवाय आत्यानेच बाशिंग खरेदी करणे हे लोकपरंपरा आहे. लग्नात मांडवाला देवक बांधले जाते. त्यावेळी सुवासिनी गाणी गातात. असे केल्याने भूतबाधा होत नाही अशी समजूत आहे.

"दही भाताची शिदोरी। दववया चालला डोंगरी। त्याच्या खांद्यावर कुऱ्हाडी त्यानं तोडली सौदंडी। वाळयाघरची सुपारी। बुरडा घरची दुरडी। खाल्या घरची कुऱ्हाडी त्यानं तोडीला शमदडी का आनला हनमंताच्या पारा। आनला वाजत गाजत । चारी गल्ल्या की मिरवत ।

प्रस्तुत गीतात देवकाच्या प्रथेचे वर्णन आलेले आहे. हळद लावण्याच्या प्रसंगी म्हणावयाची विपुल लोकगीते सर्वत्र प्रचलित आहेत. हळद दळताना किंवा कांडताना घाणा करण्याची पध्दत आहे. विवाहमुहूर्त निश्चित झाला की आदल्या दिवशी घरातले जाते, उखळ, मुसळ रंगवलेल्या पांढ-या चिंधीने बांधले जाते. या चिंधीमध्ये सुपारी आणि लेकुरवाळे हळकुंड असते. लेकुरवाळे हळकुंड म्हणजे एका मोठ्या हळकुंडाला छोटे छोटे फाटे फुटलेले असतात. अशा पध्दतीने चिंधी बांधल्यानंतर जात्यामध्ये मुहूर्ताचे दळण दळले जाते. ही क्रिया सुरू असताना सुवासिनी वधू-वरासह जात्या मुसळाला हात लावून लोकगीते गातात

तुयशी बिंद्रावनले कोन घाले बट्टा। नि कोणता भाईना बेटा।।धृ।।
तुयशी बिंद्रावनले मोहन घाले वट्टा नि आन्ना भाईना बेटी ।
तुयशी बिंद्रावनले कौन लाये माटी नि कोनता भाईनी बेटी ।
तुयशी बिंद्रावनले सारजा लाये माटी। नि तात्याभाई जी बेटी

थोडक्यात तुळशीच्या लग्नानंतर वधू-वरांचे लग्न करणे ही लोकरूढी आहे. या अगोदर आलेले लग्न सुखी राहत नाहीत असा लोकसमज आहे. लौकिक वैवाहिक आयुष्य सुखी जावे या ऐहिक दृष्टीने अशा पध्दतीने लोकसमज पाळले जातात. खणत्या आणि खणतीच्या हातानेच अगोदर नवरदेवाला हळद चढते. ही हळद तीन, पाच, सात, नऊ अशा दिवसांची असते. लग्नानंतर तितक्याच दिवसांनी ती हळत उतरते. त्यांच्यामध्ये देवीगुण अवतरतो अशी लोकश्रध्दा आहे. खणत्याच्या हाताने हळद लावल्यानंतर एक लोकगीत खानदेशात विशेष प्रचलित आहे.

खनखन कुदाई माती । खनखन कुदाई लखलख माती ती माती... ती माती कुंभारघरी ती माती कुंभारघरी कुंभार

भाऊनि दामँडा घडी दामेंडा घडी ना सरी ना चरी नवरी गयी तिना मामानी आई। नवरी गयी लिना मामानी आई माँ मामाजी मामोजी आंदन काई। मामांजी मामांजी आंदन काई ल्हेसू व भाशाबाई जांभोया गायी। जांभोया गायी नि हंडा निगुंडा इथलं ल्हेशी वं दैवानी नारी इथलं ल्हेशी नि परघर जाशी

कुदळीने (टिकावासारखे हत्यार) खनखन आवाज करीत माती खोदली जाते. त्या उत्कृष्ट मातीचा दामेंडा (माठ) चांगल्या पध्दतीने घडवला जातो. नवरीने मामाकडे आंदन (सप्रेम भेट) मागण्याची लोक रीत आहे. लग्नानंतर नवरा नवरीची वरात काढली जाते. त्यावेळी वरातीच्या भागे स्त्रीया गाणी गातात. नवरा नवरीला जितून (जिंकून) नेत आहे असे वर्णन वरातीच्या गीतात असते. वधू सासरी जाऊ लागली की पाठवणी करताना गीत म्हटली जाते.

केली सारी वाढविली जाई सारी फुलविली नवरदेवांनी चोरूनी नेली घाव घाव नवरीचे आई।'

लग्नाच्या निमित्ताने होणारे वेगवेगळे समारंभ, जगणारे पाहुणे रावळे, त्यांचे रूसवे फुगवे, आहेर-माहेर, करवली. मेहुणी, इन इवाई यांची वर्णने त्यांच्यातील परस्परसंबंध यांचे वर्णन या लोकगीतातून आलेले असते.

ऋतूप्राप्ती होण्याअगोदर मुलीचे लग्न व्हायला पाहिजे असा दंडक धर्माने घालून दिलेला होता. अनेक जमातीत आजही ह्या प्रथेनुसार मुलींचे लग्न केले जाते. ऋतूप्राप्ती झाल्यावर सोळा दिवस मखरात बसवून मुलीचे कौतुक करण्याची प्रथा प्रचलित होती. या विधीला सर्वच वन्य जमातींमध्ये विशेष महत्त्व असलेले दिसते. स्त्रीच्या मातृत्वशक्तीचा गौरव करण्याची भावना या विधीमागे असावी. हा सुफलीकरणाचा विधी असतो.

'काळी चंद्रकला । नका देऊन राघेला
आली न्हाणाच्या पदाला

अशा तऱ्हेचे वर्णन असणारी ही गाणी असतात. हिरव्या बांगड्या, हिरवी साडी चोळी नेसवून लेकुरवाळ्या हळकुंडाने तिची ओटी भरली जाते. या साऱ्या वस्तू सूचक आणि प्रतीकात्मक असतात. ही सारी प्रतिके सुफलीकरणाशी निगडित आहेत. विवाहित असलेल्या मुलीचे अभिष्टचिंतन करताना ओटी मांगल्य बहाल केलेले आहे. मातृत्वाची एका अर्थाने पूजा केलेली आहे आपल्या संस्कृतीने.

याशिवाय गौरी गणपती, नवरात्र, कोजागिरी, मकरसंक्रांत, होळी, नारळी पौर्णिमा इत्यादी प्रसंगी विधी केला जातो. विधीच्या निमित्ताने लोकगीते म्हटली जातात. मर्तिकाच्यावेळीही अशी विधीगीते म्हणण्याची प्रथा अस्तित्वात असलेली दिसते. जीवनाच्या सर्व अंगांना व्यापून उरणारा, धर्म, कला, शिल्प, चित्र आदी कलांमध्येही स्थान असलेल्या स्वतःला दिव्य व गूढ शक्तीने देवतारूप पावलेला आदिम काळापासून साऱ्या भारतभर पूजला गेलेला व अनेक लोककथा-दंतकथांना जीवनरस पूरविणारा नागराज नागर नि ग्रामीण अशा दोन्ही संस्कृतींनी स्वीकारलेले एकमेव उदाहरण असावे. जल नि भूमि यांच्याशी निगडित असल्याने कृषी संस्कृतीला तर तो अधिकच पूजनीय वाटतो. म्हणूनच खेडूतांच्या घरात आढयावर, भितीवर आधारासाठी घातलेल्या काठीवर, कपाळीच्या गोंदणावर, काच-खड्यांनी काढलेल्या चित्रावरही नागदेवता आजही विराजमान झालेली दिसते. लोकगीतातून पंचमीचे आलेले चित्रण -

सणामंदी सण नागपंचमी खेळायची
वाट पहाते बोलायाची
एकादस पारणं बहीण घरते भावाचं
नगोबादेवाचं काय होईल जिवाचं
पंचमीच्या दिशी नागोबाला पऊतं
सोड कुणब्या आऊत
पंचमीचा सणनागाला दूधलाहया
आऊक्ष मागू या भाऊराया
पंचमीच्या दिशी नाग काठीला भिंतीशी
बहीण भावाची उपाशी

मंगळागौर ही एक देवी आहे. हिचे देऊळ काशीत आहे. हिची पूजा नवविवाहित मूली लग्न झाल्यावर ओळीने पाच वर्षे करतात. हिची पूजा श्रवण महिन्यात प्रत्येक मंगळवारी असते. हे एक सुवासिनीचे सौभाग्यव्रत आहे. या व्रताच्या निमित्ताने मुली सूप दोन्ही हातात धरून नाचतात. सूप नाचवणारी गाणे गात मध्ये असते व तिच्या भोवती मुलींचा फेर असतो.

या गावचा त्या गावचा माळी नाही आला वेणी नाही मला कशी मी नाचू ? बाकीच्या मुली तिला सांगतात

नाच ग घुमा
या गावचा त्या गावचा सोनार नाही आला
पाटल्या नाही मला। कशी मी नाचू ?
बाकीच्या मुली तिला सांगतात
नाच ग घुमा
या गावचा त्या गावचा कासार नाही आला
बांगड्या नाही मला | कशी मी नाचू ?

याप्रमाणे विविध कारणे गाण्यात सांगून ती नाचायला नकार देते खरी पण तरी सुध्दा सगळया मुली तिला नाचायला सांगतात. यातून तत्कालीन समाजजीवनाचा परिचय लोकसाहित्याच्या अशा लोकगीतातून होत असतो हे. नक्कीच, गौरीपूजन हा महाराष्ट्रातील सण आहे. यास

महालक्ष्मीपूजन असेही म्हणतात. भाद्रपद महिन्यात शुध्द पक्षात अनुराधा नक्षत्रावर आपापल्या कुलाचाराप्रमाणे महालक्ष्मी गौरी बसवितात. जेष्ठा नक्षत्रावर महालक्ष्मी पूजन करतात व महानैवेद्य दाखवितात. मूळ नक्षत्रावर महालक्ष्मीचे विसर्जन करतात.गौरीपूजन प्रसंगी म्हटली जाणारी गीते आहेत.

'आली आली लक्ष्मी आली तशी जाऊ नको
बाळाला सांगते, घरला हात सोडू नको
मला आहे हौस, चांदीच्या ताटाची
लक्ष्मीच्या नैवेद्याला मूद साखरभाताची'

महाराष्ट्रात गणपतीची स्थापना घरोघरी होते. तशीच ती आता सार्वजनिक ठिकाणीही केली जाते. या गणपतीच्या आगमनाचे चित्रण एका लोकगीतातून आलेले आहे.

'यावे नाचत गौरीबाळा हाती घेऊनी पुष्पांच्या माळा
सर्वे गयी मी वंदितो तुला यावे नाचत गौरीबाळा
चौदा विद्येचा तू माता पिता सर्वे ठायी हाय तुजी सत्ता चार वेळा घ्यावे वेळोवेळा यावे नाचत गौरीबाळा

असे सुंदर वर्णन गणेशाचे लोकगीतातून होते. नवरात्रीचे दिवस म्हणजे शक्तीच्या उपासनेचे दिवस. आईच्या पूजेचे दिवस. आमच्या घरात वडीलधाऱ्यांचच नवरात्र - नवरतन व्रत म्हणून हळद कुंकू देत घेत देवीला आम्ही जाऊन यायचं म्हणजे मोठी पुण्याई म्हणताना मग

'नवरात्राच्या पूजेच्या काय सांगू मी थाट
रोज नवीन रूपांत अंबा येई
देवळात नवीन साडीचोली हळदकुंकूल्याली भाळी
दागिन्यांच्या भारानं अंबाबाई ग वाकली
अंबार खान्यावरती वाजंत्री चौघडा
अंबामातेच्या देवळात हळदीकुंकवाचा सडा

नवरात्रीनंतर येते कोजागिरी पौर्णिमा, वैभवाचा उत्सव, आनंदाचा उत्सव, त्या दिवशी चंद्र स्वतःच्या सोळाही कलांनी फुललेला असतो. संपूर्ण वर्षापेक्षा त्या दिवसाचा चंद्र सर्वात मोठा वाटतो. चातुर्मासातील चार महिन्यात आकाश मेघांनी घेरलेले असते त्यामुळे चंद्रदर्शन स्पष्ट होत नसते. त्यामुळे ही कोजागिरी पौर्णिमेचा चंद्र अधिक आकर्षक वाटतो

'पडलं टिप्पूर चांदणं । शोभिवंत झालं सये दारीचं अंगण
चंदणं टिप्पूर पुनवेचे सोबतीला आलं रूप श्रीकृष्ण देवाचं
पडलं टिप्पूर चांदणं। दुनियेचं राज घेती लक्षुमी आंदण
या बाई लक्षुमीच्या हाती। चंद्रकिरणं अमृताच्या कलश भरती" फाल्गुन महिन्यात येणारा होळीचा सण हो लौकिकोत्सव आहे. मदनोत्सव आणि रंगोत्सव आहे. याबरोबरच तो कृषी संस्कृतीने साजरा केलेला नवोन्नष्टी यज्ञस्वरूपी आहे. भूमी, अग्नी यांच्याविषयीची कृतज्ञता प्रकट करून समृध्दी व संतती यांच्या सुफलीकरणाचा एक लौकिक विधी आनंदाने साजरा करण्यासाठी वैदिक काळापासून कृषीसंस्कृतीने होलिकोत्सव निर्माण केला आहे. होळी पेटविल्यानंतर सर्व गावातील लोक स्त्रिया व पुरूष होळीला गोल रिंगण करून होळीचे गीत गात गात पाच फेऱ्या घालतात.

'होळी माय होळी व सदा शिमगा खेळी व
होळी माय नमाडसू खारी खोबरा चडावसू
होळी माय होळी व सदा शिमगा खेळी व

असे सर्व आळीपाळीने म्हणतात. होळीला पुरणपोळी, खिर, लाह्या, दाळया, खोबरावाटी व खजूर इत्यादी चढवतात. पाच रिंगण झाल्यावर होळीला तोडतात. होळीला तोडण्याचा मान गावचा पोलिस पाटील सरपंच, कारभारीला देतात.

निष्कर्ष :

एकंदरीत आपले सारे सण आणि सोहळे हे मुळात ऐहिक समृध्दी, उत्तम आरोग्य, चांगले सुफलीकरण, जीवन संरक्षण आणि अरिष्ट निवारण या गोष्टींची प्राप्ती व्हावी आणि अशी प्राप्ती झाल्यावर त्या देवतांविषयी कृतज्ञता प्रकट करावी. यातून निर्माण झालेले आहेत. या भौतिक गोष्टींची प्राप्ती होण्यासाठी प्रार्थना करणे, समृध्दी व सर्जनात्मक गोष्टींचे अनुकरण करणे आणि यात्वात्मक विधीद्वारे आपली ठायी स्व-सामर्थ्य निर्माण करून घेणे यांचा त्यांनी आधार घेतला.

संदर्भ टीपा :

1. श्रावण भाद्रपद (संपा.) डॉ. सरोजिनी बाबर, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य, माला, पुष्ठ 25 वे में 1985.

2.दसरा दिवाळी (संपा.) डॉ. सरोजिनी बाबर, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्यमाला, पुष्ठ 28 वे, नोव्हेंबर 1990)

3. अहिराणी लोकगीतातील लोकतत्व, इहवाद आणि लोकभाषा, डॉ. म. सु. पगारे, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव, मे 2003

4.संस्कृति-पूजन, वल्लभदास झवेरी, सद्विचार दर्शन मुंबई, ऑगष्ट 1993

5. लोकसाहित्यमीमांसा, डॉ. विश्वनाथ शिंदे, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, जाने. 1998

6.लोकसंस्कृती स्वरूप आणि विशेष, डॉ. द. ता. भोसले, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे,मे 2004.

7. संस्कृतीच्या पाऊलखुणा, द. ता. भोसले, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, मार्च 2001..

8. मराठी वाङ्मय कोश, खंड 4 था, राजाध्यक्ष विजया, समन्वय संपादक, राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई 2002.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

मराठी महाकवि वसन्त त्र्यम्बक शेवड़े प्रणीत 'अभिनव मेघदूत' गीतिकाव्य में प्रियसी चिन्तन एक समीक्षात्मक अध्ययन

डॉ. हंसराज मीना (काबरा)
प्राचार्य, आराधना महाविद्यालय , इटावा, जिला कोटा (राज.)
Email -hansrajmeena7@gmail.com

प्रस्तावना — भारतीय संस्कृति का समारम्भ वैदिक काल से माना जाता हैं । परन्तु महाकवि शेवडे की न्यायिक परक काव्यमयी दृष्टि में भी देवता, ऋषि—मुनियों के माध्यम से निसृतः गंगा स्वरूप भारतीय आर्य संस्कृति की अवधारणाऐं प्रस्फुटित हुई हैं। श्रुति परम्परा से मानव चेतना सतत् जिज्ञासु रही है मानव के इस वैचारिक मंथन से वैदिक वेद—वेदांग ,उपनिषद ,पुराण स्मृति तथा लौकिक रामायण एवं महाभारत जैसे अमृत कोष ग्रन्थ प्राप्त हुये। सामाजिक न्याय व्यवस्था में स्त्री विमर्श विषयक महिमा युक्त तथ्य श्री भगवत गीता, विदुरनीति ,मनु स्मृति, याज्ञवल्क्य स्मृति ,भर्तृहरि —नीतिशतक, चाणक्य नीति, कौटिल्य —अर्थशास्त्र धर्मशास्त्र इत्यादि नीतिपरक ग्रन्थों में यत्र—तत्र देखने को मिलता हैं।परन्तु श्री शेवड़े की कृत्तियों में सर्वाधिक स्त्री महात्म्य की गरिमा की उपादेयता सिद्ध होती हैं। कवि ने नारी को देवी , दुर्गा ,आद्यशक्ति, मंगलकारिणी ,सिद्धीदात्री ,महिषासुरमर्दिनी ,सुरभैरवी, पतिव्रता, आदर्शरमणी,जगत जननी ,शिवांगी इत्यादि माना हैं। क्योंकि मनुष्य की व्यक्तिक लौकिक एवं परलौकिक अभ्युदय की चेष्टा ही संस्कृति है। प्राकृतिक विधान के द्वारा संस्कार हुई पद्धति "संस्कृति" है। क्योंकि संस्कृति मानव जीवन की शक्ति ,प्रगतिशील साधनाओ की विमल विभूति ,राष्ट्रीय आदर्श की मर्यादा व स्वतन्त्रता की प्रतिष्ठा हैं। महाकवि शेवड़े का परिवार शैव धर्म का समुपासक और माँ भगवती दुर्गा का सेवागार भी रहा है। तत्कालीन पाश्चात्यसंस्कृति के कारण आंशिक जीर्ण —क्षीर्ण हुई गौरवमयी भारतीय संस्कृति के कीर्ति रूपी भाल की शोभा बढ़ाने हेतु नवीन मानवीय चेष्टाओं की पराकाष्ठा का **चारित्रिक शुद्धि विशेष बल द्वारा** अथक प्रयास किया गया है। आदिशक्ति द्वारा निर्मित पृथ्वी की भौगोलिक स्वरूप के विषय पुराणों ने इसे सात महाद्वीपों में विभाजित किया था । इन द्वीपों में **जम्बू द्वीप** को केंद्र माना गया हैं। इसी द्वीप में **भारत वर्ष** अवस्थित है।

प्रमुक शब्द— देववाणी, परमेश्वर ,आ़द्यशक्ति , दुर्गा ,पतिव्रता , प्रियसी, धर्म — संस्कृति ,ब्रहमचर्य आदि ।

महाकवि शेवड़े व्यक्तित्व एवं कृतित्व : एक परिचय —१

महाकवि वसंत त्र्यम्बक शेवड़े का परिवार आजादी पूर्व महाराष्ट्र प्रांत के सतारा नामक शहर मे निवास करता था और वही पर उनके परिवारजन महाराज छत्रपति शिवाजी के दरबार मे सम्मानित पदों पर आरूढ़ थे। महाकवि का जन्म २.१०.१९१७ ई. बंबई मे उनके ननिहाल मे हुआ और निर्वाण तिथि ५. ७.१९९९ ई० को डॉ० ब्रह्मानन्द त्रिपाठी आवास पर चौखंभा प्रकाशन के पास वाराणसी (घासीटोला भगवान काशीनाथ की पवित्र नगरी) मे हुआ था। उनके पितामह का नांम श्री लक्ष्मण त्र्यंबक शेवड़े एवं मातामह का नाम श्रीमति विमला बाई था। आजीविका पेशा से उनके पितामह पहले प्रधानाध्यापक, बाद मे अधिवक्ता, फिर नागपुर कोर्ट के जज पद शोभित हुये, जबकि उनकी मातामह भी बंबई हाई कोर्ट मे न्यायधीश थी। अतः शेवड़े परिवार सुशिक्षित सम्पन्न रहा है। महाकवि के द्वारा भी नागपुर से प्राचीन नव्यन्याय व्याकरण, साहित्य और मीमांसा आदि के द्वारा एम० ए० परीक्षा उत्तीर्ण की थी। आपकी शिक्षा यद्यपि अँग्रेजी माध्यम हुई परंतु पारिवारिक सांस्कृतिक परंपरा का अनुकरण करते हुये माँ भगवती दुर्गा की असीम कृपा से पहले मराठी फिर संस्कृत साहित्य के प्रति विशेष रुचि रही थी। श

महाकवि शेवड़े का कृतित्व —

१ .रघुनाथतार्किकशिरोमणी चरितम्

२.. वृत्तमन्झरी
३. विंध्यावासिन महाकाव्य
४.शुंभवध महाकाव्यम्‘
५. स्तवमन्जुषा
६. अभिनवमेघदूत्म
७.श्रीकृष्णचरितम खण्डकाव्यम्
८.श्रीमोतीबाबाजामदार चरितम खण्डकाव्यम्
९.‘ श्रीदेवदेवेश्वर महाकाव्य‘
१०. स्फोटतत्वनिरुपणतत्वप्रकाशिका व्याख्या
११. न्यायकुसुमान्जलितत्वप्रकाशिका व्याख्या

आपके कृतित्व की ११ कृत्तियों के अनुशीलन के पश्चात ज्ञात हुआ कि आपको ‘अभिनव कालिदास‘ पुरस्कार उज्जैन (मञ्प्र०) एवं श्रीमंत नाना साहब पेशवा धार्मिक एवं आध्यात्मिक पुरस्कार, पुणे महाराष्ट्र द्वारा सम्मानित भी किया गया थां। इतना ही पर्याप्त नहीं बल्कि उनको ‘विंध्यावासिनी‘ एवं ‘शुंभवध महाकाव्य‘ की प्रकाशन पूर्व विभिन्न संस्थाओ द्वारा सम्मान प्राप्त हुआ था यथा —उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादेमी (वि.संवत २०४०), केंद्रीय संस्कृत अकादेमी दिल्ली (वि० संवत २०४३) द्वारा सर्वोच्च कालिदास ”पुरस्कार दिया गया। साथ ही कलकत्ता नगर स्थित ‘हनुमान ट्रस्ट’ के द्वारा भी उन्हें सम्मानित किया गया था । ‘श्रीदेवदेवेश्वर महाकाव्य‘ की रचना करने पर उन्हें श्री देवदेवेश्वर संस्थान, पुणे द्वारा सम्मानित किया गया । वैदर्भी रीति व प्रसाद गुण मे लिखे हुये इन ग्रंथों को जो पढ़ता एवं सुनता उसका हृदय प्रसन्नता से भर उठता हैं। इतना मान लेना समुचित नही बल्कि उनके ग्रंथों का विश्वविद्यालयों द्वारा भी शोध प्रबंध के लिये स्वीकार कर लिया गया है।

महाकवि कालिदास व्यक्तित्व एवं कृतित्व का संक्षिप्त परिचय —

कविकुलगुरू शिरोमणि महाकवि कालिदास के जन्म —स्थान ,स्थितिकाल आदि के विषय में आज भी संदेह बना हुआ हैं; केवल उनसे सम्बन्धित कुछ कपोल —कल्पित एवं सत्यानुप्रणित किवंदन्तियाँ ही सुनने को मिलती हैं। डॉ० विष्णु मिराशी ने सभी प्रचलित किवंदन्तियाँ को समझकर स्पष्ट किया हैं कि इनमें कोई तथ्यपूर्ण सामन्जस्य नहीं हैं। परन्तु भारतीय विद्वानों ने और पाश्चात्य विद्वानों महाकवि कालिदास के **व्यक्तित्व एवं कृतित्व** को प्रकाश लाने हेतु अतिप्रशंसनीय कार्य किया हैं। १—ब १

ये मत जिन प्रमाणें की भित्ति पर अधिष्ठित हैं; उनकी छान—बीन उपलब्ध प्रमाणों के आधार पर सम्बन्धित विद्वान् की रचना का अध्ययन करना अपेक्षित हैं।परन्तु अन्त: व बाह्य साक्ष्य के आधार पर उनका जन्म समय ईसा पूर्व दूसरी शताब्दी से लेकर १२ वीं शताब्दी तक खींचा जा सकता हैं।

यथा— जनश्रुति—महाकवि कालिदास उज्जयिनी के महाराज विक्रमादित्य की राजसभा के नवरत्नों में से एक थे। १—ब १

प्राचीन से अर्वाचीन कवि परम्परा चक्रारपंक्ति में परिगणित महानुभावों के कृतकार्य को नतमस्तक होकर शिरोधार्य करते हुए महाकवि कालिदास का अत्याधिक ऋणी होकर भार मुक्त हेतु ‘अभिनव मेघदूत ‘गीतिकाव्य की परिकल्पना में ‘मेघदूत ‘गीतिकाव्य काव्यकला कौशल की समानता का अथक प्रयास किया हैं। विद्वतजनों की दिव्य दृष्टि में कहाँ तक सफल हूँ ,उनकी संतुष्टि मेरा परम ध्येय है।

काव्यकला निरूपण १. रघुवंशमहाकाव्यम् २. कुमारसम्भवम् ३.अभिज्ञानशाकुन्तलम् ४. विक्रमोर्वशीयम् ५.मालविकाग्निमित्रम् ६.. ऋतुसंहारम् ७.मेघदूतम्

मेघदूत व अभिनव मेघदूत‘ में महत्वपूर्ण तथ्यों का तुलनात्मक निरूपण —यथा — पर्वत ,नदी ,देवालय, प्रकृति सौदर्य में आत्म दर्शन , प्रणय चिन्तन ,मालवा के इतिहास पर नया प्रकाश डालना ,भारतीय इतिहास की एक पहेली और नैतिक उपदेशों का निरूपण आदि । उपमा अलंकारिक युक्त प्रसाद गुण सम्पन्न वैदर्भी रीति का प्रयोग यथा प्रसंगाकुल उपादेयता सिद्ध होती है।

श्शोध प्रविधि का उद्देश्य —भारतीय भौगोलिक वैशिष्ट्य के साथ —साथ आादर्श दाम्पत्य जीवन का चरित्र चित्रण करना ।२ क

प्राकृतिक भू—आकार — ‘पर्यायवरण‘ शब्द का व्याकरणों के अनुसार परि +आ + वृ + ल्यूट् प्रत्यय करने पर सिद्ध होता हैं ,जिसका व्याकरण सम्मत अर्थ ‘परित : आसमानतात्

वृणोति इति तद्भावे पर्यायवरण ' होता हैं। महाकवि शेवडे वर्णित काव्यों में भारत के प्राकृतिक पर्यायिवरण का परिचय इस प्रकार हैं — प्राकृतिक पर्यायिवरण को मुख्य रूप से तीन भागों में बांटा जा सकता हैं —

१ वायुमण्डल — (क) अधोमण्डल (ख)समतापमण्डल (ग) ओझोनमण्डन (घ) अयनमण्डन

भू— आकार किसी देश के भौतिक स्वरूप को प्रदर्शित करता हैं। वह जलवाहन प्रणाली के पोषक तत्वों का संवहन कर भूतल को संजीवनी प्रदान करता हैं।इस संजीवनी श्शक्ति के महात्म्य के कारण ही पुरातन काल में मानव सभ्यता का उद्भव विकास एवं पल्लवन इसके गोद में सम्पन्न हुआ और जिसके कारण यह विश्व सुसंस्कृत हुआ हैं । वह जलवाहन प्रणाली की सांस्कृतिक महिमा का वरदान देवभूमि भारत वर्ष को हैं ,जो कि स्वर्गीय सुखों का आगार बनकर देवों को भी लालायित करता हैं।महाकवि शेवडे ने भारत के जलस्रोतवाहिनियों की महिमा एवं सांस्कृतिक गरिमा की हृदय स्तुति अपने काव्यों में यथा प्रसंग की हैं ।काव्य मर्मज्ञ इसके विलास —दर्शन से भावविभोर होते हुये दिवाान्द प्राप्त करते है ।

वनस्पति जगत का मानव जीवन के साथ अटुट सम्बन्ध हैं । समस्त भारत फलदार छायादार पुष्पी पादप एवं लताओं से परिपूर्ण था । महाकवि की कृतियों का क्लेवा वनस्पतियों की सुषमा एवं इनकी विधायिका से प्राप्त हुआ।

प्राणी —जगत् —कवि प्रकृति का एक कुशल चित्र अपनी कृतियों में चित्रण करना अपना कृ तकार्य मानता हैं।उसकी प्रकृति में वनस्पति जगत एकत्र स्थित रहते हुये सुषमा विच्छरित करते हैं तो प्राणी —जगत् विभिन्न नैसर्गिक क्रियाओं द्वारा कवि की भावाभिव्यक्ति में सहायक बनता हैं।इन दोनों तत्वों का समन्वय किये बिना न तो कोई कवि सफल प्रकृति दृष्टा बन सकता हैं तथा न उन्हें समझे बिना कवि का कोई अध्ययन ही पूर्ण हो सकता हैं।

अर्थात् महाकवि वसंत त्र्यंबक शेवड़े ने अपने विंध्यावासिनी महाकाव्य व 'अभिनव मेघदूत' खण्ड़काव्य में भारत के विशाल रूप में प्राकृतिक पर्यावरण भू—आकार, जलस्रोत वनस्पति, प्राणी जगत पर विशेष प्रकाश डाला गया है।

श्री शेवडे प्रणीत 'अभिनव मेघदूत' खण्ड़काव्य की संक्षिप्त कथावस्तु —महाकवि वसन्त त्र्यम्बक श्शेवड़े द्वारा विरचित 'अभिनव मेघदूत' गीतिकाव्य की कथावस्तु ऐतिहासिक दृष्टि से सत्यानुप्रणीत प्रतीत होती हैं । इस खण्ड़काव्य के पूर्व मेघ में काश्मीर नरेश श्री अनन्तदेव महाराज द्वारा कार्य के के लिए किसी विश्वासपात्र दूत (क्षितिधर) को मलयदेश के राजा की सभा में भेजा गया ,वह वहाँ स्नेह परायण उस राजा की आज्ञा से उनके महल में अल्पकाल तक रहा । दूत ने उस राजा की राजसभा में अपने कार्य की सिद्धी में विलम्ब होते देखकर सुदूर काश्मीर देश में रहने वाली चिर —विरहणी अपनी पत्नी का सहसा स्मरण होने से चिन्ताकुल बुद्धि वाला ,वह दूत अपने मन को बहलाने के स्वेच्छा से रात को महल की छत पर चढ़ गया ।

वहाँ उसने आकाश में मंडराते हुये वर्षाकालिक मेंघ को देखा । उस मेंघ को देखकर उसके मन में यह स्मरण आया कि पूर्व में 'मेघ ने यक्ष द्वारा अपनी विरीणी पत्नी नायिका को संदेश भेजा था । 'तब वह प्रसन्न होकर मेघ के माध्यम से अपनी पत्नी को कुशल समाचार भेजने की इच्छा करता हुआ ,नम्रतापूर्वक समाचार कहने लगा । महाकवि श्शेवड़े ने अलकापुरी के मार्ग का वर्णन करते हए कुरूक्षेत्र के पास सारस्वत ब्राहमणों के निवास स्थान सरस्वती और दृषद्वती नदियों के भू—भाग आदि का वर्णन किया हैं।

अभिनव मेधदूत' खण्डकाव्य के उत्तर मेघ में काश्मीर देश की सुन्दरता का वर्णन ,प्रवरपुर की नारियों के सौन्दर्य का वर्णन ,राजा अनन्तदेव की श्शक्तियों का वर्णन और अन्त में प्रिया की विरहावस्था का वर्णन करते हुए ,उसे एक पतिव्रता धर्म के पालन की प्रेरणा भी दी गइ है; साथ —साथ ही स्वयं दूत की भी विरह दशा का भी वर्णन किया हैं। मेघ को एक भाई का पद देकर उसके आतिथ्य के

रूप में स्वागत की प्रेरणा भी दी गई है और अन्तिम पद्यों में महाकवि कालिदास के अनुकरण की सफलता में आशा व्यक्त की हैं । अर्थात् महाकवि कालिदास द्वारा की गई प्रकृति चित्रण की विशेषताओं की भांति ही श्री शेवड़े के द्वारा भी की गई हैं, इसमें कोई सन्देह नहीं हैं। २ ख

'अभिनव मेघदूत' खण्ड़काव्य में नैतिक कार्य —

१ .**अतिथि सत्कार —'अभिनव** मेधदूत' खण्डकाव्य में अल्कापुरी यात्रा सन्देशक मेघ द्वारा क्षणभर रूककर स्नेहीमयी वाणी से किसानों के साथ वार्तालाप अवश्य ही करना तथा आर्शिवाद लेकर आगे बढना । ३

२ रीति —रिवाज —बड़े भाई का पहले विवाह होना ,स्नेहीजनों को तालाब तक विदा करना, पतिव्रतधर्म पालना करना ,जन्म से लेकर मृत्युपर्यन्त संस्कारों पर दृष्टि डालना , भेंट खाली हाथ न जाने देना

दूषित वस्तुओं की श्शुद्धि अग्नि में डालकर करना , कष्टनिवारण हेतु संगम तीर्थ पर स्नान करना और अनेक देवी— देवता की पूजा करना आदि। ४

३. आचार व्यवहार की नैतिकता — महाकवि वसंत त्र्यंबक शेवड़े का जीवन स्वतन्त्रता के पूर्व राजशाही शासन मे बिता है तथा शेष आजाद भारत भूमि मे व्यतित हुआ था। इसलिये उनकी कृतियों मे दो पाश्चात्य एवं आधुनिक संस्कृतियों का सामंजस्य देखने मिलता है। ५

महाकवि वसंत त्र्यंबक शेवड़े ने अभिनव मेघदूत खण्डकाव्य में यक्ष—यक्षिणी के आदर्श प्रेम का चित्र प्रस्तुत किया हैं तो दूसरी ओर शिवाजी जैसै छत्रपति सम्रटों के आदर्श चरित्र को भी प्रस्तुत किया हैं।

धर्मसम्मत न्यायदर्शन का आश्रय लेकर तो प्रकृति के सम्पूर्ण रहस्य का ही सूक्ष्म भेदी बनकर कायातन्तुभि सांस्कृतिक झगडों का ही अन्त कर दिया । महापुरूषों के उज्ज्वल चरित्र को उजागर करके उन्होंने **'कवीश'** की रक्षा की ।

साथ—साथ ही अभिप्रेरणा दी हैं कि ईश्वर— आदिशक्ति पद सार्थक हैं और इसकी प्राप्ति के लिये वेदादि प्रामाणिक ग्रन्थों के अध्ययन को उद्देश्य बनाना चाहिये । यही लौकिक जीवन की दिनचर्या होनी चाहिये ⁄ कर्तव्य व अकर्तव्य कर्मों में विभक्त हुये कर्मों में से कर्तव्य कर्मों को अपनाना चाहिये । कथनी ओर करनी में एकरूपता लिये हुई होनी चाहिये ।

निष्कर्ष —

महाकवि वसंत त्र्यंबक शेवड़े ने भारत विस्तार मे जो सीमाये निर्धारित की है निसन्देह उसमे भारत का मूर्तरूप समाहित है। महाकवि ने पौराणिक विभाजन स्वीकृत करते हुये भी भौगोलिक विशालता ,इतिहास प्रसिद्ध महानता, राजनैतिक सबलता एवं सांस्कृतिक विराटता के रूप मे तपो भूमि भारत वर्ष की एक सुरम्य मनमोहक झांकी प्रस्तुत कर अपनी राष्ट्रीय जागरूकता का परिचय दिया जो उनकी असीम देन है। ऐसे कीर्ति स्तंभित कृतियों द्वारा भारत वर्ष का यशोगान सदैव अमर रहेगा।साथ ही महाकवि शेवड़े ने जो अपनी कृतियों, मणियों मे भारतीय संस्कृति की जो छवि प्रस्तुत की है, वह उनकी विराट प्रतिभा का उद्रेक ही माना जा सकता है। यदि औचित्य की दृष्टि से श्री शेवड़े की कृत्तियों का की समीक्षा की जावे तो वे निश्चय ही प्रसाद गुण सम्पन्न वैदर्भी रीति के समुपासक थे और उनकी काव्य कला भी सरस, रोचक व भाषा शैली की दृष्टि से भी प्रसंगानुकुल ही उपादेय सिद्ध होती है। महाकवि शेवड़े की धार्मिक/न्यायपरक काव्यमयी दृष्टि से भावी मानव पीढ़ी सदैव ऋणी होकर अभिप्रेरित रहेगी। महाकवि ने न केवल प्रकृति प्रदत्त दृष्टि अपनाई बल्कि सामाजिक अवचेतना, सांस्कृतिक समरसता और राजनैतिक पटुता के साथ चैतन्य परमेश्वर की प्राप्ति विधान युक्त न्याय प्रणाली की अभिप्रेरणा दी गई है।

शोधकर्ता डा ॅ्हंसराज मीना (काबरा)के अभिमत में भारतीय काव्यशास्त्रीय परम्परा में व्यक्तित्व विषय पर जो भिन्न—भिन्न गुण कवियों में देखे जाते हैं उनका एक स्थान पर आश्चर्य की बात हैं ।परन्तु ये सब दिव्य गुण एकत्रित रूप में श्री वसन्त त्रयम्बक श्शेवड़े कवि में देखे जा सकते हैं ।महाकवि वसंत

त्र्यंबक शेवड़े काव्यमयी दृष्टि आधारित भारतीय संस्कृति के दीपदान मे तेल संवृद्धि करने मे अनन्य अवदान रहा है। उनके नैसर्गिक पिता भगवान् शंकर और माता भगवती दुर्गा थी ,वे आजीवन ब्रह्मचर्य धर्म का पालन करने वाले थे ,शैवधर्म के समुपासक,अद्भूत प्रतिभाशील ,बहुभाषीजन (मराठी ,हिन्दी ,अंग्रेजी संस्कृत) रहे थे ।, इतना ही नही बल्कि वह एकेश्वरवादी, प्रकृति व चराचर से सख्यभाव रखने वाले ,कवि परम्परा में समन्वयकारी मार्ग को अपनाने वाले ,१० वें भक्तिरस के समर्थक और ध्वनिवादी कवि परम्परा मत के अनुयायी रहे थे ।

निश्चय ही भारत वर्ष की गौरव पूर्ण चंद्रिका के प्रकाश मे अभिवृद्धि होगी तथा अबोध पीढ़ी के जन्मे मानवों मे भी सृष्टि के रहस्यों एवं मानवीय मूल्यों को जानने की जिज्ञासा पैदा होगी।

संदर्भ ग्रन्थ सूची —

१.अ —महाकवि श्री शेवड़े परिचय —(क)श्सन्दर्भ शोघ पत्रिका से —

,श्री शेवडे महाकवि परिचय प्रधान सं श्शुक्ल श्री कुबेरनाथ सह संत्रद्विवेदी श्री व्रजवल्लभ त्रैमासिकी 'सारस्स्वती सुषमा श्शोघ पत्रिका वर्ष अंक १२/३—४अंक पृष्ठ ८१—९३ संवत २०१४ श्री'रघुनाथ तार्किक शिरोमणि चरित,' प्रकाशक सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि वि वाराणसी ।

(ख). शेवडे श्री वसंत त्र्यम्बक लेखक सं. वसन्त कृष्ण नूलकर भूतपूर्व प्राचार्य नेस वाडिया कोलेज ऑफ कॉमर्स पुणे ,सह सं. त्रिपाठी. डॉ ब्रह्मानन्द संस्कृत विभागाध्यक्ष दयानन्द महाविद्यालय वाराणसी१९९३ ई

'श्री देव देवेश्वर महाकाव्य,' श्रीदेवदेवेश्वर संस्थान पुणे ,महाराष्ट्र पृष्ठ ८—११

(ग) पिता महेशा `जननी नगात्मजा षडाननश्चाऽपि गजाननोऽग्रजो ।

उपैति मातामहतां हिमाचलो गणश्च नन्दिप्रमुखाः कुटुम्बिनः।। श्शुम्भवध / निवेदन ४ पृ.७

१.ब—महाकवि कालिदास संक्षिप्त जीवन परिचय —

(१) श्शर्मा,डॉ त्रविजेन्द्र कुमार , कालिदास जीवनवृत मेघदूत, भूमिका पृ.१ १९९८ ई. साहित्य भण्डार ,मेरठ

(२)मिराशी, डॉञ्वासुदेव विष्णु कालिदास—काल निर्णय पृ. १ —३ १९६७ ई.पापुलर प्रकाशन,बम्बई

(२) क१. काश्मीराणामवनी पतिना प्रषितः स्वात्मकार्ये,

कश्चिद् दूतो मलय वलययक्षेणिभर्तुः सभायाम् । तत्र स्नेह प्रवण मनसस्तस्य राज्ञो नियोगाात् ,

कन्चित्काल वसतिकरोत् सौधदेशे तदीये ।। अभि.मेघ.(पू. मे.) /१ ,पृ.१

२.सान्द्र यस्मिन् स्फुरति विपिनं सर्वतश्चन्दना,

मालिगति क्रमुक विटपान् यत्र ताम्बुलवल्ल्यः ।

एलानां च प्रसरति गजैश्चूर्णितानां सुगन्धः , शैलः सोऽयं जलद ! मलयः कस्य न श्श्लाघनीय ।। तत्रैव अभि.मेघ.(पू. मे.) /११ पृ.११

(ख.) वर्मा डॉ. गायत्र ३ी स १९६३ ई. हिन्दी प्रचारक पुस्तकालय वाराणसी .महाकवि कालिदास के ग्रन्थों पर आधारित तत्कालिन भारतीय संस्कृति पृ.४९८

३. स्नातुं तत्र प्रभवसि न चेत्संगमे पुण्यनद्यो ———।। तत्रैव अभि.मेघ.(पू.मेघ) २९

४.१ . तत्रैव अभि.मेघ.(पू.मेघ) ४४

२. धृत्वा कण्ठे ………………रसिका नागरा : सन्चरन्ति ।। तत्रैव अभि.मेघ.(पू.मेघ.) ५०—५१ ,६७—८५

३.राजवन्त :………………………… सुधासेककल्पं प्रमोदम्।। अभिनव (उ.मेघ.) १

५.(क) तूष्णीं तिष्ठ क्षणमवसरं पालयन् युक्तरूपं ,

तन्व्यास्तस्यास्तव समुचितो नैव भंगः समाधेः ।

प्रातःकालाद् दिवसमखिलं श्र व्यापृताया :स्वकार्ये ,

ध्यानादन्यत्किमपि सुखदं नास्ति लब्धक्षणायाः ।। अभिनव (उ.मेघ.)४४ पृ.१३४

(ख)यस्मिन्नन्तःपुरनरिसरे मक्षिकाऽन्यप्रवेश्या,

दृष्ट्वा तस्मिन्नविदितचरं सम्मुखं त्वां गवाक्षे ।

तिष्ठेद् व्रीडाविनतवदना वक्तुकामाऽप्यवाक् सा ,

सहायक सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

१.त्रिपाठी. डॉ ब्रह्मानन्द . गोविंद सप्तऋषि सं १९९० ई. **अभिनव मेघदूत** चौखंभा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी

२. शेवड़े, महाकवि वसंत त्र्यंबक१९८२ ई **विंध्यावासिनी विजय महाकाव्यम**, चौखंभा सुर. प्रकाशन ,वाराणसी

३. शेवडे श्री वसंत त्र्यम्बक,व्याख्याकार सं गोवर्धनदास खन्ना१९५८ ई **वृत्मंझरी** आल इण्डिया रिपोर्टर मुद्रणालय, वाराणसी

४. शेवडे श्री वसंत त्र्यम्बक, तत्तवप्रकाशिका व्याख्याकार त्रिपाठी. डॉ ब्रह्मानन्द१९९४ई. श्री शेषकृष्ण विरचित '**तत्व स्फोट विवेचनी** 'चौखंभा सुरभरती प्रकाशन ,वाराणसी

५. त्रिपाठी. डॉ ब्रह्मानन्द व्यास डॉ ञ भोला शंकर १९८४ई '**शुंभवध महाकाव्य,** चौखंभा सुरञ भा. प्रका.वाराणसी

६. १. शेवड श्री वसंत त्र्यम्बक, १९८५ ई. लगभग **श्री कृष्ण चरित** नागपुर प्रकाशन नागपुर

कान्तादन्य: खलु कुलभूवां चन्द्रतुल्यश्चतुर्थ्या ।। तत्रैव अभिनव (उ.मेघ.४६ पृ.१३६

२. शेवडे श्री वसंत त्र्यम्बक, १९९० ई. लगभग **श्री मोती बाबा जामदार चरित** नागपुर प्रकाशन नागपुर

७. शेवडे श्री वसंत त्र्यम्बक रचियता सं. वसन्त कृष्ण नूलकर भूतपूर्व प्राचार्य नेस वाडिया कोलेज ऑफ कॉमर्स पुणे ,सह सं. त्रिपाठी. डॉ ब्रह्मानन्द संस्कृत विभागाध्यक्ष दयानन्द महाविद्यालय वाराणसी१९९३ ई '**श्री देव देवेश्वर महाकाव्य,'** श्रीदेवदेवेश्वर संस्थान पुणे ,महाराष्ट्र

८. शेवडे श्री वसंत त्र्यम्बक, तत्तवप्रकाशिका व्याख्याकार सं त्रिपाठी. डॉ ब्रह्मानन्द१९९७ ई श्री मद उदयनाचार्य प्रणीत'**न्याय कुसुमांजलि** 'चौखंभा सुरभारती प्रकाशन ,वाराणसी

९. प्रधान सं श्शुक्ल श्री कुबेरनाथ सह संञद्विवेदी श्री व्रजवल्लभ त्रैमासिकी 'साररस्वती सुषमा श्शोघ पत्रिका वर्ष अंक १२/३—४अंक पृष्ठ ८१—९३ संवत २०१४ '**रघुनाथ तार्किक शिरोमणि चरित**,' प्रकाशक सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि वि वाराणसी

"कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांच्या 'ताडमं' या कथा संग्रहातील व्यक्ती चित्रण"

श्री. चेपूरवार गंगाधर नरसिंगराव
पीएच.डी संशोधक - पीपल्स कॉलेज नांदेड
ईमेल :- chepurwargn27@gmail.com

प्रस्तावना:- कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे हे महाराष्ट्रातील विदर्भाच्या मातीतुन उदयास आलेले आदिवासी मराठी कथाकार, कांदबरीकार, लेखक, कवी, विचारवंत, व समाजसेवक असुन, आदिवासी साहित्यांच्या संदर्भात त्यांचा गाढा अभ्यास आहे. मराठी आदिवासी साहित्यामधील ते अग्रणी लेखक आहेत. ग्रामीण आदिवासींचे समाजजीवन, व्यक्तीचित्रण, आदिवासींच्या व्यथा, वेदना, प्रश्न, समस्या त्यांनी आपल्या वाङ्मयात चित्रित केलेल्या आहेत. प्रा. माधव सरकुंडे यांचा 'ताडमं' हा दुसरा कथासंग्रह आहे. हा कथासंग्रह सन. २००१ मध्ये साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद द्वारे प्रकाशित करण्यात आला. कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांनी वऱ्हाडी बोलीत या कथा लिहिल्या आहेत. 'ताडमं' हा कथासंग्रह म्हणजे व्यथांचा संग्रह आहे. 'ताडमं' या कथासंग्रहात आदिवासीच्या जीवनातील दाहकता, व ग्रामीण समाजाशी संबध आलेल्या व्यावहारिक जीवनात आदिवासींची उपेक्षा कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांच्या लेखणीतून प्रतिबिंबित झालेली दिसते. 'ताडमं' या कथासंग्रहामध्ये एकुण नऊ कथा आहेत. त्यात 'ताडमं', 'मेदड', 'माय', 'तळं', 'जागल', 'काटा', 'गोट्याच्या चुली', 'मी मेलोच नायी', 'करणी', इत्यादी कथा संग्रहित करून ग्रामीण आदिवासी लेखकांच्या पंरपंरेतील एक प्रमुख लेखक, कथाकार आहेत.

माधव सरकुंडे यांच्या कथेतील व्यक्ती चित्रण :-

कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांच्या कथेत चित्रित केलेल्या व्यक्तीरेखा ह्या ग्रामीण आदिवासी आहेत. त्यांनी आपल्या जीवनानुभवातून पाहिलेल्या ग्रामीण आदिवासी व्यक्ती त्यांच्या साहित्यामध्ये व्यक्तीरेखा म्हणून आलेल्या आहेत. ही स्वाभाविक बाब आहे. कारण, लेखक ज्या समाजात राहतो, जगतो आणि आपल्या जीवनानुभवासोबतच व्यवहार करतो, त्याचा प्रभाव लेखकाच्या लेखनावर होतोच, याच दृष्टीने कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे हे विदर्भाच्या ग्रामीण आदिवासी जीवनाशी, तेथील मातीशी, व्यक्तीशी, बोलीशी, संस्कृतीशी नाळ जोडलेले एक संवेदनशील ग्रामीण आदिवासी रचनाकार आहेत. म्हणून स्वाभाविकच त्यांच्या साहित्यामध्ये चित्रित झालेल्या व्यक्तीरेखा ह्या ग्रामीण आदिवासी जीवनानुभवातूनच आलेल्या आहेत.

जसे, 'ताडमं' कथासंग्रहातील 'ताडमं' मधील दत्या, उंकड्या. 'मेदड' मधील कान्या. 'माय' मधील गनेशा, पुंजी. 'तळ' मधील गंगा. 'जागल' मधील जेबल्या. 'काटा' मधील दासु, राजी. 'गोट्याच्या चुली' मधील मरीबा, पाटील. 'मी मेलोच नायी' मधील सनवाऱ्या. 'करणी' मधील कौतीकी, फकिऱ्या मांग अशा विविध ग्रामीण आदिवासी व्यक्तीरेखांच्या छटा त्यांनी आपल्या कथात्मक साहित्यात चित्रित केलेल्या दिसून येतात. या सर्व व्यक्तीरेखांच्या संदर्भातील विवेचन खालीलप्रमाणे करता येईल.

'ताडमं' कथासंग्रहातील व्यक्तीरेखा :-

कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांच्या 'ताडमं' या कथासंग्रहातील कथांमध्ये ग्रामीण आदिवासी जीवनानुभवांचे चित्रण होत असल्यामुळे त्यातील नायक नायिका किंवा गौण व्यक्तीरेखासुध्दा ग्रामीण आदिवासी जीवनाशी निगडितच आहेत. 'ताडमं' कथासंग्रहातील प्रमुख व्यक्तिरेखा पुढीलप्रमाणे आहेत.

दत्या :-

ही 'ताडमं' या कथेतील प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे. दत्या लहान असताना माय मरते. उंकड्या हा दत्याचा बाप काबाडकष्ट करून दत्याला पोसतो. बापाला कामात हातभार लावावा म्हणून, दत्या हा शंकर गवळयाकडे महिन्यानं राहतो व कामावरून आल्यावर दत्या बापाला म्हणतो, "बापू, तु आता कायी काळजी करू नको. तु

कामालाबी जावु नको". ह्यातून दत्याचे स्वभाव दर्शन व पित्याविषयींची काळजी व्यक्त होते.

'ताडमं' कथेचा नायक म्हणून दत्या पोटापाण्यासाठी वेगवेगळे मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करतो. हे करत असताना दत्याच्या जीवावर पण कठिण प्रसंग कथेत येतात. पण त्यावर मात करून दत्या आपल्या पित्याला मदत करण्याचा पुरेपूर प्रयत्न करतो. एक आदर्श मुलगा म्हणून दत्या हे व्यक्तीचित्र 'ताडमं' या कथेत लक्ष्यवेधी आहे.

कान्या :-

ही 'मेदड' या कथेतील महत्त्वाची व्यक्तीरेखा आहे. कान्या या व्यक्तीरेखेतून कष्टकरी, मेहनती माणसाचे व्यक्तीरेखा चित्रण घडून येते. "वो सोयरे हो ! हे गाव कोणतं व्हय हो". या विधानावरून कान्याची समंजस, संवेदनशील व जिज्ञासू वृत्ती दिसून येते. कान्या, परश्या व भाग्या वानेरखेडला जमीन शोधायला जातात. तिथे वानेरखेडला कान्याची चुलत मावशी मावसा असतात. कान्यांचा मावसा त्यांना डोंगराची जमीन दाखवतो. व मेदडाचा पाहुणचार न करू शकल्याबद्दल खेद व्यक्त करतो. दुसऱ्या दिवशी गोळी लागलेले मेदड तळयाच्या काठावर मरून पडते. तेव्हा सांबुर - वानेरखेडचे लोक मेदडावर तुटून पडतात. ह्यातुन संघर्ष पेटतो. व मारामारी होते. हे कशेबसे भांडण सोडवून सर्वजण घरी येतात व कान्या, परश्या, भाग्या सोबत आपल्या गांवी जाण्यासाठी निघतो. व वानेरखेडला जमीन घेण्याचा विचार कान्या सोडतो.

कान्या ह्या व्यक्तीरेखेतून एक संवेदनशील, मेहनती, कष्टकरी माणसाचे चित्रण घडविण्यात कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यशस्वी झाले असून, 'मेदड' ह्या कथेत अन्य इतर गौण व्यक्तीरेखा सुध्दा आढळून येतात.

पुंजी :- ही स्त्री व्यक्तिरेखा 'माय' कथेतील महत्त्वाची आहे. कथेतील नायक गनेशाची आई आहे. पुंजी ही एक कष्टकरी, संघर्षशील, व काबाडकष्ट करून मुलाला शिक्षण शिकवणारी स्त्री आहे.

गनेशा मॅट्रिक पास झाल्यावर शिक्षणासाठी पुंजी शेतात मोलमजुरी करून गनेशाच्या शिक्षणाचा खर्च भागवते. स्वतः निरक्षर असुन सुध्दा पुंजीला शिक्षणाचे फार मोल असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या गोष्टी, भाषणे पुंजी ध्यान देऊन ऐकते. पोटासाठी काबाडकष्ट करून पुंजी गनेशाच शिक्षण पूर्ण करते. हे अपार काबाडकष्ट करताना पुंजीला अनेक बरे वाईट अनुभव येतात. गावातील पाटील पुंजीला म्हणतो, "मोऱ्हं काय त्याला शाळतुन काढून टाक". यातुन पाटलांची नकारात्मक प्रवृत्ती, गोर गरिबाविषयींची हिन भावना, जातीय राजकारण दिसून येते.

तरी पण पुंजी न डगमगता गनेशाला काबाडकष्टाने शिकविते. पान तोंडायला जाताना पुंजीवर रानडुकरांचा हल्ला होतो, त्यातुनही पुंजी बचावते. असा कठिण संघर्ष करीत पुंजी गनेशाला बी. ए पर्यन्त शिकविते. बी. ए झाल्यावर अमरावतीला गनेशाला नौकरी लागते. या यशात जितके अथक परिश्रम गनेशाचे आहेत तितकेच काबाडकष्ट करून गनेशाला शिक्षण शिकायला लावून नौकरी लागण्यापर्यन्त कष्ट, परिश्रम पुंजी ने घेतले असून गनेशाच्या यशाचे खरे श्रेय पुंजीला द्यावे लागेल. एक आदर्श माता, एक संघर्षशील, काबाडकष्ट करणारी स्त्री म्हणुन 'माय' या कथेत 'पुंजी' हे व्यक्तीचित्र महत्वपूर्ण व तितकेच लक्ष्यवेधी आहे.

गंगा :-

ही स्त्री व्यक्तिरेखा 'तळ' या कथेतील महत्त्वाची आहे. परिस्थितीने मजबूर झालेली, शोषित -पिडीत अन्यायग्रस्त आदिवासी स्त्री आहे. पोटाची खळगी भरण्यासाठी वेश्यावृत्तीकडे गंगा ओढली जाते.

येनीला 'तळ' निघालं ही बातमी टापुत पसरताच दुर - दुरून लोक तळयावर काम करण्यासाठी येतात. तिथे चाळीस बाया माणसांची मोठी गॅंग असते. तिथे गंगेवर ठेकेदार, अधिकारी जुलूम करतात. तिचे शोषण करतात. परिस्थितीने मजबूर झालेल्या गंगेलाच लोक उलट नांव ठेवतात. एकुणच समाजातील स्त्रीकडे बोट दाखवून बघण्याची मानसिकता दिसून येते. तसेच पुरूषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांचे दुय्यम स्थान कळते. एकेदिवशी गंगेचा बाप तिला आग लावून पेटविण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा गंगा घरातून पळून जाते ते कधीच घरी परत येत नाही. "मह्या धंदा सुरू केला". या विधानावरून परिस्थितीने मजबूर झालेली व घरातील बापालाही नको असलेली गंगा पोटासाठी वेश्यावृत्तीच्या दलदलीत पडते, हे लक्षात येते. गंगा ही अन्यायग्रस्त, शोषित, पिडित स्त्रीची व्यक्तीरेखा 'तळ' या कथेत लक्ष्यवेधी ठरते.

जेबल्या :-

ही 'जागल' या कथेतील प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे. आदिवासी कृषी जीवनावर आधारीत 'जागल' या कथेत जेबल्याची माय, जेबल्याचा बापू व जेबल्याचे मित्र ह्याइतर दुय्यम व्यक्तीरेखाही आढळून येतात. जेबल्या ही व्यक्तिरेखा एका शेतकरी आदिवासी युवकाची आहे. जेबल्याला उशिरा उठल्यामुळे त्याला न्याहारी भेटत नाही. गुरेढोर घेऊन जेबल्या शेतावर जातो. व तिथे भुईमुंगाचा हुरडा भाजुन खातो.

तेव्हा जेबल्याचे मित्र शेतात येतात. व म्हणतात, "काय बे जेबल्या बही येकटाच हुळा खातू का बे ?". यावरून जेबल्याला लागलेली भुक व जेबल्याच्या मित्राची जेबल्याविषयींचा संताप व्यक्त होतो. जेबल्या आपल्या मित्रांना भुईमुंग उपटण्यास सांगतो. व त्यानंतर ते हुळा भाजुन खातात. यावरून जेबल्याची सहकार्य वृत्ती दिसून येते.

आपल्या बापुला शेतात जागलीसाठी मदत करणारा जेबल्या एक आदर्श पुत्र म्हणून जेबल्याची व्यक्तीरेखा 'जागल' या कथेत लक्ष्यवेधी ठरते.

राजी :-

ही 'काटा' या कथेतील प्रमुख स्त्री व्यक्तिरेखा आहे. कथेतील नायक दासुची पत्नी आहे. पारी ही राजी व दासुची मुलगी आहे. राजी ही एक आदर्श पत्नी, संसारिक स्त्री, संसाराचा गाडा प्रसंगी स्वतःच्या खांद्यावर घेणारी कष्टकरी स्त्री व एका मुलीची आदर्श आई आहे. राजीचा पती दासु लाकडाची मोळी विकण्याचे काम करत असतो. एकेदिवशी दासुला वावरात पायाला काटा मोडतो. तो काटा काढण्याचा दासु खुप प्रयत्न करतो. पण काटा काही निघत नाही. तेव्हा राजी दासुला वैद्याकडे नेते, पण त्याचा काहीही उपयोग होत नाही. राजी मग दासुला पुसदच्या सरकारी दवाखान्यात नेते, व डॉक्टरांना विनवणी करते, दासुला वाचवा म्हणते, पण कुणीही लक्ष देत नाही.

"मव्हा नवरा व्हयं साहेब". यावरून एक आदर्श पत्नी म्हणून आपल्या पतीसाठी राजी प्रयत्नाची पराकाष्ठा करते. पुसदहून राजी आपल्या पतीला दासुला यवतमाळ च्या सरकारी दवाखान्यात नेते, व त्यासाठी राजी हुड्डा गहान ठेवते. व यवतमाळहून परत गांवी येताना दासुसाठी बसस्टॅंडवर भिक मागून पैसे गोळा करते. एकुणच राजी ही व्यक्तिरेखा एक आदर्श पत्नी म्हणून लक्ष्यवेधी ठरते.

मरीबा :-

ही 'गोठ्याच्या चुली' या कथेतील प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे. 'गोठ्याच्या चुली' या कथेत दासी ही मरीबाची बायको आहे. तुळश्या व गणपत्या ही मरीबाचे पोर आहेत. तर पाटील, पोलिस, वैद्दु ह्या इतर दुय्यम व्यक्तीरेखा आढळून येतात. मरीबा या व्यक्तीरेखेतून कष्टकरी मजुराचे भटकंती जीवनाचे वास्तव चित्रण दिसून येते. मरीबा कोळंबीला येतो. मरीबा हा मुळचा पंढरपूरकडचा असतो. पण पोटाच्या आकांतान सर्व मुलूख फिरतो, त्याची भटकंती सुरूच असते. मरीबाला कंदोरीचा नवस फेडायचा असतो. त्यासाठी तो रात्रदिवस मेहनत करतो. मरीबासोबत त्याची दोन पोर सुध्दा काम करतात. व नवसाची तयारी करतात. नवसाचा दिवस उजाडतो. सोयरे जेवण्यास बसतात. तेव्हा एक पाव्हुना म्हणतो, "जराकसे खांड आन". यावरून समाजातील बोकड कापण्याची नवस प्रथा रूजलेली दिसून येते. तसेच ग्रामीण आदिवासी जीवनातील बोकड बळी देणे ह्या प्रथा अंधश्रध्देत भर घालतात. व वास्तव जीवनानुभवाचे चित्रण करतात. मरीबाच्या नवसात क्षुल्लक कारणावरून मारामरी भांडण सुरू होते, व ही बातमी गांवच्या पाटलाला कळते, तेव्हा पाटील मरीबाला म्हणतो, "काय मऱ्या, काय सांगतल व्हत तुला". यावरून पाटलाची गावात दारूबंदी व सुव्यवस्था विषयीचे चित्रण स्पष्ट होते. मरीबा पाटलाला खुप समजावून सांगण्याचा करतो, पण पाटील काही एक नाही. व पाटील मरीबाला गाव सोडून जाण्याचे आदेश देतो. एक आदर्श पिता व पती म्हणून कथेचा नायक मरीबाची भटकंती सुरूच राहते. एक कष्टकरी भटकंती मजुराची जीवन दर्शवणारी मरीबाची व्यक्तीरेखा 'गोठ्याच्या चुली' या कथेत लक्ष्यवेधी ठरते.

सनवाऱ्या :-

ही 'मी मेलोच नायी' या कथेतील प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे. या व्यक्तीरेखेतून मेळघाटातल्या कोरकू आदिवासींचीच्या अंधश्रद्धा, प्रथा, समजुती, ह्यावर भाष्य प्रकट होताना दिसून येते. 'मी मेलोच नायी' या

कथेत सनवाऱ्याची बायको राझी, लटाराम, मालक, दिवांजी, पोलिस अशा अन्य दुय्यम व्यक्तीरेखा आढळून येतात. 'मी मेलोच नायी' ही कथा मेळघाटातल्या कोलाम व कोरकू आदिवासींतील सनवाऱ्याची आहे. व त्याच्यावर अंधश्रध्देने, गैरसमजुत प्रथेने ओढावलेल्या संघर्षाची आहे. वेदनेची आहे. "आरे भौ! मी मेलोच नायी नायी रे! मव्ह मन्न खरं माना रे". वरील विधानावरून सनवाऱ्याची आपल्या बायकोला व गावातील माणसाला ओळख पटवून देण्याची धडपड लक्षात येते. एकुणच जीवंत असून सुध्दा 'मी मेलोच नायी' म्हणणारा सनवाऱ्या कथेचा नायक म्हणून लक्ष्यवेधी ठरतो.

कौतीकी :-

ही 'करणी' या कथेतील प्रमुख स्त्री व्यक्तिरेखा आहे. कथेतील नायक फकिऱ्या मांग याची कौतीकी पत्नी आहे. देवकी ही कौतीकीची मुलगी आहे. तर पाटलाच पोरग, पाटील, बबन्या ह्या कथेतील अन्य दुय्यम व्यक्तीरेखा आढळून येतात. कौतीकी ही एक आदर्श पत्नी, आदर्श माता व समजुतदार कष्टकरी स्त्री आहे. कौतीकीचा पती फकिऱ्या मांग हा गावभर करणीसाठी प्रसिद्ध असतो. व संपूर्ण गांवच मारतो म्हणून फकिऱ्या बोलत असतो. फकिऱ्याच्या या अहंकारी व वाईट वागणुकीचा त्याची पत्नी कौतीकी नेहमी विरोध करते. व फकिऱ्याला समजावून सांगण्याचा खुप प्रयत्न करते. "तु कामुन भीतु ये काय करते गांव ?". असे प्रत्युत्तर फकिऱ्या कौतीकीला देतो. ह्यातुन फकिऱ्याची अहंकारीवृत्ती दिसून येते.

तेव्हा कौतीकी चवताळून फकिऱ्यावर पडते. डोळयात पाणी आणून, फकिऱ्याला समजावून सांगते. "फेका न वं तुमची ती जादु". पण फकिऱ्या काही एक ऐकत नाही. या विधानावरून कौतीकीचा समजुतदारपणा लक्षात येतो. यावरून कौतीकी जरी फकिऱ्यावर चवताळून पडते. संताप व्यक्त करते. पण आपल्या पतीला योग्य मार्गावर नेण्यासाठी तिचा हा प्रयत्न असतो. एकुणच एक आदर्श पत्नी, एक आदर्श आई म्हणुनही कौतीकी ही व्यक्तिरेखा वाचकांच्या पसंतीस उतरताना दिसते. देवकीला दिवस गेले असे कळताच कौतीकी देवकीला माहेरी आणते. व तिची योग्य ती काळजी घेते. फकिऱ्या मांग यांच्या करणीचे परिणाम मात्र कौतीकी व देवकीला भोगावे लागतात. पाटलाच मोठ पोरग देवकीची अब्रू लुटतो. व देवकीला गप्प राहण्यास सांगतो. आपल्यावर अन्याय होवूनही देवकी गप्प राहते हा प्रसंग चित्रपटासारखा काल्पनिक वाटायला लागतो. तर बबन्या घरात येऊन फकिऱ्याला मारहाण करतो. तेव्हा कौतीकी, देवकी जखमी होतात. व देवकीच लेकरू पडते. आपल्या मुलीवर व घरादारावर झालेल्या अन्याय, अत्याचारावर न्याय मिळेल या आशेने कौतीकी पाटलाकडे जाते. तेव्हा पाटील कौतीकीला उलट बोलतो. व जाण्यास सांगतो. "त्या बबन्यांन केलं ते ठिक केलं. तुमच्या कर्माचं फळ तुम्हाला मिळालं". यावरून पाटलाचा धुर्तपणा, कपटीवृत्ती, सत्तेचा माज, जातीयवाद, गलिच्छ सुडाचे राजकारण दिसून येते. पाटलाचे उलट बोल ऐकून कौतीकी डाळजच्या वट्यावरून खाली पडते व आपला प्राण सोडते.

एकुणच एक आदर्श आई, आदर्श पत्नी, कष्टकरी स्त्री,संसारिक स्त्री व संघर्षशील स्त्री म्हणून 'करणी' या कथेत कौतीकीची व्यक्तीरेखा लक्ष्यवेधी ठरते.

वरील व्यक्तीरेखाच्या व्यतिरिक्त 'ताडमं' या कथासंग्रहातील 'ताडमं' या कथेतील दत्याचा बाप उंकड्या, शंकर गवळी, शंकर गवळयाची बायको या दुय्यम व्यक्तीरेखा आढळून येतात. 'मेदड' या कथेतील परश्या, भाग्या,कान्यांची वानेरखेडची चुलत मावसा व मावशी, तर 'माय' या कथेत गनेशा, गनेशाची बहीण, गांवचा पाटील, नौकर तर 'तळ' या कथेत गंगा, ठेकेदार, वडर, तर 'जागल' या कथेत जेबल्याचा बापू - माय, जेबल्याचे मित्र तर 'काटा' या कथेत दासु, पारी, धेण्या, सण्या व इतर तर 'गोठ्याच्या चुली' या कथेत मरीबाची बायको दासी, तुळश्या, गणपत्या, पोलिस, वैद्दु, पाहुना तर 'मी मेलोच नायी' या कथेत सनवाऱ्याची बायको, राझी, लटाराम, मालक, दिवांजी, पोलिस व इतर तर 'करणी' या कथेत कौतीकीची मुलगी देवकी, कौतीकीचा पती फकिऱ्या मांग, पाटलाच पोरग, पाटील, बबन्या व इतर दुय्यम व गौण 'एकावन्न' व्यक्तीरेखा दिसून येतात. व या व्यक्तीरेखा 'ताडमं' या कथासंग्रहात लक्ष्यवेधी ठरतात.

समारोप :-

कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांनी 'ताडमं' या कथासंग्रहामध्ये वरील विविध प्रकारच्या व्यक्तीरेखा चित्रित करून आदिवासी माणसाचे वास्तव व स्वाभाविक व्यक्तीरेखाचे दर्शन वाचकांना घडविलेले आहे. तसेच काही व्यक्तीरेखा या घटना प्रसंगानुरूप रेखांकित केलेल्या दिसून येतात. कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांच्या 'ताडमं' या कथासंग्रहातील व्यक्तीरेखा या ग्रामीण आदिवासी जीवनाशी संबंधित आहेत. त्याची भाषा, व्यवहार व संस्कृती ही ग्रामीण आदिवासी संस्कृतीशी नाळ जोडणारी व समृध्द ग्रामीण आदिवासी जीवनानुभव घडविणारी आहे. कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांच्या कथात्म वाङ्मयातील सर्व व्यक्तीरेखा ह्या ग्रामीण आदिवासी जीवनानुभवातीलच आहेत. म्हणजे कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांच्या वाङ्मय लेखनाची प्रेरणासुध्दा ग्रामीण आदिवासी माणुस आहे. आणि तिच माणसे कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांच्या कथेमध्ये व्यक्तीरेखा म्हणून आलेल्या दिसून येतात.

म्हणजे, ह्या सर्व व्यक्तीरेखा ग्रामीण आदिवासी माणसाच्या प्रासंगिक रूपाने कथाकार प्रा.माधव सरकुंडे यांनी आपल्या कथात्मक साहित्यात चित्रित केल्या आहेत. 'ताडमं' या कथासंग्रहातील व्यक्तीरेखा ह्या मानवीय गुण दोषासह दिसून येतात.

संदर्भग्रंथ :-

(१) प्रा. माधव सरकुंडे, ताडमं, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २००१.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14 Issue-5

श्री अरविन्द की दिव्य जिवन की अवधारणा तथा अतिमानस संकल्पन संबंधी एक विवेचन

Dr. Narendra V Raghatate
Assistant Professor HoD Philosophy Shri Binzani City College, Nagpur
raghatatenba2122@gmail.com

गोषवारा :— महर्षि अरविन्द आधुनिक भारत के एक महान दार्शनिक है। उन्होंने अनेक ग्रंथो का लिखाण किया है। धर्म, समाज, संस्कृती, नाटक, तत्त्वज्ञान, काव्य, भाषा, राजकारण इ. विभिन्न विषयोंपर उन्होंने लिखाण किया हैं।श्री अरविंद अपने योग को 'एकीकृत योग' (समग्र योग) (Integral Yoga) कहते है। उनके अनुसार, पुराने योग संप्रदाय आंशिक होकर व्यक्ति के किसी एक अंग को ही स्पर्श करते है। श्री अरविंद एक ऐसे योग का प्रतिपादन करना चाहते है जिसमें इन सबका उचित मात्रा में समावेश हो और इन सबकी तुलना में पूर्ण हो। अरविंद दर्शन में विश्व का विकास आध्यात्मिक स्वरूप का होकर उसका परम लक्ष्य अनन्त पूर्णत्व की प्राप्ति है। श्री अरविंद के अनुसार, विकास का प्रारंभ जड, पुद्गल (Matter) से होकर उसमें चैतन्य (प्राण, Life, Consciousness) आया तथा चैतन्य से मानस (Mind) अविर्भूत हुआ। श्री अरविंद अतिमानस का आगमन मात्र इक्का—दुक्का विशिष्ट व्यक्तियों में ही नही, अपितु सारे समाज में चाहते है। इस संसार में हमारे अस्तित्व का मूलाधार वह स्वयंपूर्ण दिव्य तत्व है, जो पहले अवक्रांत होकर जडावस्था तक पहुंचा और फिर वहाँ से क्रमशः विकसीत होकर अपनी संपूर्ण अभिव्यक्ती की और बढ रहा है। उसी की प्राप्ति में हमारी अंतिम सार्थकता एवं सफलता है। आज हम विकास क्रम में साधारण मानस की अवस्था में है। अब अतिमानस अवस्था को पहुंचाने का प्रयास करना चाहिए जो अन्ततोगत्व उस परम सच्चिदानंद स्वरूप ईश्वरी तत्व में हमें पहुंचायेगा।

उद्दिष्टे :— १) श्री अरविंद अपने योग को 'एकीकृत योग' (समग्र योग) (Integral Yoga) कहते है, उसका अभ्यास करना

२) महर्षि अरविंद का अतिमानस का जो प्रतिपादन है, उसकी तूलना जर्मनी के चिंतक नीत्शे के अतिमानस (Super Man) से करना।

३) जो तत्व इस सृष्टि में सर्वत्र विद्यमान है वही जड में, प्राण में, मानस में, जीवात्मा में है।

गृहीतक :— 'हमारा मुख्य अस्तित्व अपने भितर है। वही हमारा वास्तविक ईश्वर स्वरूप है, उसी की जीवन में अभिव्यक्ती हमारा कर्तव्य है'— इसे सिध्द करना ।

पद्धती :— प्रस्तुत संशोधन निबंधाका अभ्यास करतेहुए जिस संशोधन पध्दती का उपयोग करना है वह 'चिकित्सक संशोधन पध्दती' है ।

प्रस्तावना : महर्षि अरविन्द आधुनिक भारत के एक महान दार्शनिक है। उनका जन्म सन १८७२ को कलकत्ता मे हुआ। उनके पिता डॉ. कृष्णधन घोष तथा माता स्वर्णलतादेवी। डॉ. कृष्णधन घोष आंग्ल संस्कृतिसे इतने प्रभावित थे और भारतिय आचारविचार बाबत उनमें इतनी नकारात्मक भावना थी की अपने पुत्र पर भारतीयता की छाया भी न पडे ऐसी उनकी मनषा थी। इसी दृष्टिसे उन्होंने उम्र के पाँचवे (५ वे) साल में ही बाल अरविंदको दार्जिलींग के युरोपियन स्कुल में भर्ती कराया और सातवे (७ वे) साल में उसे इंग्लंड को शिक्षा ग्रहण करने हेतु भेज दिया।

लेकिन कालांतर से विशेषतः ढलती उम्र में डॉ. घोष इनका दृष्टिकोण बदल गया। और अंग्रेजोंने भारतीयोंपर किये हुये अनन्वित अत्याचार तथा उस कालमें होनेवाले अत्याचारों के समाचारपत्र में आनेवाले लेख या वृत्त अरविंदको भेजे। उसके परिणामहेतु तथा उसके अलावा दुसरे कारणोंसेभी श्री अरविंद ने इंग्लंड में भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्त करनेके दृष्टिसे बहुविध संस्था की स्थापना की।

उस जमाने में प्रशासन सेवाकी सबसे वरियता प्राप्त परिक्षा याने I.C.S. उसे पास करके उन्हे अच्छे पद तथा पगार की नौकरी और रूतबा मिल सकता था मगर दिल में देशभक्ति का जजबा होने के कारण उन्होंने

उस वक्त वो पद, मान, सन्मान ठुकराकर भारतमाताकी सेवा तथा उसे मुक्ति दिलाने के लिये स्वातंत्र्य संग्राम में कुद पडे। इंग्लंडसे वापस आने के पश्चात उन्होंने बडोदा संस्थान में शिक्षण क्षेत्र में नौकरी की। तथा देश अंतर्गत राजकारणका सुक्ष्मतासे अध्ययन किया और अपने जहालवादी विचार समाचार पत्र में रखने लगे।

उनके अनुसार भारत केवल भूभाग नही था तो वह प्रत्यक्ष माता (Living Mother) थी। सन १९०६ में श्री बिपिनचंद्र पाल इनके बुलावे पर वे कलकत्ता में नयेसे स्थापन किये गये 'नॅशनल कॉलेज' के प्राचार्य बने। तथा उस जमाने में 'वंदेमातरम्' इस समाचार पत्र का संपादन भी करते थे। वे अलिपूर बंदिवास (जेल) में स्थानबद्ध थे उस समय उन्हें श्री कृष्णका साक्षात्कार हुआ। उस मुताबीक उन्होंने राजकीय जिवनका त्यागकर पाँडेचेरीको प्रयाण किया। यह घटना १९१० सालकी है। तबसे ५ दिसंबर १९५० तक याने उनके समाधी अवस्था तक वे एकांतवास में अध्यात्म साधनामें रहें। उन्होंने अनेक ग्रंथो का लिखाण किया है। धर्म, समाज, संस्कृती, नाटक, तत्त्वज्ञान, काव्य, भाषा, राजकारण इ. विभिन्न विषयोंपर उन्होंने लिखाण किया हैं। वे उत्कृष्ठ कवी, नाटककार, तत्त्वज्ञ, समिक्षक, भाषाप्रभू, कुशल संघटक, प्रखर देशभक्त तथा महायोगी थे। उनका 'सावित्री' नामक महाकाव्य तथा दिव्य जिवन (Life Divine) ये प्रमुख ग्रंथ विशेषरूपसे प्रसिद्ध है। इसके अलावा अनेक विषयोंपर उन्होंने लिखान किया है।

सन १९०१ में वे मृणालिनी देवी से विवाहबद्ध हुये। इंग्लंडसे आने के पश्चात श्री अरविंद राजकारण इतनाही योगसाधना के तरफ भी झुके। वेद, उपनिषद, योग तथा तंत्रमार्ग इ. का उन्होंने अभ्यास किया। इतनाही नही तो श्री लेले इनसे उन्होंने योगसाधना की दिक्षा भी ली। जैसी जैसी उनकी योग साधनामें प्रगती होने लगी वैसी वैसी उन्हें संप्रदायनिष्ठ योगप्रकारोंका अभाव या कमतरता महसुस हुयी और आगे चलकर उन्होंने खुदका 'समग्र योग' (Integral Yoga) का स्वरूप विश्वके सामने रखा।

वैसे तो भारतवर्ष में प्राचिनकालसे दार्शनिक साहित्य की परंपरा रही है, किंतू इधर एक लंबे समय से इस देश में अरविंद के समान बहुत कम चिंतकों ने अपनी एक विशिष्ट, व्यापक दर्शन प्रणाली खडी की है जैसी पुरातन भारत में शंकराचार्य हो तथा आधुनिक यूरोप में कांट, हेगेल, बर्गसाँ आदि ने संसार के सामने प्रस्तुत की। यदापी श्री अरविंद के चिंतन के मूल स्त्रोत प्राचिन भारतीय विचारधाराओं में हैं। श्री अरविंद स्वयं एक योगी के रूप में भी प्रसिद्ध है। उनका अधिकांश विवेचन तर्कधिष्ठित है। अतः विश्व का आदि, विकास, लक्ष्य एवं स्वरूप तथा व्यक्ति का जन्म, मृत्यू एवं पूनर्जन्म और इसी प्रकर आत्मतत्व एवं ईश्वर तत्व इत्यादी विषयोंका विस्तृत मौलिक तर्कपूर्ण चिंतन प्रस्तुत करनेवाली एवं साथ में संसार के शाश्वत ही की गहरी चिन्ता व्यक्त करने वाली एवं आधुनिक भारतीय दर्शन पद्धती के रूप में श्री अरविंद के विचारों का भारतीय दर्शन के इतिहास में अवश्य ही एक महत्वपूर्ण स्थान रहेगा।

जहाँ सॉक्रेटिस एवं ईसा के विचार हमें उनके शिष्यों द्वारा, रामकृष्ण परमहंस के उनके भक्तोंद्वारा तथा स्वामी विवेकानंद के विचार उनके भाषणों द्वारा मुख्यतः ज्ञात होते है, वहाँ प्लेटो के समान श्री अरविंद के विचार हमें उनके स्वयं के लिखे ग्रंथों से ज्ञात होते हैं। श्री अरविंद की चिन्तन शैली गहन तथा शब्द योजना मार्मिक किंतु जटिल होती दिखाई देती है।

महर्षि श्री अरविंद ने अपने जिवन का आधे से अधिक समय पाँडेचेरि के अपने आश्रम में प्रत्यक्ष योग साधना मे व्यतित किया और वही से अपनी पत्रिका एवं ग्रंथों द्वारा अपने चिन्तन का प्रसार भी किया। श्री अरविंद का योग के विषय में एक विशिष्ट दृष्टिकोण है। उनके अनुसार समग्र संसार, प्रकृति का कुल व्यापार सारा जीवन अपने आप में वस्तुतः एक विशाल योग ही है। योग याने अपूर्णता से पूर्णता की ओर, अनवत अवस्था से उन्नतत्व की ओर, सिमितावस्था से असिम अनन्त सत्य की ओर प्रगती, उसको प्राप्ति का प्रयास। प्रकृति की, निसर्ग की, विश्व की प्रत्येक गतिविधि अन्ततोगत्वा उसी दिशा में होती है। यह

प्रयास हेतुपूर्वक निश्चित पद्धति से जागृति चेतना द्वारा किया जाता है, उसे विशेष रूप से 'योग' साधना कहा जाता है। वस्तुत: समूचा जीवन, जन्म से मृत्यु तक ज्ञान की ही साधना है। यद्यपि समग्र सृष्टि अपने आप में पूर्णत्व की ओर बढ रही है, विशिष्ट योग साधना द्वारा वह लक्ष शिघ्रता एवं निश्चित सफलता से प्राप्त किया जा सकता है।

प्राचिन काल से भारतवर्ष में इस योग की हटयोग, राजयोग (पातंजल योग), कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग आदि कई पद्धतिया प्रचलित है। उनसे विशेषता दर्शाते हुए श्री अरविंद अपने योग को 'एकीकृत योग' (समग्र योग) (Integral Yoga) कहते है। उनके अनुसार, पुराने योग संप्रदाय आंशिक होकर व्यक्ति के किसी एक अंग को ही स्पर्श करते है। श्री अरविंद एक ऐसे योग का प्रतिपादन करना चाहते है जिसमें इन सबका उचित मात्रा में समावेश हो और इन सबकी तुलना में पूर्ण हो। इसकी साधना से साधक का संपूर्ण व्यक्तिमत्व उसकी समग्र चेतना, सच्चिदानंद स्वरूप परम सत्ता से एकरूपता प्राप्त कर ले सकती है।

श्री अरविंद विश्व के क्रमबद्ध विकास में विश्वास करते है। वह विकास सोद्देश्य है। अरविंद दर्शन में विश्व का विकास आध्यात्मिक स्वरूप का होकर उसका परम लक्ष्य अनन्त पूर्णत्व की प्राप्ति है। इसके अलावा, श्री अरविंद के अनुसार विकास की चरम सिमा पर विश्व जिस अवस्था को पहुँचेगा ठीक वही से पूर्व में उसका संकोच (उद्भव) हुआ था। उस पूर्णावस्था से ही 'अवनत' होकर विश्व वर्तमान दुर्गति में आ पडा और उसी मूल पूर्णावस्था में उसे वापिस उन्नत होना है। इस प्रकार पहले अवक्रांति (Involution) हुई और इसीलिए अब उत्क्रांती (Evolution) हो रही हैं। पहले 'संकोच' हुआ और अब 'विकास' हो रहा है। श्री अरविंद का यह सिद्धांत प्रमुख भारतीय विचारधाराके अनुरूप ही है। अव्दैत वेदान्त में भी मोक्ष प्राप्ति मूलत: कोई नई उपलब्धि न होकर दरमियानी अज्ञान से आवृत्त मूल शुद्धावस्था की ही पुनर्प्राप्ति है। हाँ, वेदान्ति उसे ''विकास'' कहने के बजाय ''अज्ञान निवृत्ति'' कहते हैं।

विश्व की इस प्रकार विकास में एक के बाद कौनसी अवस्था आती रहती है? श्री अरविंद के अनुसार, विकास का प्रारंभ जड, पुद्गल (Matter) से होकर उसमें चैतन्य (प्राण, Life, Consciousness) आया तथा चैतन्य से मानस (Mind) अविर्भूत हुआ। अब मानस के बाद अतिमानस (Super Mind) अवस्था आने वाली है। अंतिम अवस्था सच्चिदानंद स्वरूप है। श्री अरविंद के विकासवाद की एक और विशेषता यहाँ उल्लेखनिय है। विकासवाद के कुछ प्रतिपादनों में उत्तरोत्तर श्रेष्ठ अवस्था प्राप्त होने पर पूर्ववती कनिष्ठ अवस्था नष्ट हो जाती है। उदा. — बाल्यावस्था का युवावस्था में विकास होने पर बाल्यावस्था नष्ट होती है। इसके विपरीत अरविंद के अनुसार, उत्तरवर्ती विकसित अवस्था प्राप्त होने पर पूर्ववर्ती अवस्था नष्ट न होकर, उत्तरवर्ती अवस्था के संगम से उसका उदात्तीकरण हो जाता है। इस प्रकार विकास के प्रत्येक चरण में वर्तमान तथ्य नष्ट न होते हुए उन्नत होते जाते है, क्रमश: होने वाली प्रगती से पूर्व अवस्थाएँ अपना अस्तित्व कायम रखती हुई अधिक प्रकाशित, उन्नत, उत्क्रांत, विकसित सुक्ष्म एवं स्पष्ट होती रहती है। जड में प्राण आया तो जड नष्ट नही हुआ, अपितु वह सप्राण हुआ। इसी प्रकार मानस अवस्था प्राप्त होने पर सजीव (सप्राण) जड और अधिक उन्नत हुआ। किंतु प्राण और मन को अस्तित्व मानने पर जड का अस्तित्व अमान्य करने का, उसे केवल आभास मानने का कोई कारण नही।

वर्तमान में विश्व मानस अवस्था में है। श्री अरविंद के अनुसार अब समय आ गया है की मानस अधिमानस में उन्नत हो, वर्तमान विभिन्न सामाजिक तथा राष्ट्रिय संघर्ष दु:ख, अन्याय, अत्याचार, विनाश इन सबसे मुक्ति पाने का निश्चित इलाज अतिमानस अवस्था प्राप्त करने में है। अन्य सब उपाय तात्कालिक एवं आंशिक फलदायी होंगे। भिषण आण्विक शस्त्रास्त्रों से सारी मानव जाति भयभीत है। अतिमानस का अवतरण ही इस संसार को अब वास्तविक शांति प्रदान कर सकेगा। वही अब दुनिया का एकमात्र आशा स्थान है।

किंतु, श्री अरविंद अतिमानस का आगमन मात्र इक्का—दुक्का विशिष्ट व्यक्तियों में ही नही, अपितु सारे समाज में चाहते है। उनका एकीकृत योग मात्र व्यक्तिरूप जिवात्मा के उद्धारार्थ न होकर समग्र विश्व के विकासार्थ है। योग साधना जब तक किसी व्यक्ति या व्यक्तियों तक ही सिमित रहेगी तब तक योग वास्तव में एकीकृत नही होगा। साधका का दिव्य पूर्णत्व तभी यथार्थ कहा जावेगा जब वह स्वयं में तथा अन्य सभी प्राणियों में चैतन्य का एक ही स्त्रोत तथा प्रेमभाव का विश्वव्यापी सुत्र अनुभव करेगा।

श्री अरविंद के अनुसार, किसी व्यक्ति की मुक्ति अंतिम रूप से तभी होगी जब संसार के सारे व्यक्ति पूर्णत्व प्राप्त कर लेंगे। जब विश्वभर में मानस का अतिमानस में पूर्ण विकास हो जावेगा। जो व्यक्ति स्वयं शिक्षा पाकर अन्यों को शिक्षित करने का प्रयास नही करता, क्या उसने विद्या का वास्तविक स्वरूप एवं महत्व समझ लिया है? और क्या उसे सच्चा ज्ञानी कहा जा सकेगा?

जहाँ महर्षि अरविंद ने अतिमानस का प्रतिपादन किया है, वहाँ जर्मनी के चिंतक नीत्शे ने अतिमानस (Super Man) का। दोनो का कहना है की वर्तमान मानव के स्वभाव में क्रांतिकारी परिवर्तन आवश्यक है किंतु अरविंद की अवधारणा नीत्शे की कल्पना से मूलत: भिन्न है। नीत्शे का अतिमानस प्रभुसत्ता का प्यासा है। उसमें विशिष्ट जातियाँ, वंश आदि का कुछ अहंकार भी है। वह अतिमानस अपनी प्रबल शक्तिसे अन्य कमजोर व्यक्तियों पर प्रभुत्व स्थापित करना चाहेगा। नि:संदेह वह शुरता का पुजक होगा, कामरता से घृणा करेगा, किंतु साथ में दया, करूणा, सहानुभूति आदि कोमल मनोभावनाओंका बहिष्कार करेगा। इसके विपरीत श्री अरविंद का अतिमानस से संपन्न महामानव भौतिक सुखोदु:खो से ऊपर उठकर आध्यात्मिक शक्तिकी उपासना करेगा, जिसका उपयोग वह सर्वभूतहित (गिता ५—१२, १२—४) में करेगा। समस्त जिवों के प्रति वह एकात्मता की दृष्टि रखेगा। सारी दुनिया के लिये उसके हृदय में प्रेमभाव होगा। किसी अन्य पर पाशवी प्रभुत्व या अत्याचारी हिंसा का शासन करने की उसके मन में कोई महत्वकांक्षा नही होगी।

जहाँ नीत्शे के महामानव में मूलत: वर्तमान मानव का शक्तिपुजक एवं भोग प्रधान स्वभाव ही विशाल पैमाने पर वृद्धिंगत होता दिखाई देता है, वहा अरविंद उसका पूरा आध्यात्मिक उदात्तीकरण चाहते है।

यह अतिमानस अवस्था कैसे प्राप्त होगी? वैसे तो उपर कहे अनुसार सारी सृष्टि की इस दिशा में नैसर्गिक प्रगती हो ही रही है किंतू उस विकास के लिये मानव भी स्पष्ट प्रयास कर सकता है। वही योग है। श्री अरविंद के एकीकृत योग में कर्म भक्ति तथा ज्ञान का उचित संगम होगा, साधकको अपनी आवश्यकतानुसार हठयोग तथा राजयोग का भी सिमित उपयोग उसमें हो सकता है। फिर उस त्रिवेणी (या पंचवेणी) संगम को सर्वव्यापक स्वरूप देकर, उसके व्दारा स्वयं के सुनियंत्रीत संपूर्ण व्यक्तित्व को उन्नत कर परम ईश्वरी सत्ता के साथ एकरूपता का प्रयास करना है। इस एकसुत्रीय योग में ये मार्ग अपना एकांगी स्वरूप त्याग कर आपस में समन्वय करते हुए अन्ततोगत्वा एक दुसरे को अपने में समाविष्ट कर लेते है।

इस योग में कर्म होगे किंतु वे गीता के अनुसार फलाशारहित निष्काम एवं विशुद्ध ईश्वरार्पण वृत्ति से किये जायेंगे। ज्ञान—विज्ञान की साधना होगी किंतु किसी एक देवता में श्रद्धा के साथ अन्य देवताओं के प्रति व्देष नही होगा, तथा सगुण भक्ति करते हुए निर्गुण निराकार तत्व का भी ज्ञान होगा।

क्या अतिमानस अवस्था एक ही जन्म में प्राप्त हो सकेगी? या उस हेतु पुनर्जन्म आवश्यक है? यह तो प्रसिद्ध ही है की पुनर्जन्म में विश्वास भारतीय संस्कृति का एक आवश्यक अंग है, श्री अरविंद ने उसका विवेचन (Life Divine) ग्रंथ में (खंड २ अध्याय २०) में किया है। वे कहते है की, जन्म और मृत्यू के विषय में जितना भी हमें ज्ञान है, उसके प्राय: यही विश्वास जागृत होता है की जन्म के पूर्व तथा मृत्यू के पश्चात जीव की कोई स्थिती अवश्य होनी चाहिए। यद्यपी अभी तक उसका कोई अंतिम बुद्धिगम्य प्रमाण प्राप्त नही हो सका है।

श्री अरविंद के अनुसार, सच्चिदानंद स्वरूप शुद्ध आत्मत्व प्रथम स्वयं को ''अवक्रांत'' कर जड अवस्था तक पहुंचता है और फिर ऊपर उठकर उसी मूल स्वरूप की प्राप्ति चाहता है। वह मूल अवस्था प्राप्त होने तक जन्म श्रृंखला आवश्यक हो जाती है। जड से फिर चेतन और चेतन (प्राण) से मानस आया। मानस अवस्था में व्यक्ति अपने विकास का अधिमानस तक पहुंचने का स्पष्ट जागृत प्रयास कर सकता है। किंतु विकास के इस क्रम में हर एक अवस्था प्राप्त करने के लिए बार—बार जन्म आवश्यक है। यह अनेक जन्म लेकर विकास करने वाला व्यक्तित्व या जीवात्मा भौतिक सृष्टि के संपर्क में रहकर, हर अवस्था के अनुरूप देह धारण करता है। इसी देह धारण को हम जन्म कहते है। इस शरिर के माध्यम से जीवात्मा ईश्वर से एकरूपता अर्जित करने का प्रयास कर सकता है।

चूँकि विशुद्ध आत्मत्व अवक्रांत होते—होते जड अवस्था तक पहूंचा या, जड में भी आत्मत्व होता है। यद्यपि अति विकसित गुप्त रूप से जड से ऊँची अवस्था (वनस्पती जिवन) की, जहाँ चैतन्य का आंशिक उद्‌भव होता है, वहाँ भी आत्मतत्व गूढ होता है, किंतु स्पष्ट होने की तैयारी में। उसके बाद आती है पशु योनी। उसमें वही आत्मा अधिक विकसीत होकर स्पष्ट तथा चेतन जीव के प्रथम स्वरूप में होता है। अंततः मनुष्य देह में वह और भी चैतन्य स्वरूप में प्रकाशित होता है यद्यपि उसका अज्ञान आवरण पूर्ण नष्ट नही होता। इस प्रकार श्री अरविंद के अनुसार, जड से वनस्पति रूप धारण करना वहाँ से पशु योनि में उन्नत होता और फिर मानव शरिर में व्यस्त होना ये सब पूनर्जन्म ही है। लेकिन पाश्चात्य दर्शन के लाईब्निझ यह दार्शनिक ने इसे थोडा अलग तरिके से लिया है। उन्होने विभिन्न प्रकार के चिदाणू का वर्णन किया है। और उनकी श्रेष्ठता के हिसाब से उच्च से निछेकी और चिदाणू का क्रम दिया है। इसके अलावा, एक बार आत्मतत्व का मनुष्य स्तर पर आने के बाद भी पूनर्जन्म आवश्यक होता है। एक ही नर जन्म में आत्मा का सब विकास पूर्ण नही होता और मनुष्य देह में संभव संपूर्ण आत्म विकास साध्य करने के बाद भी अधिमानस अवस्था में विकास का वही क्रम जारी रखना उसके अनुरूप किसी अन्य प्रकार के देह में और भी पूनर्जन्म आवश्यक हो सकते है। यदी श्री अरविंद की अतिमानस धारणा का गीता के स्थित प्रज्ञ योगी के वर्णन में आधार देखना हो तो गीता ने ऐसे पुरूष के देह में कोई अंतर सुचित नही किया है। कुछ भी हो, अधिमानस अवस्था में पूनर्जन्म लेते—लेते जब प्रगती पूर्ण हासिल हो जायेगी तब सच्चिदानंद स्वरूप की प्राप्ति होगी, जहाँ जन्म—मृत्यू श्रृंखला समाप्त हो जाती है।

'The Life Divine' ग्रंथ के अंतिम अध्याय में श्री अरविंद अपने समग्र विवेचन का सार मार्मिक धाराप्रवाही भाषा में व्यक्त करते है। वह संक्षेप्त में —

इस संसार में हमारे अस्तित्व का मूलाधार वह स्वयंपूर्ण दिव्य तत्व है, जो पहले अवक्रांत होकर जडावस्था तक पहुंचा और फिर वहाँ से क्रमशः विकसीत होकर अपनी संपूर्ण अभिव्यक्ती की और बढ रहा है। उसी की प्राप्ति में हमारी अंतिम सार्थकता एवं सफलता है। आज हम विकास क्रम में साधारण मानस की अवस्था में है। अब अतिमानस अवस्था को पहुंचाने का प्रयास करना चाहिए जो अन्ततोगत्व उस परम सच्चिदानंद स्वरूप ईश्वरी तत्व में हमें पहुंचायेगा।

निष्कर्ष :—

जो तत्व इस सृष्टि में सर्वत्र विद्यमान है वही जड में, प्राण में, मानस में, जीवात्मा में है। इसीलिए जिवात्मा व्दारा उसकी प्राप्ति मूलस्वरूप की ही पुनर्प्राप्ति है। आध्यात्मिक जिवन उस ईश्वरी तत्व की ओर प्रगती है। किंतु केवल व्यक्ति की उन्नती नही अपितू समग्र मानव जिवन का आध्यात्मिकरण या ईश्वररूपी विकास का अंतिम लक्ष्य है।

दिव्य जिवन में प्रवेश हेतु हमें अपने व्यक्तितत्व को शारिरीक, मानसिक तथा प्राणिक आवरणों के उपर उठाना होगा। हम अपने भितर विशुद्ध आध्यात्मिकता निर्माण करेंगे। (वेदांत के शब्दों मे हम चित्त शुद्धि करेंगे।) तभी वहाँ ईश्वर का प्रवेश संभव होगा। तथा जो हमारा **गृहीतक था याने** 'हमारा मुख्य अस्तित्व अपने भितर है। वही हमारा वास्तविक ईश्वर स्वरूप है। उसी की

जीवन में अभिव्यक्ती हमारा कर्तव्य है'— यह यहां सिध्द होता दिखाई देता है। इंद्रियों की दिशा बहिर्वर्ती होती है। उसे अंदर की ओर मोडना है तभी वास्तविक आत्मतत्व का दर्शन होगा जो अभी नही है। वास्तविक आत्मज्ञान के आधारपर मानव—मानव में एकात्मकता की अनुभूति होने पर ही संसार के संघर्ष समाप्त हो सकेंगे। प्राण और प्रकृती पर विजय प्राप्त किया जा सकता है। मानव जिवन का यह महान शोध इसी से दिव्य जिवन संभव है।

संदर्भ ग्रंथ सुचि :—

१) श्री अरविंद दर्शन — डॉ. ल. गो. चिंचोळकर.
२) भारतीय तत्वज्ञानाचा बृहद् इतिहास (खंड ११)
आधुनिक भारतीय तत्वचिन्तक — प्रा. डॉ. ग. ना. जोशी
३) भारतीय दार्शनिक निबंध — (संकलन बंदिष्टे) — प्रो. ग. वा. कविश्वर.

साहित्य में चित्रित किसान

श्रीमती कंचन चौरसिया
शिक्षाशास्त्र विभाग डॉ. हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय, सागर (म.प्र.)
E-mail: kanchanchourasiya22@gmail.com

सार- भारत संरचानात्मक दृष्टि से गांवों का देष है, और सभी ग्रामीण समुदायों में अधिक मात्रा में कृषि कार्य किया जाता है, इसीलिए भारत का कृषि प्रधान देष की संज्ञा दी जाती है। आधुनिक युग में तकनीकी एवं वैज्ञानिक प्रगति ने मानव को अभूतपूर्व साधन दिए है जिनका प्रभाव प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष दोनों ही रूप में कृषक जीवन को नि:संदेह प्रभावित कर रहा है। किसानों की समस्याऍं पहले भी विद्यमान थीं और आज भी है, बस इनका स्वरूप परिवर्तित होता रहता है। हिन्दी साहित्य में किसानों से जुड़े विषयों को अनेक विद्वानों ने अपने साहित्य में उठाया है। हिन्दी साहित्य में लेखकों ने अपनी रचनाओं के माध्यम से भारतीय किसानों की समस्याओं एवं परिवर्तित परिवेष में उनकी प्रत्येक स्थिति को उजागर किया है। दरअसल कृषक समाजों के लिए कृषि कोई धंधा नही बल्कि उनकी जीवन शैली है। किसान के लिए खेती कोई व्यवसाय नहीं अपितु यह उसकी जीवन शैली है। किसान अपने खेतों में उगने वाली फसलों को अपनी संतान की भ्रांति प्रेम, रक्षा एवं सुरक्षा करता है, इन फसलों का समृद्ध होना या फिर उजड़ना उनके जीवन का अभिन्न हिस्सा होता है। किसान जीवन के इन समस्त पहलुओं को साहित्य में चिंत्रित कर, पाठकों के समक्ष कृषक जीवन को उजागर किया है।

जब से इस धरती पर जीवन की उत्पत्ति हुई है तब से ही कृषि, खेती समस्त मानव जाति एवं अन्य प्राणी जगत का मूलाधार रही है। किसान खेती करके खेती करके खाद्य सामग्री उत्पादित कर रहें हैं अर्थात किसान ही समस्त संसार के लिए भोजन हेतु खाद्यान फल सब्जियॉं और चारे का उत्पादन करते आ रहें हैं। इन धरतीपुत्र किसानों को अन्नदाता भी कहा जाता हैं। किसान हमारे जीवन की अन्न जैसी महत्वपूर्ण एवं मौलिक आवश्यकता की पूर्ति करते हैं। मानव सभ्यता के विकास में कृषि की अमूल्य भूमिका रही है। मानव का अस्तित्व ही कृषि से ही संस्कृति का जन्म होता है। धरती और किसान में मॉं बेटे का रिश्ता होता है। किसान किसी धर्म, जाति, रंग, सम्प्रदाय की सीमा में नही बंधा होता है, उसका कर्म ही किसान की पहचान है। किसान न सिर्फ खेती अपितु पशुपालन, वृक्षारोपण और पर्यावरण संरक्षण भी करता है। यह कहना अतिश्योक्ति नही होगा कि किसान ही प्रकृति का संरक्षक है।

साहित्य में समाज के महत्वपूर्ण वर्ग एंव मानव जाति के अन्नदाता कहे जाने वाले किसान के जीवन के प्रत्येक पहलुओं को अपनी रचनाओं के माध्यम से समाज को दर्पण दिखाने का कार्य किया है। हिन्दी साहित्य में किसन पर केन्द्रित अनेक महत्वपूर्ण रचनाएं, गद्य एवं पद्य के रूप में हमें प्राप्त होती है।

भारत की अर्थव्यवस्था ग्राम आधारित अर्थव्यवस्था रही है। भारत में प्रचुर प्राकृतिक संपदा थी, उसने यहॉं पर तरह तरह की खेती को समृद्ध किया है। भारत में भोगोलिक विभिन्नता के कारण यहां सांस्कृतिक एवं सामाजिक भिन्नता पाई जाती है। भारत की अर्थव्यवस्था कृषि कार्यों पर सबसे अधिक निर्भर करती है। इसके साथ ही साथ भारत सांस्कृतिक रूप से भी बहुत सम्पन्न है। भारत में अनेकों त्यौहार एवं पर्व कृषि आधारित है, यहॉं लोग प्रकृति के विभिन्न रूपों को भी उत्सव के रूप में खुषी से मनाते है, जैसे सूर्य के मकर राषि में प्रवेष करने पर मकर संक्रांति बसंत श्रतु के आगमन पर बसंत पंचमी अनाज की बुआई, कटाई पर बिहू लोहड़ी पोंगल, ओड़म, आदि मनाए जाते हैं। तात्पर्य यह है यह कि संस्कृति वह प्राण है जिसमें जीवन के होने का आभास होता है। किसान या कृषक कोई सामान्य मनुष्य नहीं होता, वह एक ऐसा प्राणी होता है जिसमें समूचे जगत को पालने की क्षमता उसके संस्कारों से मिली होती है।

भारत में अधर्ववैदिक काल से ही कृषि पारिवारिक उद्योग रहा है। मानव सभ्यता के आरंभ से ही षिकार तत्पश्चात कृषि भारतीय अर्थव्यवस्था की रीड़ की हड्डी रही है और इसका साहित्य से अटूट संबंध रहा है। कविता या साहित्य मनुश्य की मनुश्य सर्जनात्मक अभिव्यक्ति की सबसे प्राचीन विद्या है और कृषि कार्य भी प्राचीनतम पेषा रहा है। वेदों में कृषि कार्य को सर्वश्रेष्ठ बताया गया है।

हिन्दी साहित्य में गद्य एवं पद्य दोनों ही विद्याआं में रचनाकारों ने अपनी लेखनी से किसानों के जीवन को अपनी रचनाओं चित्रित किया है। हिन्दी कविता में स्वतंत्रता से पूर्व भक्तिकाल से ही कृषक जीवन पर कविताऍं लिखी जाने लगी थी। कबीरदास, सूरदास, तुलसीदास, ने अपनी दिव्य वाणी के माध्यम से तात्कालीन समय में किसानों की दयनीय स्थिति का वर्णन किया है। स्वतंत्रतापूर्व हिन्दी कविताओं में सबसे पहले कबीरदास जी ने किसान जीवन संबंधी पद लिखे। हिन्दी साहित्य के उपन्यासकारों ने सामाजिक और आंचलिक उपन्यासों के कार्य विषय के रूप में किसान जीवन को प्राथमिकता दी तथा भारतीय किसान जीवन की विभिन्न प्रकार की परिस्थितियों का यथार्थ अंकन किया है-

हिन्दी साहित्य में नार्गाजुन ने भारतीय किसानों की दयनी अवस्था को नागार्जुन ने दर्शाया है।

पैदा हुआ था मैं
दीन - हीन अपठित कृषक कुल में
आ रहा हूँ पीता आभाव का
आसव ठेठ बचपन से कवि? मैं रूपक
हैदबी हुई दुब का
हरा हुआ नही कि चरने को दौड़ते
जीवन गुजरता प्रतिपल संघर्ष मे।

किसानों की समस्याओं एवं दुर्दशा को रामधारी सिंह दिनकर ने भी उठाया है। दूसरों की भूख मिटाने वाला किसान खुद व्यवस्था का शिकार हो और अन्नदाता होकर स्वयं आभावग्रस्त एवं भूखा रहने को मजबूर हो। पषुओं का पालन पोषण करने वाला किसान तथा बच्चों को दूध पिलाने वाले किसान के बच्चे स्वयं दूध का तरसने को मजबूर हैं। भूख से बेहाल, किसानों के परिवार को बदहाली को चित्रित करती रामधारी सिंह दिनकर को निम्न पंक्तियाँ है-

जहण - शोधन के लिए दूध - घी बेच बेच धन जोड़ो
बूंद बूंद बेचेगे, अपने लिए नही कुछ छोड़ेगे
शिशु मचलेंगे, दुख देख जननी उनको बहलाएगी
मैं फाडूगी, हृदय, लाज से आँख नहीं रो पाएगी
सूखी रोटी खाएगा जब कृषक खेत में धरकर हल
तब दूंगी में तृप्ती उसे बनकर लोटे का गंगाजल।

हमारे अन्न्दाता किसान प्रत्येक ऋतु शीत, ग्रीष्म, पतझड़, बसंत में समान उर्जा के साथ कड़ी मेहनत करके जन मानस तक अन्न पहुँचाते है। किसान तपती धूप में घनघारे बारिष में ठिठुरते जाड़े में अपने परिवार के साथ अपनी संतान की भाति खेत में फसलों को उगाकर उनकी रक्षा करता है।दुनिया के पालनहार किसान की इस तपस्या का फल हम सभी को मिलता है हमें उनका परोपकार मानते हुए उनका सम्मान करना चाहिए और उनकी आवश्यकताओं के प्रति सजन एवं जागरूक रहना चाहिए। किसानों की महत्ता को प्रतिपादित करती रवि श्रीवास्तव की कविता मेहनत किसान की कुछ पंक्तियाँ-

जाड़ के मौसल, वो ठंड से लड़े
तब जाकर मरते, देष में फसल के घड़े
गर्मी की तेज धूप से, पैर उसके जले,
मेहनत से उसकी देश में, भूखमरी टले।

लेखक पंकज सुबीर ने अकाल में उत्सव के माध्यम से एक ऐसी कृति दी है जो हमारे देष को समझने के लिए महत्वपूर्ण औजार साबित हो सकती है किसी ने सही लिखा है-

कैसा है शमसान देख ले, चल मेरा खलिहान देख ले।
अगर देखना है मुर्दा तो, चलकर एक किसान देख ले।
सर्वनाष का सर्वे कर-कर, पटवारी धनवान देख ले।
कुर्की की डिक्री पर अंकित, गिरता हुआ मकान देख लें।
कल पेषी है तहसील में, को दो कुटकी धान देख ले।
सम्मान मिला कचहरी से है, अधिग्रहण फरमान देख ले।
तस्वीरों के पास झांक कर, गाँव का उत्थान देख ले।
डिजिटल इंडिया से बाहर आ, आकर हिन्दुस्तान देख ले।

भारत उन विकासशील देशों में से है जिसकी जनसंख्या का एक बड़ा भाग कृषि पर निर्भर है। इसी कारण दुनिया के नक्षे पर भारत कृति प्रधान देश है। परन्तु भारत का प्रमुख व्यवसाय होने के बावजूद भी साहित्य में इसे कम ही स्थान दिया गया है। किसानों एवं कृषि को साहित्य में चित्रित करने का महत्वपूर्ण बीड़ा प्रमुख साहित्यकारों ने उठाया है जिनमें श्री नाथ सिंह की कहानी " गरीबों का स्वर्ग" (१९३४) में कुछ हद तक किसानी दर्द का चित्रण हुआ है। प्रेमचंद ने अपने साहित्य में किसानों को प्रमुखता दी तथा भारतीय किसान जीवन का मनुष्य से साक्षात्कार कराया। प्रेमचंद के समय में भगवान गांव में रहता था यही कारण है कि प्रेमचंद का लगभग पूरा साहित्य गांव और किसान जन जीवन को आधार बनाकर लिख गया। आज भी गोदान 'हल्कू' जिंदा है। प्रेमचंद ने किसानों को साहित्य का विषय बनाया है। उनके कथा साहित्य में किसान जीवन के विभिन्न पक्षों का चित्रण हुआ है। किसान के बिना भारतीय संस्कृति का कोई भी विश्लेषण अधूरा होगा। प्रेमचंद ने कृषि व्यवस्था कर्ता-धर्ता किसान को अपने उपन्यासों और कहानियां का मुख्य विषय बनाया। उनके पहले तथा उनके बाद किसी भी रचनाकर ने इतने विस्तार से किसान को आधार बनाकर हिन्दी में साहित्य सृजन किया । डॉ रामविलास शर्मा ने प्रेमचंद की रचनाधर्मिता के इस पक्ष को रेखांकित किया है " हिन्दी में किसानों की समस्याओं पर ज्यादा उपन्यास लिखे नहीं गये, जो लिखे भी गए हैं, उनमें प्रेमचंद की सूझबूझ का आभव है। " किसान जीवन के तालमेल बनाते हुए प्रेमचंद ने जो रचा है वह हिन्दी के लिए एकदम नया था, " उन्होंने उस धड़कन को सुना जो करोड़ो किसानों के दिल में चल रही थी। प्रेमचंद के योगदान की घोषणा करती यह पंक्ति ध्यान देने योग्य हैं प्रेमाश्रय, और कर्मभूमि, के साथ गोदान हिन्दुस्तानी किसानों के जीवन की बृहवृत्रती समाप्त करता है।"

किसानों की समस्याओ को अपने साहित्य के माध्यम से मजबूती प्रदान करने वाले महान साहित्यकार नार्गाजुन के रचना संसार में किसान सिर्फ वही नहं है जिसका मुख्य व्यवसाय खेती है। नागार्जुन के लिए गांव के मधुवारे वरुण के बेटे से लेकर, प्राइमरी स्कूल के मास्टर दुखरन झा तक सभी किसान हैं। " यानी नागार्जुन की किसान कोटि ग्रामीण परिवेश की उत्पादकता की सभी शक्तियों को अपने में समाहित कर लेती है।

स्वतंत्रता पश्चात के उपन्यासकारों ने इस दशक में लिखित भैरव प्रसाद गुप्त, नागार्जुन, देवेन्द्र सत्यार्थी, फणीष्वरनाथ रेणु आदि के उपन्यासों किसानों की दयनीय स्थिति को चित्रित किया गया है।

"रतिनाथ की चाची" (१९४८) 'बलचनामा' (१९५२), 'बाबा बटेसरनाथ' (१९५४) आदि में नागार्जुन ने ग्रामीण जीवन तथा किसानों की समस्याओं को नग्न एवं कटू यथार्थ से अपने संपूर्ण प्रखरता से चित्रित किया है।

प्रेमचंद के बाद अनेक रचनाकारों ने किसानों की समस्याओ को लेकर उपन्यास लिखे गए है। इनमें समकालीन कथाकार षिवमूर्ति के उपन्यास 'आखिरी छलांग', संजीवन का 'फांस' तथा पंकज सुबीर का उपन्यास अकाल में उत्सव उल्लेखनीय हैं।

शिवमूर्ति का आखिरी छलांग किसान जीवन पर केन्द्रित उपन्यास है। जो प्रेमचंद की परंपरा की ही एक बड़ी दिखती है कथानक का आधार पूर्वी उत्तर प्रदेश का ग्रामांचल है। इसमें इन्होंने नायक पहलवान किसान की पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक एवं कृषि से संबंधित समस्याओं को जो कि एक दूसरे पर निर्भर करती है बड़े ही मर्मर्स्पी ढंग से चित्रित किया है। विभिन्न तरह कि जटिल समस्याओं में घिरें पहलवान किसान की यह युक्ति तर्कसंगत एवं समाज पर तीखा प्रहार करने वाली है - " सारे हालात तो मर जाने के हैं। जिंदा कैसे रहा जाए"।

कथाकार संजीवन ने अपने उपन्यास 'फांस में बिज्जू की आत्महत्या इस प्रकार व्यक्त किया गया है "आत्महत्या का कारण जन्मने और मरने के अलग-अलग कारण नही हुआ करते। वही फसल का नष्ट होना, वही ऋण वही भावुकता ....? किसान जीवन को साहित्य में चित्रित करने की परंपरा को आगे बढाने वाले उपन्यासकारों में अमृतलाल नागर और षंगेय राघव हैं। जिनके उपन्यास की कथावस्तु किसान जीवन है।

रांगेय राघव के ' विषाद मठ' (१९४६) उपन्यास १९४३ के बंगाल दुर्भिक्ष को चित्रित किया गया है। जिसमें किसानों की बदहाल स्थिति को चित्रित किया गया जमींदारी खत्म होने के बाद पटटे पर खेती करने वाले किसानों की जगह, भूमिहीन या भूस्वामित्व वाले किसानों का दर्जा मिला मगर किसान त्रासदी की कहानी खत्म नहीं हुई। बेचन शर्मा उग्र की कहानी अभागा किसान का भिक्खवाजू की पारिवारिक पृष्ठभूमि तथा उसकी दषा को प्रदर्शित करती है जिसमें उसकी विभिन्न पारिवारिक आर्थिक जिम्मेदारियों तथा फसल खराब होने के मध्य तनाम में बिगड़ते प्र्यावरण संतुलन के चलते, फसलचक्र का ताना-बाना लडखड़ाते हुए चित्रित किया गया है।

उपन्यास सम्राट प्रेमचंद का कृषक जीवन एवं किसानों से लगाव उनकी कहानियों में भी दृष्टिगोचर होता है। प्रेमचंद ने सबसे अधिक कहानियॉ १९२४ मे लिखी । इन कहानियों में विषय ही विविधता और संजीदगी है। इनकीं प्रमुख कहानयॉ 'मुक्तिमार्ग', 'मुक्तिधन', 'सवा शेर गेहूँ लिखी। इन कहानियॉं में किसान के खेत पकने से लेकर मुरझाने का प्रभाव, किसानों की नैतिक चिंता तथा कर्ज में डूबा किसान मृत्यू पर्यन्त भी कुछ कर्ज में डूबा हुआ चित्रित किया गया है। प्रेमचंद ने पूस की रात (१९०३) ई, किसान को यथार्थ स्थिति का नाटकीय चित्रण किया है। उनकी 'कफन' कहानी ऐसी सामाजिक व्यवस्था की कहानी है जो के प्रति आदमी में हतोत्साह पैदा करती है,। प्रेमचंद ने किसानों पर ज्योति (१९३३), नेउह (१९३३), दूध का दाम (१९३४) आदि कहानियां लिखी।

निष्कर्ष -

हिन्दी साहित्य में किसन विमर्श पर बहुत साहित्य लिखा गया है। जिसमें कृषक चेतना एवं किसानों की समस्याओं को चित्रित करने एवं उठाने का भरसक प्रयास किया गया है। परंतु आज का लेखक गॉवों से शहर में जाकर बस चुका है, कृषक जीवन पर आधारित साहित्य का बहुत ही अल्पमात्रा में सृजन हो रहा है। आज के युग में आवश्यकता है कि किसान जीवन को केन्द्र में लाकर उनकी समस्याओं का समाधान किया जाए। इस क्षेत्र लेखन कार्य की अति आवश्यकता है। भारत जैसे लोकतांत्रित देश में पिदे एक वर्ष से किसान धरने पर बैठे है परंतु किसानों के जज्बे एवं धैर्य को बहुत-बहुत बधाई कि वह अपने आंदोलन में सफल हुए। अतं- आवश्यकता है ऐसे ऐसे किसान विमर्श की, जो बुद्विजीवी वर्ग को तथा सरकार को किसानों की दयनीय दषा से परिचित करवा सके तथा उन्हें किसानों के हित में निर्णय लेने हेतु प्रेरित कर सकें। ताकि हमारे अन्नदाता किसान को कड़ी मेहनत करने के पश्चात् भी रोटी, शिक्षा, जैसी मूलभूत सुविधाओं के आभाव में आत्महत्या न करना पड़े। तथा उंन्हे अपनी मेहनत का फल मिले। अन्नदाता प्रसन्न रहेंगे तो हम भी प्रसन्न रहेंगे।

संदर्भ ग्रंथ सूची-

१ प्रेमचंद, गोदान, भारतीय साहित्य संग्रहः २.१४
२ भारतीय कृषि का इतिहास - विकिपीडिया
३ सचिन गुप्ता, नई सदी के हिन्दी उपन्यास और किसान आत्महत्याएं, सितंबर २०१७,
४ डॉ. ज्ञानचंद गुप्त, स्वतंत्रयोत्तर हिन्दी उपन्यास और वृदांसेन गुप्ता,
५ हिन्दी साहित्य में किसान सपने संघर्ष, चुनौतियॉ और २१ वीं सदी मीडिया
६ सोनाली मिश्र, साहित्य में खेती और किसान का बदलता स्वरूप
७ कुशराज, किसान विमर्श, अक्टूबर १९, २०१९
८ नीलमणि षमी, भारतीय किसान - दषा और दिशा,
९ संजीव, फांस पृ. सं. - ९
१० संजीव फांस पृ. सं. - १५३
११ पंजक सुबीर, अकाल में उत्सव
१२ प्रेमचंद और उनका युग, रामविलास शर्मा, राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली , १९९३, पृ. सं. ५.६११
१३ हिन्दी कहानी समीक्षा और संदर्भ डॉ. विवेकी राय, एकता प्रकाशन, इलाहबाद - १९९९, पृ. सं. १७९
१४ हिन्दी कहानी और किसान अनुभूति सुभाषचंद कुशवाहा है मार्च २०१६
१५ http://www.hindijournal.com

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

''पंचायती राज संस्था की महिला सशक्तिकरण में भूमिका''

मध्यप्रदेश के बालाघाट जिले के विशेष संदर्भ में

कांता वर्मा[१] डॉ सुनील कुमार जांगिड़[२]

[१]शोधार्थी, सरदार पटेल विश्वविद्यालय बालाघाट मध्य प्रदेश

[२]शोध निर्देशक,प्रोफेसर राजनीति विज्ञान

सारांश— स्वतंत्र भारत में महिलाओं को शैक्षिक अवसर, संपत्ति और विरासत में बराबर का हक मिला, जिससे सामाजिक स्तर पर महिलाओं की स्थिति में सुधार हुआ परंतु राजनीतिक क्षेत्र में लंबे समय से पुरूषों के वर्चस्व के कारण महिलाओं का असर नाममात्र का रहा। ७३वें एवं ७४वें संविधान संशोधन (१९९२) के द्वारा महिलाओं के लिए सथानीय संस्थाओं में एक—तिहाई स्थान आरक्षित करके महिला सशक्तिकरण तथा निर्णय प्रक्रिया में उनकी सहभागिता में वृद्धि की दिशा में एक क्रांतिकारी कदम उठाया गया। पंचायती राज संस्थाएं, जो कि लोकतांत्रिक ढांचे का निर्माण कर महिला भागीदारी से सकारात्मक परिवर्तन की दिशा में सार्थक पहल है। महिलाओं को पंचायत के माध्यम से राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक क्षमता का विकास करने का अवसर मिला है। वहीं महिला सशक्तिकरण में पंचायत की महत्वपूर्ण भूमिका है। महिलाओं में आत्मविश्वास, आत्मनिर्भरता, रोजगार के अवसर प्राप्त कर विकास में अपना योगदान दे रही है।

मुख्य शब्द— महिला सशक्तिकरण, पंचायतीराज, विकास।

प्रस्तावनाः—

हमारे देश की जनसंख्या का आधा हिस्सा महिलाएं हैं। जीवन के हर क्षेत्र में महिलाओं के योगदान को स्वीकार किया गया है क्योंकि महिला एवं पुरूष विकास रूपी गाड़ी के दो पहिए हैं। महिलाएं राष्ट्र विकास में उतना ही महत्व रखती हैं, जितना कि पुरूष। प्राचीन समय से ही भारत में ग्रामीण प्रशासन प्रचलित था। रामायण, महाभारत के काल के साहित्य में सभाओं, समितियों तथा गांवों का उल्लेख मिलता है। त्रिस्तरीय व्यवस्था के अंतर्गत ग्रामीण स्तर पर ग्राम पंचायत, खण्ड स्तर पर पंचायत समिति, जिला स्तर पर जिला पंचायत परिषद् की स्थापना की गई है। पंचायती राज व्यवस्था के नवीन स्वरूप को राष्ट्रीय विकास परिषद् द्वारा मान्यता मिल जाने के पश्चात् सर्वप्रथम २ अक्टूबर १९५९ में राजस्थान के नागौर जिले से इसे लागू किया गया। महिला सशक्तिकरण से तात्पर्य है कि, वैधनिक, राजनीतिक, मानसिक, सामाजिक और आर्थिक क्षेत्रों में निर्णय लेने की स्वयंतत्रता से है। उनमें इस प्रकार की क्षमता का विकास करना, जिससे वे अपने जीवन का निर्वाह इच्छानुसार कर सके। उनके अंदर आत्मविश्वास और स्वाभिमान जागृत हो। महिला सशकित्करण में पंचायती राज की विशेष भूमिका है क्योंकि इसके माध्यम से सामाजिक एवं संस्थागत स्तर पर बदलाव आया है तथा राजनीतिक सशक्तिकरण के मायने से सामाजिक सशक्तिरण लाने का प्रयास किया जा रहा है। मध्यप्रदेश में पंचायतों का गठन मई—जून १९९४ में संपन्न हुआ। ७३वें, ७४वें संविधान संशोधन के माध्यम से महिलाएं सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक रूप से सशक्त हुई है तथा अब वे राष्ट्रीय स्तर के आरक्षण के लिए तैयार है। मध्यप्रदेश में ३१३ जनपद पंचायत हैं, ५१ जिला पंचायत है तथा पंचायती राज में २९ विषय रखे गये हैं। पंचायतों में महिलाओं की भूमिका बढ़ती जा रही है। आज देश में २.५ लाख पंचायतों में १४ लाख से अधिक महिलाएं हैं, जो कि देश के २० राज्य ऐसे हैं जिन्होंने ४६.१४ प्रतिशत पंचायत में ५० प्रतिशत महिला आरक्षण कर दिया है। इस तरह पंचायत के माध्यम से महिलाएं राजनीति में भाग ले रही है।

शोध का उद्देश्यः—

- ❖ पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं की भूमिका का अध्ययन करना।
- ❖ महिलाओं की सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, पृष्ठभूमि का अध्ययन करना।
- ❖ पंचायत में महिला नेतृत्व की वर्तमान परिस्थिति का अध्ययन करना।

❖ पंचायती राज में महिलाओं का सशक्तिकरण व सामाजिक गतिशिलता का अध्ययन करना।

अध्ययन के स्त्रोत— शोध की वास्तविकता सामने लाने के लिए आंकड़ों का संकलन आवश्यक है। प्रस्तुत शोध पत्र में प्राथमिक एवं द्वितीयक दोनों प्रकार के स्त्रोत का उपयोग किया गया है। प्राथमिक स्त्रोत अंतर्गत साक्षात्कार, वार्तालाप, अप्रकाशित, राजकीय प्रतिवेदन अवलोकन पद्धति का उपयोग किया गया है। द्वितीयक स्त्रोत के रूप में प्रकाशित शोध लेख, पुस्तकें, पत्र—पत्रिकायें, इंटरनेट का उपयोग किया गया है।

शोध पत्र की उपयोगिता—

प्रस्तुत शोध पत्र पंचायती राज संस्थाओं से ग्रामीण महिलाओं की सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक सशक्तिकरण में सहायक होगा। मेरा मानना है कि देश की आधी आबादी महिलायें ही है। इस हेतु उनका सशक्त होना आवश्यक है।

अध्ययन क्षेत्र का परिचय—

भारतीय उपमहाद्वीप का हृदयस्थल मध्यप्रदेश राज्य है। मध्यप्रदेश के दक्षिण—पूर्व में बालाघाट जिला है। बालाघाट जिले का क्षेत्रफल ९२२९ वर्ग कि.मी. है। २०११ की जनगणना के अनुसार कुल जनसंख्या १७०११५६ है। बालाघाट जिला २२.१९ से २१.१४ अक्षांश एवं ७९.३९ से ८१.३९ देशांतर के बीच स्थित है। दो—तिहाई भाग पठारो से घिरा है। इसके उत्तर—पश्चिम में वैनगंगा नदी का कछार है। मध्यप्रदेश का बालाघाट जिला प्राकृतिक सौंदर्य व सर्वाधिक वनाच्छादन की वजह से जाना जाता है। यहां खनिज संपदा और पर्यावरण की संपन्नता भरपूर है। इसे मैंगनीज नगरी, तांबे की खदान, के नाम से जाता है। यहां मैंगनीज, तांबा, अभ्रक, सोन नदी में स्वर्ण कण, टाइल्स, धान की विविध प्रजातियां पाई जाती है। बालाघाट जिले के पूर्व में राजनांदगांव (छ.ग.), गोंदिया एवं भंडारा जिला (महाराष्ट्र) की सीमा है। उत्तरी भाग में कान्हा नेशनल पार्क है। बालाघाट पर्वतीय क्षेत्र होने के कारण यहां गांगुलपार, रानीझूला, डूटी नहर, डेम, तालाब, सतनारी जैसे प्रसिद्ध प्राकृतिक स्थल है। मध्यप्रदेश में सर्वाधिक लिंगानुपात बालाघाट जिले का है। यहां १००० पुरूषों पर १०२२ महिला अनुपात है। यह जिला १२ घाटों से घिरा होने के कारण इसका नाम बालाघाट पड़ा। यह छत्तीसगढ़ व महाराष्ट्र सीमा से लगा होने के कारण यहां की बैहर, लांजी, किरनापुर, परसवाड़ा, बिरसा तहसील में नक्सल समस्या बनी हुई है। इन तहसीलों में बैगा, गोंड, जनजाति के लोग पाये जाते हैं।

उपलब्ध साहित्य का अध्ययन—

१. जर्नल ऑफ आचार्य नरेंद्र देव रिसर्च इंस्टीट्युट ISSN 0976-3287- VOL-28 (June २०१९. Aug २०१९द्ध में डॉ. गीता तिवारी एवं डॉ. हेमचंद्र का लेख पंचायती राज में महिलाओं की राजनीतिक प्रशासनिक भूमिका एवं अवलोकन में महिलाओं की भूमिका का अवलोकन किया गया है।
२. बी. आधार इंटरनेशनल प्री रिव्युड इंडेक्स रिसर्च जर्नल २२७८.९३०८. April.२०२१ डॉ. डूलेश्वरी टेंभरे के शोध पत्र में पंचायती राज संस्थाओं की महिला सशक्तिकरण में ७३वां संविधान संशोधन, महिला सशक्तिकरण व मध्यप्रदेश में महिला सशक्तिकरण की बदलती तस्वीर का अध्ययन कर सशक्तिकरण की दिशा में प्रयास का महत्व बताया गया है।
३. आर.जे.पी.पी. वॉल्यूम १४ ISSN ०९७६. ३६५५ शोध पत्र में अश्वनी ने पंचायती राज संस्थाओं में महिला नेतृत्व पर प्रकाश डाला है।
४. कुरूक्षेत्र जुलाई २०१८ में डॉ. कृष्णचंद चौधरी ने अपने लेख में पंचायतों में महिलाओं की सहभागिता के बारे में बताया है।
५. प्रशासकीय प्रतिवेदन २०१८—१९ पंचायत एवं ग्रामीण विकास विभाग मध्यप्रदेश।
६. बालाघाट गजेटियर।
७. जैन सी.पी. मध्यप्रदेश पंचायती राज एवं ग्राम स्वराज अधिनियम, अमर लॉ पब्लिकेशन इंदौर में ग्राम सभा, समितियां, पंचायत का गठन, संचालन, प्रक्रिया, पंचायत के कार्य, शक्तियां, नियमों के बारे में बताया गया है।

उपरोक्त साहित्य के साथ—साथ जिले की समस्त तहसीलों में जाकर समंक लिये गये हैं। पंचायतों में जाकर भी अवलोकन किया गया।

संवैधानिक प्रावधान—

७३वें संविधान संशोधन अधिनियम पारित होने से महिलाओं की स्थिति मे परिवर्तन आया है। महिलाओं को एक—तिहाई स्थान आरक्षित करने से इन स्थानीय स्वशासन की इन संस्थाओं में महिला भागीदारी बढ़ी है। स्थानीय निकाय में पंच, सरपंच, प्रधान, जिला पंचायत अध्यक्ष सभी स्तर पर शामिल है। इस आरक्षण में अनुसूचित जाति, जनजाति, सामान्य तथा पिछड़े वर्ग की महिलाओं को भी आरक्षण दिया गया है। ये आरक्षण पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं की राजनीतिक सहभागिता को सुनिश्चित करता है। महिलाएं पंचायती राज संस्थाओं मे निम्न रूपों से सहभागी हो सकती है—

- ❖ महिला मतदाता के रूप में,
- ❖ राजनीतिक दलों के सदस्य के रूप में,
- ❖ प्रत्याशियों के रूप में,
- ❖ पंचायती राज संस्थाओं के निर्वाचित सदस्य के रूप में।

महिला आरक्षण—

आज देश में २.५ लाख पंचायतों में लगभग ३२ लाख प्रतिनिधि चुनकर आ रहे हैं। इनमें से १४ लाख से भी अधिक महिलाएं हैं, जो कि कुल निर्वाचित सदस्यों को ४६.१४ प्रतिशत है। वर्तमान में महिला आरक्षण कुछ राज्यों में ३३ प्रतिशत है, तो कुछ राज्यों में ५० प्रतिशत आरक्षण कर ग्राम पंचायत में महिलाओं की भूमिका और भागीदारी बढ़ी है।

५० प्रतिशत महिला आरक्षण लागू करने वाले राज्यों की सूची—

क्रमांक	राज्य का नाम
१	आंध्रप्रदेश
२	असम
३	बिहार
४	छत्तीसगढ़
५	गुजरात
६	हरियाणा
७	हिमाचल प्रदेश
८	झारखण्ड
९	कर्नाटक
१०	केरल
११	मध्यप्रदेश
१२	महाराष्ट्र
१३	उड़िसा
१४	पंजाब
१५	राजस्थान
१६	सिक्किम
१७	तमिलनाडू
१८	तेलंगाना
१९	त्रिपुरा
२०	उत्तराखंड
२१	पश्चिम बंगाल

सरकार ने पंचायतों में महिलाओं के आरक्षण को वर्तमान एक—तिहाई से बढ़ाकर ५० प्रतिशत करने के प्रस्ताव को मंजूरी दे दी है। पहली बार १९५९ में जब पंचायतों के विकास के लिए बलवंत राय मेहता समिति का गठन किया गया था तो, इस समिति ने महिलाओं की भागीदारी के लिए बात की। समय—समय पर सरकार ने महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए कई कदम उठाए हैं। लेकिन पंचायती राज अधिनियम १९९२ ग्रामीण भारत की महिलाओं की सशक्तिकरण में मील का

पत्थर साबित हुआ है। इस तरह आरक्षण का लाभ महिलाएं उठा रही है—

- ❖ बालिका शिक्षा का प्रतिशत बढ़ा है।
- ❖ महिलाएं अपने अधिकारों को जानती हैं और अवसर का लाभ उठा रही हैं।
- ❖ समाज में महिलाओं की सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक स्थिति में परिवर्तन आया है।
- ❖ विकास कार्य में पुरूष के कंधे से कंधा मिलाकर सहभागिता कर रही है।
- ❖ महिलाओं में आत्मविश्वास, आत्मसम्मान व स्वनिर्भरता की भावना का विकास हुआ है।
- ❖ समाज के प्रत्येक वर्ग की महिलाओं को राजनीतिक नेतृत्व का अवसर मिला है।

मध्यप्रदेश में पंचायती राज व्यवस्था में महिलाओं की स्थिति—

मध्यप्रदेश पंचायती राज अधिनियम—१९९३ (क्रं. ०१ सन् १९९४) दिनांक २५ जनवरी १९९४ को लागू किया गया। मध्यप्रदेश सरकार द्वारा २०१४—१५ में पंचायती राज पांचवां सामान्य निर्वाचन कराया गया। इस चुनाव में ५१ जिला पंचायत, ३१३ जनपद पंचायत, एवं २२८१६ ग्राम पंचायतों में ३.८५ लाख पदाधिकारी निर्वाचित हुए जिनका विवरण निम्नानुसार है।

क्रं	पंचायत	पद का नाम	कुल स्थान	कुल महिला
१	जिला पंचायत	अध्यक्ष	५१	३२
		सदस्य	८५२	४४३
२	जनपद पंचायत	अध्यक्ष	३१३	१६९
		सदस्य	६७९०	३५१६
३	ग्राम पंचायत	सरपंच	२२८१६	११४७४
		पंच	३५४६५१	१८६५९८
योग			३८५४६३	२०२२३२

❖ स्त्रोतः— प्रशासकीय प्रतिवेदन २०१८—१९ पंचायत एवं ग्रामीण विकास विभाग मध्यप्रदेश।

वर्तमान समय में जो महिला प्रतिनिधि पंचायत में भागीदार हैं, वे २०१५ के आंकड़े हैं, जिसमें कि ५१ जिला पंचायत, ३१३ जनपद पंचायत, एवं २२८१६ ग्राम पंचायतो की जानकारी है। ५१ जिला पंचायत में अध्यक्ष एवं सदस्यों के रूप में ३२ अध्यक्ष महिलाएं एवं ४४३ जिला पंचायत सदस्य, जनपद अध्यक्ष में १६९ महिलाएं, एवं ३५१६ जनपद पंचायत सदस्य हैं। ग्राम पंचायत सरपंच के रूप में ११४७४ महिला एवं १८६५९८ महिला पंच निर्वाचित है। इस प्रकार ३८५४७३ स्थानों में २०२२३२ महिलाएं प्रतिनिधित्व कर रही हैं।

बालाघाट जिले में पंचायतों में महिलाओं की स्थिति—

बालाघाट जिले में कुल १५१५ ग्राम हैं, जिनमें ग्राम पंचायतों की संख्या ७२१ हैं। पूर्व में ६८९ ग्राम पंचायतें थी, जो वर्तमान में ७२१ पंचायत, १० जनपद पंचायत एवं १ जिला पंचायत है।

क्रं	जनपद	कुल ग्राम पंचायत	महिला सरपंच	कुल ग्राम	महिला सचिव
१	बैहर	५४	२७	१४५	०९
२	बालाघाट	७७	३९	१७५	१३
३	बिरसा	६१	३२	२२२	०५
४	कटंगी	८१	४१	१४६	०४
५	खैरलांजी	६२	३१	८३	०२
६	किरनापुर	८३	४२	१५८	०५
७	लालबर्रा	७७	३९	१४७	०४
८	लांजी	७७	३९	१६४	०२
९	परसवाड़ा	५७	२९	१९५	०३

१०	वारासिवनी	६०	३०	८०	०३
	योग	६८९	३४९	१५१५	५०

❖ त्रोत– जिला पंचायत बालाघाट

२०१५ की स्थिति में अभी वर्तमान २०२० में ग्राम पंचायत के चुनाव के लिए परिसीमन में ग्राम पंचायत की संख्या बढ़कर ७२१ की गई है। ५० प्रतिशत पद महिलाओं के लिए आरक्षित किये गये हैं। २०१५ के निर्वाचन अनुसार ६८९ ग्राम पंचायत में ३५० महिला सरपंच निर्वाचित है। जनपद अध्यक्ष ०५ महिला एव जिला पंचायत अध्यक्ष के पर पर भी महिला निर्वाचित है। जिले मे ५० महिला सचिव पदस्थ है। इस सत्र में कोविड के कारण पंचायत का कार्यकाल ०६ वर्ष से अधिक का हो गया है। जिले में लगभग ३००० महिला पंच के रूप में निर्वाचित है। इन आंकड़ों का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि महिलायें पंचायतों में पूर्णत: सहभागी होकर सशक्तिकरण की राह में अग्रसर हैं। अध्ययन के क्षेत्र में दृष्टि से लिंगानुपात में राज्य में प्रथम स्थान प्राप्त है। १०००पु./१०२१म. अनुपात है। महिलाओं ने पंचायत के माध्यम से अपने आपको राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक रूप से सशक्त किया है।

समस्याएं

अध्ययन से पता चला कि आज आरक्षण के बाद भी महिलाओं के लिए कुछ समस्याएं हैं, जैसे–

१. शिक्षा का अभाव
२. प्रशिक्षण का अभाव
३. पारिवारिक समस्याएं
४. जाति व्यवस्था
५. वित्तीय व्यवस्था।

सुझाव

१. महिला प्रतिनिधियों के लिए काम को प्रभावपूर्ण बनाने के लिए उचित शिक्षण प्रशिक्षण व्यवस्था।
२. निर्णय प्रक्रिया में महिलाओं की भागीदारी का समर्थन करें।
३. सामाजिक जागरूकता।
४. पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं पर शोध व सर्वेक्षण को बढ़ावा देना।
५. ग्राम सभा में महिलाओं की भूमिका को बढ़ावा देना।

निष्कर्ष

पंचायती राज संस्थाओं में आरक्षण से महिलाओं को भविष्य की नेत्रियों के रूप में तैयार करने में मदद मिलेगी। ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं को सामाजिक–आर्थिक दशा सुधारने व निर्णय लेने की क्षमता का विकास हुआ है। पंचायती राज ने कई संभावनाएं महिलाओं के लिए दी है एवं उनकी स्थिति सुदृढ़ हुई है। पारम्परिक पुरूष–प्रधान निर्णय लेने वाले समाज में अब निर्णय की प्रक्रिया में महिलाओं का समावेश होने लगा है। ७३वें संविधान संशोधन का प्रत्यक्ष प्रभाव यह रहा कि पर्दे के पीछे की महिलाएं अब बाहर आकर सतर्क भागीदारी कर रही हैं।

निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि ७३वें संविधान संशोधन से महिलाओं की पंचायती राज संस्थाओं में भागीदारी बढ़ी है। लेकिन सक्रिय भागीदारी के लिए अभी हमें, शैक्षिक, सामाजिक और आर्थिक विकास करना होगा। पंचायती राज व्यवस्था में महिलाओं की भागीदारी ने ग्रामीण महिलाओं को विकास प्रक्रियाओं, निर्णय सहभागिता दी है।

''सुशासन तब तक सफल नहीं हो सकता है जब तक आधी आबादी को समुचित प्रतिनिधित्व नहीं प्राप्त हो जाता है।'' इस दिशा में पंचायती राज व्यवस्था कारगर और सार्थक भूमिका अदा कर सकती है महिला सशक्तिकरण में पंचायती राज की विशेष भूमिका है। क्योंकि इसके माध्यम से सामाजिक सशक्तिकरण लाने का प्रयास किया जा रहा है। महिला सशक्तिकरण की दृष्टि से पंचायती राज मील का पत्थर साबित हो रहा है।

संदर्भ ग्रंथ

१. द रूरल इंडिया लेख ''पंचायती राज व्यवस्था'' theruralindia.in/2022/01 time: 07:59 PM date- 10/06/2022" पंचायती राज में महिलाओं की भूमिका।
2- panchayat.gov.in/web/google, 07:57 Pm date10/06/2022, "list of states having 50% reservation for women in PR'S.
३. तिवारी गीत डॉ.– पंचायती राज में महिलाओं की राजनीतिक, प्रशासनिक,

भूमिका: एक अवलोकन, जर्नल ऑफ आचार्य नरेंद्र देव रिसर्च इंस्टीट्यूट ०९७६—३२८७ वॉल्यूम २८ जून २०१९—अगस्त २०१९

४. टेंभरे डूलेश्वरी डॉ.— पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं की भूमिका: मध्यप्रदेश के बालाघाट जिले के संदर्भ में २२७८—९३०८ अप्रैल २०२१ बी. आधार इंटरनेशनल प्री रिव्यू इंडेक्स रिसर्च जर्नल।

५. ए.एस. अल्तेकर: प्राचीन भारतीय प्रशासन पद्धति पृ. कं १७०—१७२

६. कृष्णचंद चौधरी डॉ.— कुरूक्षेत्र जुलाई २०१८।

७. प्रशासकीय प्रतिवेदन २०१८—१९ पंचायत एवं ग्रामीण विकास विभाग मध्यप्रदेश।

८. अनुपमा जैसवाल डॉ.— ''ग्रामीण विकास समीक्षा, महिला सशक्तिकरण'' विशेषांक जनवरी—जून २०१६ अंक ५७ पेज.०९७२. ५८८१

९. फड़िया बी.एल. डॉ.— ''भारतीय शासन एवं राजनीति'' साहित्य भवन पब्लिकेशन आगरा पृ. क. ८५, ८६।

१०.जिला पंचायत बालाघाट।

11- संतोष कुमार शोधार्थी पंचायती राज में महिला सशक्तिकरण : E ISSN-2664-603X International Journal of Politial science and governance 2020.2(2) 25, 29.

१२.प्रमोद कुमार अग्रवाल— भारत में पंचायती राज ज्ञान गंगा, दिल्ली, २०१५ पृ. १९।

१३.जैन सी.पी. मध्यप्रदेश पंचायत राज एवं ग्राम स्वराज अधिनियम अमर लॉ पब्लिकेशन इंदौर २०१८।

महिला सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय[1] गायकवाड प्रतिभा शिवाजी[2]

[1]मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख एकनाथ सीताराम दिवेकर महाविद्यालय, वरवंड .ता.दौंड जि.पुणे.

[2]संशोधक पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे प्रा.रामकृष्ण मोरे कला,वाणिज्य व विज्ञानमहाविद्यालय, आकुर्डी, पुणे

ई.मेल- pratibhagaikwad1234@gmail.com

गोषवारा – महिला सक्षमीकरण अनेक प्रकारे परिभाषित केले जाऊ शकते, ज्यामध्ये महिलांचे दृष्टिकोन स्वीकारणे किंवा त्यांना शोधण्याचा प्रयत्न करणे, शिक्षण, जागरूकता, साक्षरता आणि प्रशिक्षणाद्वारे महिलांचा दर्जा वाढवणे समाविष्ट आहे. महिला सक्षमीकरण महिलांना समाजातील विविध समस्यांमधून जीवन-निर्धारित निर्णय घेण्यास सुसज्ज करते आणि परवानगी देते. त्यांना लिंग भूमिका किंवा इतर अशा भूमिका पुन्हा परिभाषित करण्याची संधी असू शकते, ज्यामुळे त्यांना इच्छित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अधिक स्वातंत्र्य मिळू शकते. महिला सक्षमीकरण हा विकास आणि अर्थशास्त्रात चर्चेचा महत्त्वाचा विषय बनला आहे. आर्थिक सक्षमीकरणामुळे महिलांना संसाधने, मालमत्ता आणि उत्पन्नावर नियंत्रण ठेवता येते आणि त्याचा फायदा होतो. हे जोखीम व्यवस्थापित करण्यास आणि महिलांचे कल्याण सुधारण्यास मदत करते. याचा परिणाम एखाद्या विशिष्ट राजकीय किंवा सामाजिक संदर्भात क्षुल्लक लिंगांना समर्थन करण्याच्या दृष्टीकोनातून होऊ शकतो. लैंगिक सशक्तीकरणाची अधिक व्यापक संकल्पना कोणत्याही लिंगाच्या लोकांशी संबंधित नसून ती जैविक आणि अजैविक यामधील फरकावर जोर देते. महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांमध्ये साक्षरता, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि जागरूकता निर्माण करून महिलांचा दर्जा वाढविण्यात मदत करणे होय. महिला सशक्तीकरण म्हणजे धोरणात्मक जीवन निवडी करण्याच्या स्त्रियांच्या क्षमतेचा संदर्भ देते ज्यांना पूर्वी नाकारण्यात आले होते.

प्रस्तावना -

महिलांचे सक्षमीकरण विकासासाठी उपलब्ध मानवी संसाधनांची गुणवत्ता आणि प्रमाण वाढवते. मानवाधिकार आणि विकासाला संबोधित करताना सक्षमीकरण ही मुख्य प्रक्रियात्मक समस्यांपैकी एक आहे. राष्ट्रे, व्यवसाय, समुदाय आणि गटांना महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पनेचा अवलंब करणारे कार्यक्रम आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीचा फायदा होऊ शकतो. एखाद्याला सक्षम बनवायचे असेल तर ते अशक्तीकरणाच्या स्थितीतून बाहेर आले पाहिजेत. बाहेरच्या पक्षाने त्यांना अधिकार देण्यापेक्षा त्यांनी स्वत: सक्षमीकरण मिळवले पाहिजे. इतर अभ्यासात असे आढळून आले आहे की, सशक्तीकरणाच्या व्याख्येत लोकांना त्यांच्या जीवनात महत्त्वाचे निर्णय घेण्याची क्षमता असते आणि त्यांची कार्य करण्यास सक्षमता देखील असते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे – प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे मांडली आहेत.

1. महिला सबलीकरण धोरणाचा आढावा घेणे.
2. महिला घटकाच्या विकासासाठी मार्ग सुचविणे .

संशोधन पद्धती – प्रस्तुत शोधनिबंधाचे प्रकार वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे.

तथ्य संकलन – संशोधनात तथ्य संकलनाला अतिशय महत्त्व असते. तथ्य संकलनासाठी प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्याचा आधार घेतला आहे. संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्र, शासनाचे अहवाल यांचा आधार घेतला आहे.

आर्थिक सक्षमीकरण – १९८० च्या दशकापासून, नवउदारमतवादाचा प्रवाह आर्थिक यशाचे मोजमाप म्हणून स्पर्धात्मकता आणि स्वावलंबनाला प्राधान्य देतो. समाजाच्या पसंतीच्या नवउदारमतवादी मानकांची पूर्तता न करणाऱ्या व्यक्ती आणि त्यांचे असणारे समुदाय यांना तुच्छतेने पाहिले जाते आणि यामुळे त्यांचा स्वत:चा स्वाभिमान कमी होण्याची शक्यता असते.

काही गट जे श्रेयस्कर नवउमतदारवादी प्रतिमेत बसत नाहीत ते निम्न कामगार वर्ग आणि बेरोजगार आहेत. आपल्या कल्याणकारी सुधारणा धोरणांद्वारे महिलांच्या आत्म-मूल्यावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे. मेरी कॉर्कोरन इ. सिद्धांत मांडतात की, पुराणमतवादी कल्याण सुधारक कल्याणकारी अवलंबित्वाला गरिबी हेच कारण आहे. कल्याणकारी सुधारकांना कल्याण प्राप्तकर्ता म्हणून पात्र होण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीसाठी निकष विस्तृत करण्यासाठी, कल्याणावर अवलंबून असलेल्या लोकांची संख्या मर्यादित करते. या निकषांमध्ये पुढील गोष्टी समाविष्ट आहेत : कामाची आवश्यकता आणि वेळेची मर्यादा, महिलांना वेगाने श्रमिक बाजारात ढकलणे. महिलांना श्रमिक बाजारात प्रवेश करण्यासाठी सक्रिय धक्का या कल्पनेला बळकटी देते की एकल माता आणि विनावेतन काळजी घेणारे मजूर अमेरिकन अर्थव्यवस्थेसाठी अनुत्पादक आहेत. परिणामी, महिलांना त्यांच्या मातृत्व आणि घरगुती जबाबदाऱ्या सांभाळून कमी पगाराच्या अस्थिर नोकऱ्यांमध्ये स्थायिक होण्यास भाग पाडले जाते. विद्वानांचा असा विश्वास आहे की, कल्याणकारी सुधारणांचा मूळ उद्देश महिलांचे अधिकार आणि आर्थिक स्वातंत्र्य दडपून महिलांना अशक्त करणे हा आहे. नोकरी प्रशिक्षणासारख्या महिला सक्षमीकरणाच्या संधी निर्माण करून, स्त्रिया नवउदारवाद आणि विशेषतः कल्याणकारी सुधारणांच्या सामाजिक परिणामांचा प्रतिकार करू शकतात.

याव्यतिरिक्त, धोरण निर्मात्यांना औपचारिक बाजारपेठांमध्ये प्रवेशासाठी मदत करण्यासाठी नोकरी प्रशिक्षणास समर्थन देण्याचे सुचवले आहे. एक शिफारस म्हणजे स्त्रियांना अधिक औपचारिक शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे ज्यामुळे घरामध्ये उच्च सौदेबाजी करण्याची शक्ती मिळेल. त्यांना घराबाहेर जास्त वेतन मिळू शकेल. परिणामी, महिलांना बाजारात नोकरी मिळणे सोपे होईल. लैंगिक समानता - महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानता प्राप्त करणे समाजाला देशाचा शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यास मदत करते. अनेक जागतिक नेते आणि विद्वानांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरणाशिवाय शाश्वत विकास अशक्य आहे. शाश्वत विकास महिला सक्षमीकरणासह पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक आणि आर्थिक विकास स्वीकारतो. महिला आणि विकासाच्या संदर्भात, सशक्तीकरणामध्ये महिलांना स्वतःहून निवडण्यासाठी अधिक पर्याय समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.

महिलांना संपत्तीचा वारसा आणि जमिनीच्या अधिकारांपर्यंत पोहोचण्यास बळकट करणे ही महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी वापरली जाणारी दुसरी पद्धत आहे. यामुळे महिलांना लिंग असमानता दूर करण्यासाठी आवश्यक असलेली मालमत्ता जमा करणे, भांडवल आणि सौदेबाजीची अधिक चांगली साधने जमा करण्यास अनुमती देईल. बहुतेकदा, विकसनशील आणि अविकसित देशांतील महिलांना त्यांच्या भूमीतून लिंगाच्या आधारावर कायदेशीररित्या प्रतिबंधित केले जाते. त्यांच्या जमिनीवर हक्क मिळाल्याने स्त्रियांना एक प्रकारची सौदेबाजीची शक्ती मिळते जी त्यांना सहसा नसते. त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य आणि औपचारिक वित्तीय संस्थांसाठी अधिक संधी मिळतात.

रोजगार - रोजगारासारख्या क्षेत्रात महिलांच्या सक्षमीकरणावर शर्यतीचा अविभाज्य प्रभाव पडतो. रोजगारामुळे महिलांचे सक्षमीकरण होण्यास मदत होऊ शकते. अनेक विद्वानांनी असे सुचवले आहे की, जेव्हा आपण महिला सक्षमीकरणावर चर्चा करतो तेव्हा वंचित महिलांना भेडसावणाऱ्या विविध अडथळयांवर चर्चा करणे गरजेचे आहे. ज्यामुळे त्यांना समाजात सक्षमीकरण मिळणे अधिक कठीण होते, अशा रोजगाराच्या संबंधात वंशाच्या प्रभावाचे परीक्षण करणे महत्त्वाचे आहे. लिंग, वंश आणि वर्गानुसार संधींची रचना कशी केली जाते याचे लक्षणीय परीक्षण केल्याने सामाजिक बदल घडू शकतात. कामाच्या संधी आणि कामाचे वातावरण महिलांचे सक्षमीकरण करू शकते. कामाच्या ठिकाणी सक्षमीकरणामुळे नोकरीतील समाधान आणि कामगिरीवर सकारात्मक परिणाम

होतो, कामाच्या ठिकाणी समानता असण्याने सक्षमीकरणाची भावना मोठ्या प्रमाणात वाढू शकते.

सूक्ष्म कर्ज –

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाच्या आणखी एका पद्धतीमध्ये सूक्ष्म कर्जाचाही समावेश होतो. मायक्रोफायनान्स संस्थांचे उद्दिष्ट त्यांच्या समुदायातील महिलांना संपार्श्विक गरजेशिवाय कमी व्याजदर असलेल्या कर्जांमध्ये प्रवेश देऊन त्यांना सक्षम करणे आहे. विशेष म्हणजे, ज्या महिलांना उद्योजक बनायचे आहे त्यांना सूक्ष्म कर्ज देणे हे त्यांचे (मायक्रोफायनान्स संस्था) उद्दिष्ट आहे. सूक्ष्म कर्ज आणि सूक्ष्म कर्जाचे यश आणि कार्यक्षमता वादग्रस्त आणि सतत वादातीत आहे. काही टीकाकारांचा असा दावा आहे की, केवळ मायक्रोक्रेडिटमुळे कर्जाचा वापर करण्याच्या पद्धतीवर महिलांचे नियंत्रण असते याची हमी मिळत नाही. मायक्रोफायनान्स संस्था सांस्कृतिक अडथळयांना संबोधित करत नाहीत ज्यामुळे पुरुषांना अजूनही घरगुती आर्थिक नियंत्रण ठेवता येते. परिणामी, मायक्रोक्रेडिट फक्त पतीकडे हस्तांतरित केले जाऊ शकते. मायक्रोक्रेडिट महिलांना घरगुती जबाबदाऱ्यांपासून मुक्त करत नाही आणि जरी महिलांकडे पत असली तरी त्यांना बाजारात पुरुषांइतके सक्रिय राहण्यासाठी वेळ नाही.

राजकीय सशक्तीकरण –

राजकीय सशक्तीकरण सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रात महिलांसाठी लैंगिक समानता आणि एजन्सीला सर्वोत्तम समर्थन देतील अशी धोरणे तयार करण्यास प्रोत्साहन देते. ज्या पद्धती सुचवल्या गेल्या आहेत त्या म्हणजे सकारात्मक कृती धोरणे तयार करणे ज्यामध्ये धोरण बनवणाऱ्या आणि संसदेच्या पदांवर महिलांच्या संख्येसाठी कोटा असेल. २०१७ पर्यंत, खालच्या आणि एकल सदनातील संसदेतील महिलांची जागतिक सरासरी २३.६ टक्के आहे. पुढील शिफारशींमध्ये महिलांना मतदानाचा अधिकार, मत मांडण्याचा अधिकार आणि निवडून येण्याच्या वाजवी संधीसह पदासाठी उभे राहण्याची क्षमता वाढवणे आहे. कारण स्त्रिया सामान्यत: बाल संगोपन आणि घरातील घरगुती जबाबदाऱ्यांशी संबंधित असतात, त्यांच्याकडे श्रमिक बाजारात प्रवेश करण्यासाठी आणि त्यांचा व्यवसाय चालवण्यासाठी कमी वेळ असतो. घरातील त्यांची सौदेबाजीची शक्ती वाढवणाऱ्या धोरणांमध्ये घटस्फोटाची प्रकरणे, स्त्रियांच्या चांगल्या कल्याणाची धोरणे आणि स्त्रियांना संसाधनांवर (जसे की मालमत्ता अधिकार) नियंत्रण देणारी धोरणे यांचा समावेश असेल. तथापि, सहभाग केवळ राजकारणाच्या क्षेत्रापुरता मर्यादित नाही. यामध्ये घरातील, शाळांमधील सहभाग आणि स्वत:साठी निवड करण्याची क्षमता समाविष्ट असू शकते. काही सिद्धांतकारांचा असा विश्वास आहे की, एखाद्याला व्यापक राजकीय सहभागाकडे जाण्यापूर्वी घरातील सौदेबाजीची शक्ती आणि एजन्सी प्राप्त करणे आवश्यक आहे.

डिजिटल कौशल्ये –

डिजीटल कौशल्ये महिलांना स्थानिक सरकारमध्ये सहभागी करून घेण्यास मदत करू शकतात आणि त्यांच्या समुदायांमध्ये त्यांची निर्णय घेण्याची क्षमता वाढवू शकतात. उदाहरणार्थ, ब्राझील आणि भारतातील वुमन-गव्ह प्रोजेक्टने महिलांना त्यांची समज सुधारण्यास आणि स्थानिक सरकारशी आयसीटीद्वारे संवाद साधण्यास मदत केली आहे . ब्राझीलमध्ये या प्रकल्पाने महिला समुदाय नेत्यांना त्यांच्या समुदायातील सार्वजनिक आरोग्यविषयक समस्यांना उत्तम प्रतिसाद देण्यासाठी सरकारी आरोग्य सेवांवरील ऑनलाइन डेटामध्ये प्रवेश करण्यासाठी आणि त्यांचा वापर करण्यासाठी प्रशिक्षित केले. भारतात सरकारी सहाय्यासाठी (कल्याण आणि हक्कांसह) अर्ज सुलभ करण्यासाठी महिलांनी चालवल्या जाणाऱ्या, इंटरनेट-कनेक्ट सामुदायिक माहिती केंद्रे स्थापन करण्यासाठी या प्रकल्पाने महिला समूहांसोबत काम केले, ज्यामुळे समूह, स्थानिक अधिकारी आणि सार्वजनिक संस्था यांच्यातील संबंध सुधारले.

डिजिटल कौशल्य असलेल्या स्त्रिया स्थानिक समस्यांवर त्यांचे आवाज उठवण्यास आणि स्वत:वर आणि त्यांच्या समुदायावर परिणाम करणाऱ्या निर्णयांच्या परिणामांवर कार्य करण्यास अधिक

चांगल्या प्रकारे सक्षम आहेत. डिजिटल कौशल्ये महिलांना राजकीय चळवळींमध्ये सहभागी होण्यासाठी सक्षम बनवू शकतात. उदाहरणार्थ, आयसीटीच्या निनावीपणामुळे काही महिलांना दडपशाही समाजातील भाषण स्वातंत्र्यावरील मर्यादा टाळता येऊ शकतात तर ऑनलाइन नेटवर्कद्वारे सामूहिक एकत्रीकरण महिलांना लिंग-आधारित समस्यांवर प्रचार करण्यास सक्षम करू शकते. मोबाईल फोनवर घेतलेल्या आणि सोशल मीडियाद्वारे वितरीत केलेल्या प्रतिमांनी चीनमधील घरगुती हिंसाचाराकडे लक्ष वेधले आहे आणि सक्तीच्या गर्भपातावरील न्यायालयीन खटल्यांच्या मीडिया उपचारांवर प्रभाव टाकला आहे.

शिक्षणाची भूमिका –

लोक सार्वजनिक वादविवादात सहभागी होतात आणि आरोग्य सेवा, सामाजिक सुरक्षा आणि इतर हक्कांसाठी सरकारकडे मागणी करतात. विशेषतः शिक्षण महिलांना त्यांच्या मुलांचे आरोग्य, त्यांचे कल्याण आणि जगण्याची कौशल्ये आत्मसात करण्याच्या संधी सुधारण्यासाठी निवडी करण्यास सक्षम करते. शिक्षण इतरांना रोग प्रतिबंधक आणि त्यासंबंधी माहिती देते. अशा प्रकारचे शिक्षण स्त्रियांना कमी वयात लग्न न करणे आणि कमी मुले जन्माला घालणे यासह त्यांचे कल्याण सुधारू शकतील अशा निवडी करण्यास सक्षम करते. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता वाढू शकते, त्यांचा स्वाभिमान वाढू शकतो आणि त्यांना त्यांचे हक्क सांगण्याची संधी उपलब्ध होऊ शकते.

शिक्षण सर्वत्र उपलब्ध नाही आणि लैंगिक असमानता कायम आहे. अनेक देशांमध्ये एक प्रमुख चिंतेची बाब म्हणजे केवळ शाळेत जाणाऱ्या मुलींची मर्यादित संख्या नाही, तर वर्गात प्रवेश करणाऱ्यांसाठी शैक्षणिक मार्गांची संख्या देखील मर्यादित आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणित शिक्षणात मुलींचा कमी सहभाग आणि शिकण्याची उपलब्धी यावर उपाय करण्याचे प्रयत्न आहेत . जगाच्या काही भागांमध्ये, मुली आणि महिलांवर शाळेत जाण्यासाठी हल्ले केले जातात आणि हे थांबवण्यासाठी सामाजिक प्रयत्नांची कमतरता असू शकते.

इंटरनेट वापर – सोशल मीडियावरील हॅशटॅगची निर्मिती, प्रसार आणि वापर याद्वारे इंटरनेट हे अनेकदा महिलांच्या सक्षमीकरणाचे स्रोत आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वाढत्या इंटरनेट प्रवेशामुळे महिलांना स्वत:ला सक्षम करण्यासाठी विविध साधने उपलब्ध झाली. महिलांनी ऑनलाइन सक्रियतेसाठी फेसबुक आणि ट्विटरसारख्या सोशल नेटवर्किंग साइट्सचा वापर करण्यास सुरुवात केली. ऑनलाइन सक्रियतेद्वारे, ते मोहिमा आयोजित करून आणि समानतेच्या हक्कांसाठी त्यांचे मत मांडून स्वतःला सक्षम बनवू शकतात. ई-लर्निंगची सहज उपलब्धता आणि परवडण्यामुळे स्त्रिया त्यांच्या घरच्या रिकाम्या वेळेत आरामात अभ्यास करू शकतात. ते कौशल्य शिकतात जे त्यांना त्यांच्या करिअरमध्ये प्रगती करण्यास मदत करतात.

सारांश –

महिला सक्षमीकरण अनेक प्रकारे परिभाषित केले जाऊ शकते, ज्यामध्ये महिलांचे दृष्टिकोन स्वीकारणे किंवा त्यांना शोधण्याचा प्रयत्न करणे, शिक्षण, जागरूकता, साक्षरता आणि प्रशिक्षणाद्वारे महिलांचा दर्जा वाढवणे समाविष्ट आहे. आर्थिक सक्षमीकरणामुळे महिलांना संसाधने, मालमत्ता आणि उत्पन्नावर नियंत्रण ठेवता येते त्यामुळे जोखीम व्यवस्थापित करण्यास आणि महिलांचे कल्याण सुधारण्यास मदत होते. महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांमध्ये साक्षरता, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि जागरूकता निर्माण करून महिलांचा दर्जा वाढविण्यात मदत करणे होय. महिला सशक्तीकरण म्हणजे धोरणात्मक जीवन निवडी करण्याच्या स्त्रियांच्या क्षमतेचा संदर्भ देते ज्यांना पूर्वी नाकारण्यात आले होते. अनेक जागतिक नेते आणि विद्वानांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरणाशिवाय शाश्वत विकास अशक्य आहे. डिजिटल कौशल्य असलेल्या

स्त्रिया स्थानिक समस्यांवर त्यांचे आवाज उठवण्यास आणि स्वतःवर आणि त्यांच्या समुदायावर परिणाम करणाऱ्या निर्णयांच्या परिणामांवर कार्य करण्यास अधिक चांगल्या प्रकारे सक्षम आहेत. ई-लर्निंगची सहज उपलब्धता आणि परवडण्यामुळे स्त्रिया त्यांच्या घरच्या रिकाम्या वेळेत आरामात अभ्यास करू शकतात आणि ते कौशल्य शिकतात जे त्यांना त्यांच्या करिअरमध्ये प्रगती करण्यास मदत करतात.

संदर्भसूची –

1. देसले किरण (२०१७), आर्थिक व सामाजिक विकास, दीपस्तंभ प्रकाशन, जळगाव.
2. सौदी ए.बी(२०१६), द मेगा स्टेट महाराष्ट्र, निराली प्रकाशन, पुणे.
3. योजना, विकास समर्पित मासिक, (सप्टेंबर २०१६), माहिती व प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, नवी दिल्ली.
4. कुरुक्षेत्र (ऑगस्ट २०१९), प्रकाशन विभाग सूचना आणि प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, नवी दिल्ली.
5. दैनिक लोकसत्ता .
6. दैनिक पुढारी .
7. दैनिक लोकमत .

'प्राचीन भारतीय राजनीति और शासन'

खेमराज आर्य
सहायक प्राध्यापक इतिहास शासकीय आदर्श कन्या महाविद्यालय श्योपुर मध्यप्रदेश
EMAIL :- khemrajarya10@gmail.com

प्रस्तावना: भारतीय राजनीति में संघर्ष, कूटनीति, जन कल्याण, जाति व वर्ण व्यवस्था, त्याग, बलिदान, समर्पण, सहिष्णुता, पितृ सत्तात्मकता, निरंकुशता, धर्म की प्रभावशीलता, प्रतिशोध, षडयंत्र, विदेशी आक्रमणकारी शक्तियों के निरंतर हमले (भारतीय शासकों की आपसी फूट, राजनीतिक एकता का अभाव, भारतीय राजाओं द्वारा निमंत्रण, वीरता का झूठा दंभ, उचित रणनीति पर ध्यान न देना आदि) भारत का छोटे छोटे राज्यों में बंटा होना, पारिवारिक व दरबारी षडयंत्र, (शासन सत्ता पर अधिकार करने और स्वयं को प्रभावशाली बनाने के लिए) सामंतवाद आदि विशेषताऐं प्राचीन भारत के इतिहास में स्पष्ट रूप से नज़र आती है। राजनीति शब्द दो शब्दों का समूह है - राज+नीति। राज का अर्थ- शासन और नीति का अर्थ उचित समय और उचित स्थान पर कार्य करने की कला। नीति विशेष के द्वारा शासन करना राजनीति कहलाती हैं। अरस्तू को राजनीति का जनक माना जाता है। राजनीति बहुत से स्तरों पर हो सकती है - गाँव की परम्परागत राजनीति से लेकर स्थानीय सरकार, सम्प्रभुत्व पूर्ण राज्य या अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर। राजनीति का इतिहास बहुत प्राचीन है, जिसका प्रारंभ विश्व में मानव सभ्यता की शुरुआत में परिवार व समूह के रूप में रहने की भावना के साथ जन्मा था।

हिन्दी शब्द शासन का अंग्रेज़ी पर्याय RULES यानि नियम है। इसके लिए सभी संगठन, विभागों के अधिकारियों व कर्मचारियों के अलिखित और लिखित रूप में उत्तरदायित्व होते हैं। वर्ष 1993 में विश्व बैंक ने शासन को परिभाषित करते हुए कहा था कि, "शासन एक पद्धति है जिसके द्वारा विकास के लिए एक देश के राजनीतिक, आर्थिक और सामाजिक संसाधनों के प्रबंधन में शक्ति का प्रयोग किया जाता हैं।" प्राचीन विश्व व भारतीय इतिहास में शासन व्यवस्था अधिकांश राजतंत्रात्मक ही रही है, लेकिन छठी शताब्दी में अपवाद स्वरूप गणतंत्रात्मक (अनेक छोटे छोटे राज्यों के राजाओं द्वारा निर्मित) शासन व्यवस्था भी दिखाई पड़ती हैं।

एस " ,अनुसार के सिंह .एन.वे कार्यकलाप जिनके द्वारा सामान्य हित से संबंधित समस्याओं को सुलझाया जा सकें। सामान्य हित के लिए किया गया संघर्ष ही राजनीतिक है। इसे प्रायः सरकार के प्रक्रियात्मक सम्बन्ध में शक्ति पर आधारित आचरण तक सीमित माना जाता है। अत शक्ति ,संघर्ष लिए के हित सामाजिक संघर्ष : है तत्व मूल के राजनीति ,नीति तथा।"

उद्देश्य

प्राचीन भारतीय राजनीति में शासन करने का मुख्य उद्देश्य जन कल्याणकारी काम करना, समाज में शांति, सुरक्षा और सुव्यवस्था बनाना, जिससे आर्थिक, धार्मिक और सांस्कृतिक गतिविधियां जनता निडरता और निर्भयता से कर सकें, आक्रमणकारियों से देश की रक्षा करना आदि थे।

भारत की राजनीतिक शासन व्यवस्था

प्राचीन भारतीय राजनीतिक शासन व्यवस्था आज की तरह ही रही है चाहे भारत में राजनीतिक केन्द्रीकृत शासन रहा हो या विकेन्द्रीकृत शासन या राजतंत्रात्मक हो या गणतंत्रात्मक या शक्तिशाली राजवंशों का शासन हो या छोटे छोटे कम शक्तिशाली राजवंशों का शासन हो हमेशा ही राजा को राजव्यवस्था को चलाने के लिए सहयोगियों की आवश्यकता रही है। राजस्व वसूल करने, न्याय करने, शांति व्यवस्था बनाये रखने, विदेशी आक्रमणों और आंतरिक विद्रोह को रोकने और प्रजा की रक्षा करने, दूसरे देशों से संधि-समझोते करने, वाणिज्य व्यापार पर निगरानी रखने, जन कल्याणकारी कार्यो को करने, सांस्कृतिक और कलात्मक गतिविधियों को बढ़ावा देने आदि कार्यो को सुचारू और सफलतापूर्वक करने के लिए अनेक मंत्रियों की मंत्रिपरिषद, प्रशासनिक अधिकारियों और कर्मचारियों की व्यवस्था केन्द्रीय, प्रांतीय और स्थानीय स्तर पर आज की तरह ही, योग्यता, (अधिकांश वंशानुगत आधार पर) ईमानदारी, सत्यता, पारदर्शिता, दक्षता आदि के आधार पर नियुक्ति की जाती थी। जो शासकों को उचित सलाह- मशवरा दिया करते थे। प्राचीन भारत में राजनीतिक एकता, सांस्कृतिक, आर्थिक विकास और विस्तार में बहुत अधिक महत्वपूर्ण भूमिका योग्य मंत्रियों, अधिकारियों व कर्मचारियों की ईमानदारी,

वफादारी, कुशलता, पारदर्शिता, निष्पक्षता की वजह से हुआ था। सम्पूर्ण साम्राज्य की राजनीतिक और प्रशासनिक व्यवस्था को हमेशा ही तीन स्तरों पर विभाजित किया जाता रहा हैं, जो कि निम्न प्रकार विभाजित रहा है :-

केन्द्रीय शासन

केन्द्रीय शासन में राजा सम्पूर्ण प्रशासन, न्याय और सेना का प्रधान होता था। शासन कार्य में राजा के सहयोग के लिए प्रधानमंत्री, युवराज, पुरोहित, विदेशमंत्री, सेनापति, वित्त मंत्री आदि की नियुक्ति योग्यता के आधार पर राजा द्वारा ही की जाती थी। ये सभी राजा को राजनीति और शासन को सुचारू रूप से चलाने में सहयोग करते थे।

प्रांतीय शासन

शासन के सुचारू रूप से संचालन के लिए सम्पूर्ण साम्राज्य का प्रांतों (भुक्ति) केन्द्रीय में विभाजित किया गया था। अधिकांशतः प्रांत का प्रधान युवराजों को ही नियुक्त किया जाता था। प्रांत में शासन को सही तरह से चलाने के लिए प्रशासकों में सेनानी, न्यायाधीश, राजस्व अधिकारी, पुलिस आदि अधिकारी कर्मचारियों की नियुक्ति की जाती थी।

स्थानीय शासन (नगरीय व ग्रामीण)

भुक्ति से छोटी इकाई विषय थी जो विषयपति के नियंत्रण में थी। विषयपति विषय परिषद की सहायता से शासन करता था जिसके सदस्य नगर श्रेष्ठी, सार्थवाह, प्रथम कुलिक, एवं प्रथम कायस्थ होते थे। विषयों को वीथियों में विभाजित किया गया था। वीथि की समिति में भूस्वामियों एवं सैनिक कार्यो से संबंधित व्यक्तियों को रखा जाता था। वीथि से छोटी इकाई पैठ थी जो विभिन्न गाँवो का समूह था और सबसे छोटी इकाई गाँव थी जिसका प्रधान ग्रामपति कहलाता था। नगरों का प्रशासन नगरपति या पुरपाल नगर सभा की सहायता से करता था। इस प्रशासन में व्यापारी एवं शिल्पी संघ प्रमुख भी भाग लेते थे(गुप्त काल के संदर्भ में)। दक्षिण भारत में चोलों की स्थानीय शासन व्यवस्था में पंचायतों व ग्राम सभाओं की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। चोलों की स्थानीय शासन व्यवस्था पूरी तरह से जनकल्याण पर आधारित थी।

भारत में राजनीति का विकासक्रम

भारतीय राजनीति और शासन की कुछ विशेषताएं प्रारंभिक कबीलाई जनजातीय समाज में स्पष्ट रूप से देखी जा सकती है। सिन्धु घाटी सभ्यता, वैदिक सभ्यता, छठीं शताब्दी ईसा पूर्व महाजनपद कालीन, मौर्य कालीन, कुषाण कालीन, गुप्त कालीन, हर्ष कालीन व पूर्व मध्यकालीन (राजपूत कालीन) राजव्यवस्था में प्राचीन भारतीय राजनीति व शासन की विशेषताएं निरंतर परिवर्तन के साथ देखी जा सकती है। जिसकी जानकारी के स्त्रोत तत्कालीन साहित्य, शिलालेख, सिक्के, अनुदान पत्र और विदेशी यात्रियों के विवरण आदि हैं।

सिंधु सभ्यता से महाजनपद काल तक (2350-600 ईसा पूर्व)

भारतीय इतिहास में राजनीति और शासन की प्रारंभिक विशेषताएं प्रागैतिहासिक काल के नवपाषाण काल में कबीलाई समाज के अस्तित्व में आने पर दिखाई देती है। उस समय के लिखित विवरण चाहे न हो। इसके पश्चात सिन्धु सभ्यता में भी इसके दर्शन होते हैं। लिखित प्रमाण वैदिक काल में स्पष्ट रूप से दिखाई देने लगते हैं। वैदिक सभ्यता मुख्यतः ग्रामीण ढांचे, पशुपालन और कृषि पर आधारित पितृ सत्तात्मक एवं कबीलाई समाज के रूप में संगठित थी। छठीं शताब्दी ईसा पूर्व आर्यों की राजनीतिक गतिविधियों का केंद्र सिन्धु नदी के भौगोलिक क्षेत्र से हटकर गंगा नदी घाटी (उ. प्र., बिहार) था। लौहे एवं अग्नि के प्रयोग, साम्राज्यवादी युद्ध, कृषि एवं व्यापार के बढ़ते महत्व ने विशाल गंगा घाटी की राजनीति पर आर्यों को अधिकार करने के लिए प्रेरित किया। वैदिकोत्तर काल की कई राजनीतिक घटनाओं और विचारों ने भारत के इतिहास एवं भूगोल दोनों में परिवर्तन लाने में अपना योगदान दिया। बड़े बड़े राज्यों का निर्माण, नगरीकरण, सिक्कों का प्रारंभ, व्यापार एवं उद्योगों की स्थापना, विदेशी हमले, बौद्धिक क्रांतिया धार्मिक आंदोलन ऐसे ही तत्व थे जिनसे उस समय के नये भारत का निर्माण हुआ।

वैदिक कालीन राजनीतिक गतिविधियों के पश्चात संगठित एवं विशाल साम्राज्य का उदय छठीं शताब्दी में राजनीतिक गतिविधियां मगध के हर्यक वंश के शासक बिम्बिसार के नेतृत्व में प्रारंभ हुई जो शिशुनाग वंश एवं नन्द वंश के नेतृत्व में विस्तार हुआ तथा अंततः चाणक्य एवं चन्द्रगुप्त मौर्य की जोड़ी ने इसे विशाल साम्राज्य में बदल दिया। बौद्ध ग्रंथ अगुत्तर निकाय व जैन ग्रंथ भगवती सूत्र में सोलह (16) महाजनपदों की सूची मिलती हैं। इसी के साथ बुद्ध के समय दस (10) गणराज्य भी अस्तित्व में थे। गणतंत्रों की शासन व्यवस्था में गण यानि राजा प्रमुख होते थे। अनेक छोटे गणों के प्रमुख राजा मिलकर गणतंत्र का निर्माण करते थे। ये सभी गणतंत्र वर्तमान लोकतान्त्रिक चुनाव पद्दित के आधार पर अपने मे से

एक गणतंत्र के प्रमुख राजा का चुनाव करते थे। गणतंत्र साम्राज्य जनकल्याणकारी अवधारणा पर कार्य करते थे। 16 महाजनपद काल में विभिन्न शक्तियों के मध्य परस्पर राजनीतिक संघर्ष (200) वर्षों तक जारी रहा। मगध, काशी, कोशल, अवन्ती, वत्स, गंधार आदि संघर्षरत राज्य थे। अंत में मगध (क्रमशः हर्यक, शिशुनाग एवं नन्द वंश) के द्वारा सभी राज्यों को जीत कर विशाल साम्राज्य का निर्माण किया। नन्द वंश के अंतिम शासक घनानन्द को हराकर चन्द्रगुप्त मौर्य ने भारत में सबसे बड़े मौर्य साम्राज्य का निर्माण (322 ईसा पूर्व) किया। जिसे युनानी साहित्यिक स्रोतों में 'सैंड्रोकोट्स' एवं 'एन्ड्रोकोट्स' कहा गया है।

ईरानी व यूनानी आक्रमण

भारत में सर्वप्रथम विदेशी आक्रमण ईरानियों (फारसियों) के शासक कूरूष ने 558- 540 ईसा पूर्व में किया था। सर्वप्रथम फारसी शासक 'डेरियस' ने सिन्धु के तटवर्ती भागों पर विजय प्राप्त की थी। भारत में ईरानी शासन की 'क्षत्रप प्रणाली' का विकास इस सफल आक्रमण के पश्चात हुआ। ईरानी आक्रमण की सफलता के बाद दूसरा विदेशी सफल आक्रमण यूनान के शासक 'सिकन्दर' ने 326 ईसा पूर्व में किया था। सिकन्दर ने व्यास नदी तक के भारतीय क्षेत्रों पर अपना अधिकार जमा लिया था। सिकन्दर के इस सफल अभियान ने भारत के संघर्षरत राज्यों को अप्रत्यक्ष रूप से राजनीतिक एकता स्थापित करने के लिए प्रेरित किया, और विशाल मगध साम्राज्य की स्थापना मौर्य वंश ने कर इसे चरितार्थ भी किया।

मौर्य काल

भारत में सर्वप्रथम सबसे बड़े साम्राज्य का निर्माता तथा इसे राजनीतिक एकता एवं प्रशासनिक व्यवस्था की एकरूपता में बाँधने का श्रेय चन्द्रगुप्त मौर्य को ही दिया जा सकता है। मौर्य वंश के शासकों क्रमशः चन्द्रगुप्त मौर्य, बिन्दुसार, अशोक आदि के कुशल नेतृत्व में पहली बार वास्तविक अर्थों में राजनीतिक एकता को स्थापित किया गया था। इसलिए 'चन्द्रगुप्त मौर्य' को भारत का प्रथम सम्राट तथा 'अशोक' को राष्ट्रीय शासक की संज्ञा (प्रजा के प्रति समानता की नीति अपनाने के कारण) दी जाती है। मौर्य काल में सर्वप्रथम चंद्रगुप्त मौर्य व मौर्य सम्राट अशोक ने अनेक जन कल्याणकारी कार्य किये और भारत में आदर्श शासक की अवधारणा को वास्तविक रूप में चरितार्थ किया जिसकी जानकारी का स्रोत चाणक्य की पुस्तक 'अर्थशास्त्र' और मेगस्थनीज की 'इंडिका' है।

मौर्योत्तर काल

मौर्य वंश के पतन के पश्चात के काल को मौर्योत्तर काल कहा जाता है जो कि गुप्तकाल तक चलता है। मौर्योत्तर काल राजनीतिक दृष्टि से क्षेत्रीय शक्तियों एवं विदेशी शक्तियों के हमलों का काल था। इतिहासकार इस काल को अंधकार युग कहते हैं, लेकिन आज आर्थिक विकास, धार्मिक, साहित्यिक प्रगति, नगरीकरण में वृद्धि आदि के आधार पर इसे 'स्वर्ण युग' तक की संज्ञा देते है। इस काल के प्रमुख राजवंशों में उत्तर भारत में शुंगों ने तथा दक्षिण भारत में सातवाहनों (मातृसत्तात्मक) ने विशाल राज्य स्थापित किए। विदेशी ग्रीक शासकों में मिनांडर लोकप्रिय हुआ। कुषाण वंश में कनिष्क महानतम हुआ। दोनों ने भारतीय बौद्ध धर्म, संस्कृति को अपनाकर संरक्षण दिया। इस समय विभिन्न क्षेत्रीय एवं विदेशी शक्तियों (इंडोग्रीक, शक, पहलव, कुषाण) के बीच सत्ता संघर्ष का काल था। इसी समय दक्षिण भारत में संगम युग (साहित्य के सम्मेलन/परिषद् के कारण) में चोल, चेर, पाण्डय वंशों की राजनीतिक शक्तियों का शासन था।

गुप्त काल

मौर्योत्तरकाल में भारतीय क्षेत्रीय शक्तियों के उदय और विदेशी आक्रमणकारियों की सफलताओं ने गुप्त (275-550 ईस्वी) के नेतृत्व में फिर से भारत में राजनीतिक एवं प्रशासनिक एकता स्थापित हुई। गुप्त वंश (श्रीगुप्त संस्थापक) का उदय राजनीतिक, प्रशासनिक, सांस्कृतिक एकीकरण और समृद्धि की दृष्टि से महत्वपूर्ण है। बहुत लम्बे समय पश्चात छोटे छोटे राज्यों पर विजय प्राप्त कर समुद्रगुप्त (भारतीय नेपोलियन) द्वारा विशाल गुप्त साम्राज्य का निर्माण किया गया। शक शासक (पश्चिमी भारत सौराष्ट्र) पर विजय प्राप्त करने के कारण चन्द्रगुप्त द्वितीय (विक्रमादित्य) गुप्त वंश का राजनीतिक महत्व बढ़ गया। गुप्त वंश को ही सबसे अधिक अभिलेख जारी करने एवं सबसे अधिक स्वर्ण सिक्के चलाने का श्रेय भी जाता है। गुप्तों के नेतृत्व में भारत के सांस्कृतिक एवं आर्थिक विकास के कारण ही इस काल को प्राचीन भारतीय इतिहास का स्वर्णकाल कहा जाता है। गुप्त शासकों की सहिष्णुता एवं उदारता से बहुपक्षीय जीवन का विकास हुआ, गुप्त शासन काल में भी गुप्त शासको ने जनकल्याणकारी कार्य को प्राथमिकता दी थी ! किन्तु दास प्रथा (15 प्रकार के दास), जातिप्रथा व अस्पृश्यता में वृद्धि, सामंती ढांचे का विकास,

विशेषाधिकार युक्त समाज ने गुप्तकाल की राजनीतिक व सांस्कृतिक प्रगति को रोक दिया था। लगभग 550 ईस्वी तक गुप्त साम्राज्य का पतन हो गया था। गुप्त वंश का अंतिम शासक कुमारगुप्त तृतीय था। साम्राज्य के पतन से जिस राजनीतिक शक्ति शून्यता ने जन्म लिया उसे भरने के लिए छोटे- बड़े गुप्त सामंती राजाओं के बहुकोणीय संघर्ष से भारतीय राजनीतिक एकता प्रभावित हुई (छिन्न भिन्न हो गई)। इस विकेन्द्रीकरण व आपसी संघर्ष से आर्थिक एवं सांस्कृतिक विकास भी प्रभावित हुआ। लेकिन इस काल में बड़े पैमाने पर मंदिरों का निर्माण रोचक घटना माना जाता है। राजनीतिक स्तर पर क्षेत्रीय शक्तियों का उदय तथा इनके बीच आपसी संघर्ष (युद्ध) इस काल में आम बात थी।

हर्षवर्धन का काल

सातवीं शताब्दी के प्रारंभ में पुष्यभूति वंश के शासक हर्षवर्धन के नेतृत्व में एक बड़े साम्राज्य का निर्माण राजनीतिक एकता एवं विकास के दृष्टिकोण से महत्वपूर्ण माना जा सकता हैं। सम्राट हर्ष एक प्रजा हितेषी शासक था। उसका पूरा ध्यान जनता के नैतिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकास पर था। हर्ष के समय उत्तर भारत में अनेक सामंती शक्तियों का उदय हुआ तथा दक्षिण भारत में चालुक्य वंश के पुलकेशिन द्वितीय के नेतृत्व में शक्तिशाली राज्य की स्थापना हुई। दक्षिण में नर्मदा नदी के तट पर चालुक्य शासक पुलकेशिन द्वितीय से हर्षवर्धन पराजित हुआ। सम्राट हर्षवर्धन की मृत्यु के पश्चात भारत में फिर से राजनीतिक विकेंद्रीकरण के युग की शुरुआत हुई।

राजपूत काल

फिर से भारतीय राजनीति में आपसी संघर्ष, छोटे-छोटे स्थानीय राजपूत राज्यों की स्थापना, आत्मसम्मान, आन, बान, शान और वचन निभाने के लिए प्राणों की बलि देने की भावनाऐं, शत्रु की पीठ पर वार नहीं करना, निशस्त्र और भागते हुए दुश्मन पर आक्रमण नहीं करना आदि सिद्धातों ने भारत के गौरव में चार चाँद लगाये थे। सम्राट हर्षवर्धन की मृत्यु के पश्चात कन्नौज भारत की विभिन्न शासन शक्तियों के आकर्षण का केन्द्र बन गया था। अब कन्नौज को वहीं स्थान प्राप्त हो गया जो गुप्तकाल तक मगध साम्राज्य की राजधानी पाटलिपुत्र को राजनीतिक रूप से प्राप्त था। उत्तर भारत का चक्रवर्ती शासक बनने के लिए कन्नौज पर अधिकार करना अब आवश्यक समझा जाने लगा था। उस समय गंगा-यमुना के मध्य स्थित दोआब एवं व्यापारिक दृष्टि से कन्नौज को महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त हो चुका था। आठवीं शताब्दी में कन्नौज पर राजनीतिक अधिकार करने के लिए उस समय की तीन प्रमुख बड़ी शक्तियां - गुर्जर प्रतिहार, राष्ट्रकूट तथा पाल आपस में संघर्षरत हो गई थी। उस समय कन्नौज पर शक्तिहीन आयुध वंशीय शासक शासन कर रहे थे। लगभग दो सौ (200) वर्षों तक चले इस आपसी संघर्ष में अंतिम रूप से विजय गुर्जर प्रतिहार वंश के शासकों की हुई। समस्त राजपूत शासको ने जन कल्याणकारी कार्यों पर बहुत अधिक बल दिया जैसे बावड़ियों, तालाबों, मंदिरों आदि का निर्माण करवाना।

इस्लाम की स्थापना के पश्चात पश्चिमोत्तर भारत की सीमाओं की मुस्लिम आक्रमणों से सुरक्षा और रक्षा की जिम्मेदारी राजपूतों (गुर्जर प्रतिहार, परमार, चालुक्य, चौहान, चन्देल आदि) ने प्रमुख रूप से निभाई थी। पश्चिमोत्तर भारत जब विदेशी मुस्लिम आक्रमणों का सामना कर रहा था उसी समय दक्षिण भारत में सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, चोल, पाण्डय, चोल आदि राजवंश अपनी राजनीतिक शक्ति एवं सांस्कृतिक उपलब्धियों का एक नया अध्याय लिख रहे थे तथा दक्षिण भारतीय समाज को दृढ़ता और स्थायित्व बनाये रखने का कार्य कर रहे थे।

इस्लाम धर्म के महान सिद्धातों (एकेश्वरवाद, समानता और आपसी भाईचारे) पर आधारित मुस्लिम राज्य का उदय एवं विकास हुआ। जिसका प्रभाव खलीफा उमर (636 ईस्वी) के समय से ही भारत पर पड़ना शुरू हुए जो क्रमशः 712 ईस्वी में मुहम्मद बिन कासिम, 1000-1027 ईस्वी तक महमूद गजनवी 17 (सत्रह आक्रमण भारत पर लगातार सफलतापूर्वक किये) तथा 1175-1206 ईस्वी के मध्य मुहम्मद गोरी के द्वारा आक्रमण निरंतर किये जाते रहे। इतिहासकार 1192 ईस्वी में हुए तराइन के द्वितीय युद्ध में पृथ्वीराज चौहान तृतीय की पराजय और मुहम्मद गोरी की विजय से भारत में मध्यकालीन इतिहास (इस्लामिक राजनीतिक इतिहास) की शुरुआत मानते हैं।

प्राचीन भारत के प्रमुख राजवंश, सस्थापक शासक और अंतिम शासक

राजवंश व समय	संस्थापक शासक	अंतिम शासक
हर्यक वंश (544-412 ईसा पूर्व)	बिम्बिसार (544-492 ईसा पूर्व)	नागदशक

शिशुनाग वंश (412-344 ईसा पूर्व)	शिशुनाग (412-394 ईसा पूर्व)	नंदिवर्द्धन
नंद वंश (344- 323 ईसा पूर्व)	महापदमनंद (उग्रसेन)	घनानन्द
मौर्य वंश (323-184 ईसा पूर्व)	चन्द्रगुप्त मौर्य (323-298 ईसा पूर्व	बृहद्रथ
शुंग वंश (185-75 ईसा पूर्व)	पुष्यमित्र शुंग (184-151 ईसा पूर्व)	देवभूति
सातवाहन वंश	सिमुक	यज्ञश्री सातकर्णी
कण्व वंश (75-30 ईसा पूर्व)	वासुदेव	सुशर्मा
कुषाण वंश	कुजुल कैडफिसस या कैडफिसस प्रथम	वासुदेव
गुप्त वंश (275-550 ईस्वी)	श्री गुप्त (275-300 ईस्वी)	विष्णु गुप्त
पुष्यभूति वंश	पुष्यभूति	हर्षवर्धन (606-647 ईस्वी)

सारांश

अत: हम निष्कर्ष रूप में कह सकते हैं कि प्राचीन भारतीय राजनीतिक प्रशासनिक व्यवस्था में केन्द्रीकरण, विकेन्द्रीकरण, जनकल्याण, सहिष्णुता, त्याग, बलिदान, समर्पण, निष्पक्षता, ईमानदारी, योग्यता, दक्षता, कार्य विभाजन, वचनबद्धता, युद्ध में वीरता और धीरता, भागते और शस्त्रहीन शत्रु पर वार नहीं करना, धर्म- कर्म का महत्व आदि उपरोक्त गुण स्पष्ट रूप से उसमें चार चाँद लगाते हुए दिखाई देते हैं, लेकिन वर्ण व्यवस्था, जाति व अस्पृश्य व्यवस्था, (इससे भारतीय समाज की अधिकांश प्रजा युद्ध कौशल और सांस्कृतिक कार्यो से वंचित रह गयी) छल-प्रपंच, षडयंत्र, वंशानुगतता, आपसी संघर्ष, उत्तराधिकार के लिए संघर्ष, अयोग्य उत्तराधिकारियों को दायित्व देना, विदेशी आक्रमणकारी शक्तियों को भारतीय राजाओं द्वारा सहयोग और साथ देना आदि ऐसे कारण थे जिन्होंने भारत को विदेशी शक्तियों का गुलाम बना दिया। इन सबके होते हुए भी भारतीय राजनीतिक प्रशासनिक व्यवस्था प्रगतिशील रही है। इसके गुणों को अपना कर हम एक नये विश्वगुरु भारत का निर्माण कर सकते हैं। जो आत्मनिर्भरता की नई कहानी लिखने के लिए तैयार है, बस हमें उन दुर्गुणों और बुराईयों से भारत के नागरिकों को बचाकर रखना है जो विभिन्नता, कट्टरता, धर्मांधता, साम्प्रदायिकता, जातिवाद आदि को बढ़ावा देकर भारत की राजनीतिक एकता का रास्ता रोकती रहती है। भारत को हमें फिर से सोने की चिड़िया और दूध की नदियों वाला देश बनाने के लिए समता, स्वतंत्रता, न्याय, कर्मठता, निष्पक्षता, पारदर्शिता, सत्यनिष्ठा, जवाबदेही जैसे नैतिक गुणों का विकास नागरिकों में करना होगा।

सन्दर्भ

1. जैन, रनीश, 2012, इतिहास, सिविल सेवा (मुख्य) परीक्षा, अरिहंत पब्लिकेशन् (इण्डिया) लिमिटेड मेरठ।
2. झा, डी.एन. एवं श्रीमाली के. सी., प्राचीन भारत का इतिहास।
3. श्रीवास्तव, के. सी., प्राचीन भारत का सामाजिक- सांस्कृतिक इतिहास।
4. सिंह, एस. एन., 2013, राजनीति विज्ञान शब्दकोश, रावत पब्लिकेशन्स, जयपुर।
5. www.hi.m.wikipedia.org ।
6. https//www.civilhindipedia.com ।

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

पुनर्वसनाचे शासनाचे धोरण व शिवना टाकळी प्रकाल्पग्रस्तांचे वास्तव

प्रा. नंदकुमार कुकलारे
सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय,
देवगाव रंगारी, ता. कन्नड जिल्हा. औरंगाबाद-४३१११५

सारांश: देशाचा विकास व सार्वजनिक हित साधण्यासाठी लोकांच्या मर्जीविरुद्ध सक्तीने प्रकल्पासाठी जमीनी संपादित करण्यात येतात . तेव्हा त्या प्रकल्पग्रस्तांना पूर्वीपेक्षा अधिक सुस्थितीत जीवन जगता यावे म्हणून शासनाने १९८६ पासून ते आतापर्यंत प्रकल्पबाधितांच्या पुनर्वसनासाठी धोरण आखलेले आहेत. तसेच त्यात वेळोवेळी सुधारणा घडवून आणल्या आहेत. वेगवेगळया समित्यांनी केलेल्या शिफारशी शासनाचे विविध शासन निर्णय अन्वये प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसनासाठी धोरण आखलेले आहे. त्यात प्रामुख्याने प्रकल्पग्रसतांना पर्यायी जमीन देण्याची तरतूद, पुनर्वसित गावात कुटुंबातील संख्येनुसार भूखंड व त्यावर घर बाधण्यासाठी दहा हजार रु अनुदान शेतकरी कुटुंबाला गोठा बांधण्यासाठी अनुदान, छोटे व्यापारी किंवा ग्रामीण कास्तकार यांना शेड बांधण्यासाठी अनुदान, जमीनीचा ताबा घेतल्यापासून तर मोबदला मिळेपर्यंत दरमहा निर्वाह भत्ता राज्यशानाच्या आस्थापनामध्ये वर्ग ३ व ४ च्या पदावर सेवेत नियुक्ती, विविध सार्वजनिक उपक्रमे व महामंडळात स्वंयरोजगारासाठी प्रशिक्षण देणे, प्रकल्पग्रस्तांचे प्रमाणपत्र देणे उर्वरित शेतजमीनीला सिंचनासाठी प्रकल्पातून पाणी उपसा करण्याची परवानगी, अनुसूचित जाती/जमातीसाठी अधिकच्या सवलती, नवीन पुनर्वसित गावात जाण्यासाठी डांबरी रस्ता, अंतर्गत रस्ते, शेतकऱ्यांना शेतात जाण्यासाठी रस्ते तयार करून देणे, पुनर्वसित गावात आरोग्य केंद्र, शाळा, डाकघर, बाजारतळ, बसस्टँण्ड, बाजार भरण्यासाठी जागा, खळवाळी, खेळासाठी मैदाने, दहनभूमी किंवा दफनभूमी, गटारे, पाणी पुरवठासाठी विहिर, पाईपलाईन नळे, वैयक्तिक व सार्वजनिक शौचकूप, वीजपुरवठा व अंतर्गत रस्त्यावर पथदिवे, ग्रामपंचायत कार्यालय व समाजमंदिर इत्यादी सुख सुविधा प्रकल्पग्रसतांना देण्याचे शासनाचे धोरण आहे. शिवना टाकळी प्रकल्पग्रस्तांना प्रत्यक्षात यातील फारच कमी सुविधा मिळालेल्या आहेत. सर्वसाधारणपणे पुनर्वसित गावात भूखंड, भूखंडावरील अनुदान व गावातील काही प्रमाणात नागरी सुविधा पुरविलेल्या आहेत. बाकी सर्व सुख सुविधापासून प्रकल्पग्रस्त वंचित आहेत.

प्रस्तावना:

सिंचन प्रकल्पामुळे बाधित झालेल्या प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन करण्यासाठी महाराष्ट्र प्रकल्प विस्थापितांचे पुनर्वसन अधिनियम १९७६ राज्यात लागू करण्यात आला आहे. त्यामुळे सिंचन प्रकल्पग्रस्तांना पुनर्वसनाबाबत कायदेशीर हक्क प्राप्त झाला आहे. यापूर्वी राज्यामध्ये पुनर्वसनासाठी कायदा अस्तित्वात नव्हता. या अधिनियामाची अंमलबजावणी करतांना त्यात अनेक त्रूटी असल्याचे निदर्शनास आले आहे. त्या त्रूटी दूर करण्यासाठी श्री. अनंतराव थोपटे राज्यमंत्री (पुनर्वसन) यांच्या अध्यक्षतेखाली १९८२ मध्ये समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीच्या अहवालातील सूचनेनुसार १९७६ च्या कायद्याच्या जागी नवीन महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित पुनर्वसन अधिनियम १९८६ तयार करण्यात आला व त्याची अंमलबजावणी १९९० पासून सुरु करण्यात आली.

महाराष्ट्रातील विविध प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांच्या पुनर्वसनाशी संबंधित कायद्यांचे एकत्रीकरण करणे, त्यात सुधारणा करणे यासाठी महाराष्ट्र शासनाने हा अधिनियम पास केलेला आहे . याबाबत कलम १ मध्ये म्हटले आहे की, या अधिनियमास महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन अधिनियम १९९९ असे समजले जाईल. कलम १ (४) अ नुसार, ज्या पाटबंधारे प्रकल्पाचे बाधित परिमंडळ क्षेत्र ५० हेक्टर असेल किंवा कार्यक्षेत्र २०० हेक्टर किंवा एखादे गावठाण बाधित होत असेल तर हा नियम लागू होतो. तसेच तो बहुसंख्य पाटबंधारे प्रकल्पांना अपोआपच लागू होता. इतर प्रकल्पाच्या बाबतीतही काही विशिष्ट प्रयोजनासाठी शासनाची परवानगी घेऊन या कायद्याच्या तरतूदी लावता येतात.

सदरील कायद्यातील कलम २ नुसार, शेतजमीनीतील संबंधित गावाच्या अभिलेखातील नोंद, अविभक्त हिंदू कुटुंबातील कर्ता पुरुष किंवा व्यवस्थापक म्हणून कोणत्याही एका भावाच्या नावाने केलेली असेल तेथे प्रत्येक भावाला त्या जमिनीत भाग (हिस्सा) राहील पण त्याचे नाव अशा गावाच्या अभिलेखात नोंदविलेले असो अथवा नसो त्याला प्रकल्पबाधित व्यक्ती म्हणून मानण्यात येईल. कुळवहिवाट कायद्यान्वये बाधित परीमंडळातील

जमिनीचा प्रत्यक्ष कब्जा, जमिनीच्या संपादनाच्या वेळी जिच्याकडे जमीन असेल त्याचा राहील. तसेच शेतमजूर असलेली व्यक्ती, लाभधारक परिमंडळातील ज्या भोगवटाधारकांची जमीन पाटबंधारे प्रकल्पातील कालवे व त्यांचे किनारेचे बांधकाम किंवा विकास करण्यासाठी किंवा बाधित विस्तार सुधारणा परीमंडळातील व्यक्तीच्या पुनर्वसनासाठी नवीन गावठाणासाठी संपादित केली असेल.

भोगवाटाधारक नसलेली अ, ब, क, ड मध्ये उल्लेख न करण्यात आलेली परंतु जी व्यक्ती भूमी-संपादन अधिनियम १८९४ च्या कलम १ खालील अधिसूचना प्रसिद्ध झाल्याच्या तारखेपूर्वीच्या सलग ५ वर्षापेक्षा कमी नाही. इतक्या अखंड कालावधीसाठी बाधित गावात राहत असेल, व्यापार-व्यवसाय, मजूरी, उपजिविका कार्य करत असेल अशी व्यक्तीही प्रकल्पबाधित समजली जाईल. असा शेतमजूर म्हणजे बाधित परिमंडळात कोणतीही जमीन धारण न करणारी परंतू ती जमीन ज्यात आहे कलम १३ अन्वये असे क्षेत्र बाधित परीमंडळ म्हणून घोषित केले जाण्याच्या लगतपूर्वी पाच वर्षापेक्षा कमी नसेल इतकी वर्ष त्या शेत जमीनीवर मुख्यतः शारीरिक कष्ट करून याद्वारे आपली व कुटुंबियांची उपजिविका करत असेल परंतु आपला उदरनिर्वाह चालवण्यापासून जीला मुकावे लागेल अशी व्यक्ती.

प्रकल्प बाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन अधिनियम १९९९ च्या भाग एकमधील सुरुवातीलाच या अधिनियमाचे संक्षिप्त नाव त्याची व्याप्ती, कार्यक्षेत्र या संदर्भात सविस्तर माहिती दिलेली आहे. इतर प्रकल्पातही हा अधिनियम कशाप्रकारे लागू होईल याचे सविस्तर विवेचन पहिल्या कलमात करण्यात आलेले आहे. कलम २ मध्ये बाधित झालेल्या परिमंडळाचे क्षेत्र कलम १३ नुसार त्यांची व्याख्या केली आहे. प्रकल्पबाधित व्यक्ती कोणास समजावे या संदर्भात व्याख्या स्पष्ट करण्यात आली आहे. केवळ शेतमालकीची जमीन प्रकल्पात गेली अशांचाच विचार न करता भोगवटादार म्हणून असलेली जमीन म्हणजे भोगवटादार किंवा कुळ म्हणून किंवा त्या दोन्ही नात्याची एखाद्या व्यक्तीने धारण केलेली एकूण जमीन तसेच त्या जमीनीवरील राहते घर, गोठा, विहिर, कृषीयोग्य नसलेली जमीन, पोट खराबा कालव्यासाठी ज्यांची जमीन वापरली ती जमीन किंवा कालवा बांधकाम यामुळे कसण्यास योग्य न राहिलेली जमीन अशा स्वरूपाच्या जमिनीचाही यात समावेश राहिल. तसेच हिंदू संयुक्त कुटुंबातील प्रकल्पबाधित व्यक्तीची जमीन कोणत्याही कुटुंब प्रमुखाच्या नावावर असलेली व इतराच्या नावावर नसली तरीही त्या कुटुंबातील सर्व बहिणी, भाऊ किंवा मृत भावाचा किंवा बहिणीचा मुलगा किंवा मुलगी अशा सर्वांना प्रकल्पबाधित म्हणून समजले जाईल. भूमिहीन असलेल्या परंतु बाधित परिमंडळात राहून उपजिविका करणाऱ्या, व्यावसायिक व्यापारी, विशेष म्हणजे जमीन स्वतःच्या नावावर नसलेला पण त्या जमिनीवर शारीरिक कष्ट करणारा, आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह भागवणारा मजूरदेखील या अधिनियमात प्रकल्पबाधित म्हणून विचार करण्यात आलेला आहे. उपरोक्त बाबी या शासनाच्या धोरणात असल्या तरी शिवना टाकळी प्रकल्प बाधितांना मोठ्या भावाच्या नावावर जमिन असून लहान भावाला प्रकल्पग्रस्त म्हणून समाविष्ट केलेले नाही. त्यामुळे त्यांना पुनर्वसनाच्या सुविधा मिळालेल्या नाहीत. तसेच अनेक शेतकऱ्यांच्या शेतातील विहिरी, पाईपलाईन, फळझाडे यांची नोंद न झाल्याने त्यांना मोबदला मिळालेला नाही. जे शेतमजूर म्हणून उपजिविका करत होते. त्यांनाही पुनर्वसनाचा लाभ मिळालेला नाही.

महाराष्ट्र शासनाद्वारे सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे प्रकल्प अधिकारी म्हणून पदनिर्देशित केलेले असेल किंवा प्रकल्प अधिकारी म्हणून ज्यांच्याकडे संपूर्ण प्रकल्पांची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार कार्ये सोपवले आहेत. अशा अधिकाऱ्यांचा समावेश असेल त्यांच्या जबाबदारी कलम २ उपकलम ११ मध्ये निश्चित केलेली आहे. तसेच कलम ३० मध्ये प्रकल्पबाधितांचे पुनर्वसन लवकर करण्यात यावे. त्यांना कोणताही त्रास होणार नाही. यासाठी विविध अधिकाऱ्यांची पुनर्वसनाच्या कार्यातील कामाची जबाबदारी व कर्तव्ये निश्चित करण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे कोणताही अधिकारी आपली जबाबदारी टाळू शकत नाही. आयुक्तांपासून ते स्थानिक अधिका-यापर्यंत प्रत्येकाची जबाबदारी व कर्तव्य कलमाच्या विविध तरतुदीद्वारे निश्चित केलेल्या आहेत. पुनर्वसनासाठी लागणारा आवश्यक निधीचे नियोजन करण्याची जबाबदारी कलम ४ नुसार आयुक्तावर तर कलम ६ नुसार प्रकल्पाधिकारी यांच्यावर सोपविलेली आहे. त्या संबंधीचा अहवाल वेळोवेळी राज्य शासनाकडे सोविण्याची जबाबदारीही आयुक्तांचीच आहे.

शिवना टाकळी प्रकल्पासाठी निधीची कमतरता असल्यामुळे प्रकल्प पूर्ण होण्यास अधिक कालावधी लागला. पर्यायाने पुनर्वसनासाठी सुध्दा अधिकचा

काळ लागलेला आहे व प्रकल्पग्रस्तांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागलेले आहेत.

पुनर्वसनाबाबत निष्काजीपणा होऊ नये म्हणून कलम ९ नुसार प्रशासकीय लालफितशाही निर्माण होऊ नये म्हणून पुनर्वसन कार्यात अधिकाऱ्यांना निर्णय घेण्यासाठी मदत व्हावी म्हणून सल्लागार समित्या स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. विस्थापितांच्या मूलभूत समस्या कोणत्या आहेत? समस्या सोडविण्यास मदत व्हावी यासाठी त्यांच्यातील व्यक्तीला सल्लागार समितीवर घेण्याची तरतूद असून तिच्या कामकाजाचे नियम, समितीची रचना व भत्ते याबाबतही तरतूद करण्यात आली आहे.

विकास प्रकल्पामुळे विस्थापितांचे नियोजनबद्ध व व्यवस्थित असं करणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. परंतु शिवना टाकळी मध्यम प्रकल्पातील प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसनाचे प्रश्न आजही सुटलेले नाहीत.

प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

1 पुनर्वसनाचा संबंधी शासनाच्या धोरणांचा अभ्यास करणे.

2 पुनर्वसनाच्या समस्येविषयी ज्ञान मिळविणे.

3 शासनाच्या धोरणांची अंमलबजावणी कितपत झाली याचा अभ्यास करणे.

4 प्रकल्पग्रस्तांच्या समस्या वर उपाय योजना सुचविणे.

प्रस्तुत संशोधन पेपर साठी पुढील गृहीतके निश्चित करण्यात आली आहे.

1 शासनाच्या धोरणांची अंमलबजावणी झालेली नाही.

2 प्रकल्पग्रस्तांना शासकीय योजनांची माहिती नाही.

3 पुनर्वसन संबंधीच्या योजनांचा प्रकल्पग्रस्तांना लाभ मिळालेला नाही.

संशोधन पद्धती प्रस्तुत संशोधनासाठी शास्त्रीय पद्धतीने तथ्यसंकलन करण्यासाठी निवड केलेल्या 100 नमुना निवड करण्यात आली. नमुन्यात समाविष्ट असलेल्या उत्तर दात्याकडून वस्तुनिष्ठ तथ्य संकलित करण्यात आली तसेच सिंचन आयोगाचे अहवाल, प्रकल्प बाधितांचे पुनर्वसन अधिनियम, भूसंपादन कायदा व इतर शासन निर्णय, पाटबंधारे विभागाचे कार्यकारी अभियंता यांची टिपणी तसेच प्रकाशित, अप्रकाशित संशोधन प्रबंध, नियतकालिके, मासिके व साप्ताहिके इत्यादीचा संशोधनासाठी आधार घेतलेला आहे.

पुनर्वसित गावात पुरविण्यात येणाऱ्या नागरी सुविधा:

महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तीचे पुनर्वसन अधिनियम १९९९ च्या अंतर्गत प्रकरण तीन मधील कलम १० मध्ये नवीन पुनर्वसित गावात पुरविण्यात येणाऱ्या नागरी सुविधांचे विश्लेषण केलेले आहे.

या अधिनियमाचे कलम १४ किंवा या अधिनियमातील किंवा त्यावेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यातील कोणत्याही तरतूदी त्यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे राज्य शासनास, या अधिनियमाद्वारे किंवा तरतूदीनुसार ज्यांचे पुनर्वसन करावयाचे राहिले आहे अशा अन्य कोणत्याही प्रकल्पामुळे मग त्या प्रकल्पाला या अधिनियमाच्या तरतूदी लागू असेल अथवा नसेल तसेच अन्य पाटबंधारे प्रकल्पामुळे बाधित झालेल्या परिमंडळातील शक्य तितक्या बाधित व्यक्तीचे पुरार्वसन कशा प्रकारे झाले? व त्यांना नागरी सुविधा कशाप्रकारे दिल्या गेल्या ते पुढील विवेचनावरून सांगता येते.

अ) कोणत्याही पाटबंधारे प्रकल्पामुळे लाभ झालेल्या परिमंडळातील जमिनीवर किंवा यथास्थिती, कलम १४ च्या तरतूदीनुसार जमीन संपादन करून त्याद्वारे इतर गावातील किंवा क्षेत्रातील जमीनीवर

ब) भू - संचयातील अन्य कोणत्याही जमिनीवर पुनर्वसन करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

क) राज्यशासन बाधित व्यक्तीचे पुनर्वसन प्रयोजनार्थ स्थापन केलेल्या नवीन गावठाणात किंवा कोणत्याही विद्यमान गावठाणाच्या विस्तारीत भागात विहित प्रमाण व पद्धतीनुसार नागरी सुविधांची तरतूद करील आणि अशा सुविधांमध्ये पुढील गोष्टीचा अंतर्भाव असेल.

अ) लोकसंख्येच्या प्रमाणात खुल्या जागा, विहिरी, इंधन विहिरी, कुपनलिका, नळाद्वारे पाण्याचा पुरवठा करण्याची योजना किंवा अन्य कोणत्याही प्रकारे पिण्याच्या पाण्याची कायमची तरतूद.

ब) शिक्षण विभागाने ठरवून दिल्याप्रमाणे प्रसाधन गृहांची सोय असलेली योग्य दर्जाची शाळा व खुले मैदान.

क) ग्रामपंचायतीचे कार्यालय यांचे बांधकाम, चावडी किंवा समाज मंदिर

ड) एक डांबरी पोच मार्ग व योग्य दर्जाचे अंतर्गत खडीचे मार्ग

इ)आवश्यकतेनुसार बाधित व्यक्तीच्या शेत जमिनीकडे जाणारा पोच मार्ग.

फ) रस्त्यावरील दिव्यांसह वीजपुरवठा आणि आवश्यक असेल तेथे थ्री फेज कनेक्शन.

ग) छप्पर, चबुतरा, वीजपुरवठा, पाणीपुरवठा असेलेली दहनभूमी आणि आवश्यक असल्यास दफनभूमी पोच मार्गासह

ह) बांधलेली उघडी गटारे, आर्थिक सहाय दिलेले व्यक्तीगत शौचकूप आणि आवश्यक तेथे सार्वजनिक शौचकूप.

ज) पाण्याच्या हौदासहीत गुरांच्या तळासाठी जमीन

के) महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या बस सेवेकरिता बस थांब्यासह जमीन

ल) आवश्यक असेल तेथे मळणीसाठी जमीन, म्हणजेच खळवाडी (खळे)

म) गायरान जमीन (सरकारी जमीन असल्यास)

न) बाजारासाठी विकसित जमीन.

ओ) गावठाणाच्या भावी विस्तारासाठी जमीन

पी) नवीन गावठाणातील लोकसंख्येच्या प्रमाणात माध्यमिक शाळा, दवाखाने, बँक, डाकघर, मुलांसाठी बगीचा इत्यादीसाठी जमीन

क्यू) सार्वजनिक प्रयोजनासाठी नोंदणी झालेल्या संस्थासाठी जमीन

आर) क्रिडांगणासाठी जमीन

उपरोक्त यादीतील सुविधाशिवाय जुन्या गावठाणामध्ये असतील अशा उच्च दर्जाच्या अन्य सर्व सुविधा देखील राज्य शासन पुरवील.

सार्वजनिक प्रार्थनास्थळे शासनाद्वारे बांधली जाणार नाही. तथापि जुन्या गावातील सार्वजनिक प्रार्थना स्थळांची नुकसान भरपाई त्यांच्या विश्वस्त मंडळाकडे दिल्या जाईल. तेथे असे विश्वस्त मंडळ नसेल तर महाराष्ट्र धार्मिक दाननिधी अधिनियम १९७० मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे प्रार्थना स्थळे बांधण्यात येतील.

ड) उपरोक्त खंड (३) व (४) मधील सर्व सुख सोयीसाठी लागणारा खर्च हा त्या प्रकल्पांच्या खर्चाचा एक भाग मानण्यात येईल.

शिवना टाकळी सिंचन प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या अलापूर, अंतापूर, केसापूर, जैतापूर व वैसपूर या पाचही गावांचे नवीन गावठाणात पुनर्वसन झालेले आहे. या नवीन पुनर्वसित गावात ग्रामपंचायत कार्यालय, समाजमंदिर, गावात जाण्यासाठी डांबरी मार्ग, वीजपुरवठा, शाळा इत्यादी सुविधा पूर्ण केलेल्या आहेत. परंतु अद्यापही दहनभूमी, जनावरासाठी पाण्याच्या हौदासह जमीन, बाजारासाठी जमीन क्रिंडागणासाठी जमीन विकसित केलेल्या नाही. पिण्याच्या पाण्याची पाईपलाईन केलेली आहे. परंतु या गावाना नियमित पाणी पुरवठा होत नाही. पुनर्वसित गावातील अंतर्गत रस्ते अपूर्ण आहेत. शेत जमिनीकडे जाणारे रस्ते तयार केलेले नाहीत.

थोडक्यात, काही नागरी सुविधा पूर्ण केलेल्या आहे , तर अद्याप पर्यंत बऱ्याच सुविधा दिलेल्या नाही.

राज्यशासनाकडून अनुरूप भाग, अंशदान, इत्यादि स्वरुपात सहाय्य मिळणाऱ्या लाभधारक व्यक्ती, संस्था, कंपन्या, कारखाने, साखर कारखाने, सुत गिरण्यामधील वर्ग ३, वर्ग ४ किंवा आंतरिक कर्मचारी वर्ग यामध्येही बाधित व्यक्तीच्या नामनिर्देशितासाठी रोजगाराकरिता ५ टक्के जागा राखीव प्राधान्य कोटा असेल. सदरील प्राधान्यक्रम हा खुल्या व विभिन्न आरक्षण प्रवर्गामधील यथाप्रमाण पसंतीक्रम समजला जाईल.

जिल्हाधिकारी जिल्ह्यातील सेवा प्रवेशाच्या स्थिती दर्शविणारी नोंद वही ठेवील व प्रकल्पग्रस्तांच्या भरतीमधील अनुषेश दूर केला जात असल्याची खात्री करून घेईल अशी संख्या ५० टक्के पेक्षा जास्त नसेल. शिवना टाकळी मध्यम प्रकल्पबाधितापैकी फक्त ४ टक्के प्रकल्पग्रस्तांना वर्ग ३ व वर्ग ४ मध्ये नोकरी मिळालेली आहे. अजून ९६ टक्के प्रकल्पबाधित रोजगाराच्या प्रतिक्षेत आहेत.

कलम ११ नुसार आयुक्त अधिसूचना राजपत्रात प्रसिद्ध झालेल्या दिनांकापासून मोठ्या पाटबंधारे प्रकल्पाबाबत तीन वर्षापेक्षा उशीरा नाही आणि इतर प्रकल्पांच्या बाबतीत एक वर्षापेक्षा उशीरा नाही. अशा वेळी राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे कलम ११ मधील पोटकलम (२) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे अधिसूचना प्रसिद्ध करून पुढील बाबी घोषित करेल.

अ) प्रकल्पबाधित परिमंडळातील क्षेत्रात समाविष्ठ क्षेत्राची व्याप्ती

ब) पाटबंधारे प्रकल्प असेल तर लाभधारक परिमंडळ क्षेत्राची व्याप्ती

क) अनुसूचिच्या भाग दोनमध्ये उल्लेख केलेल्या टप्प्यांपैकी कोणता टप्पा, लाभधारक परीमंडळातील जमीनीच्या संपादनाच्या प्रयोजनासाठी अशा प्रकल्पास लागू असेल ते परंतु त्यासाठी आयुक्तांची अधिसूचना विधिसंमत आहे. कलम ११ नुसार प्रकल्प अधिकारी अधिसूचना प्रसिद्ध झाल्याच्या

दिनांकापासून एका वर्षाच्या आत मोठ्या प्रकल्पाबाबत किमान २५ टक्के क्षेत्राचा आणि इतर प्रकल्पांबाबत १०० टक्के क्षेत्राचा तपशिलवार नकाशा जिल्हाधिका-यास सादर करेल. तसेच प्रकल्प अंमलबजावणीच्या काळात कोणत्यावेळी पोटकलम (३) खालील अधिसूचनेत नमूद केलेल्या क्षेत्रात बदल करणे, प्रकल्पाधिकाऱ्यास आवश्यक वाटेल त्यांची कारणे, योजना यांचा तपशील ते जिल्हाधिकाऱ्यांच्या मार्फत आयुक्तास कळविणे. पोटकलम ५ नुसार कळविलेली माहिती प्रकल्पाधिकारी व जिल्हाधिकारी यांच्या अहवालानंतर त्याची कारणे विचारात घेवून ती चौकशीअंती योग्य वाटली तर पोटकलम १, २, व ३ नुसार बदल करेल. कलम १४ नुसार आयुक्त किंवा जिल्हाधिका-यास या अधिनियमाचे प्रयोजने पार पाडण्यासाठी आवश्यक असलेली कोणतेही जमीन खरेदी किंवा अदलाबदल करता येईल. अशा जमीनी भूसंपादन अधिनियम १८९४ च्या दुरुस्तीनुसार सार्वजनिक प्रयोजना अंतर्गत सक्तीनेही संपादीत करता येईल. आयुक्तास योग्य वाटेल तेथवर बाधित परिमंडळातील गावठाणात समाविष्ठ केलेल्या जमीनी संपादित करता येईल. कलम १६ नुसार प्रकल्पामुळे बाधित झालेल्या व्यक्ती प्रकल्पाच्या लाभक्षेत्रात जमीन देण्याच्या बाबतीतची तरतुद पुढीलप्रमाणे आहे.

अनु.क्र.	प्रकल्पबाधित जमिनीचे संपादित क्षेत्र	प्रकल्पबाधित व्यक्तीला मंजूर करावयाचे केलेले जमीनीचे क्षेत्र लाभक्षेत्रातील जमीनीचे क्षेत्र
१	८० आर पेक्षा अधिक नसलेले	४० आर पेक्षा कमी नसलेले, परंतू ८० आर पेक्षा अधिक नसलेले
२	८० आर पेक्षा अधिक, परंतु २ हेक्टर पेक्षा कमी	८० आर पेक्षा कमी नाही, परंतू १ हेक्टर २० आर पेक्षा जास्त नाही
३	२ हेक्टर पेक्षा अधिक, परंतू ३ हेक्टर २० आर पेक्षा कमी नाही	१ हेक्टर २० आर पेक्षा कमी नाही परंतु १ हेक्टर ६० आर पेक्षा अधिक नाही
४	३ हेक्टर २० आर पेक्षा अधिक	१ हेक्टर व ६० आर पेक्षा कमी नाही

परंतू प्रकल्पबाधित व्यक्तच्या कुटुंबातील व्यक्तीची संख्या पाचहून अधिक असेल तर त्याबाबतीत २ हेक्टर व ८० आर क्षेत्राच्या कमाल मर्यादेस अधीन राहून तीन जादा व्यक्तीसाठी ४० आर इतकी जमीन जादा जमीन देता येईल.

परंतु असे की, लाभधारक परिमंडळा व्यतिरिक्त इतर ठिकाणची कोरडवाहू (जिराईत) जमीन देण्यात आली असेल त्याबाबतीत १ हेक्टर ६० आर पेक्षा कमी असणार नाही परंतु आणखी असे की, बाधित परिमंडळातील भूमिहीन शेतमजूर लाभधारक परिमंडळातील ४० आर जमीनीचा हक्कदार असेल.

लाभक्षेत्रात जमीन मिळण्यासाठी प्रकल्पबाधित पात्र व्यक्तीने विहित नमुन्यात जिल्हाधिकाऱ्याकडे ४५ दिवसांच्या आत अर्ज करावा व त्यांच्या प्रकल्पात संपादित जमिनीचा मोबदल्याची रक्कम किंवा त्या व्यक्तीला मंजूर करण्यात येणाऱ्या जमिनीची संभाव्य किंमत यापैकी जी रक्कम कमी असेल त्या रक्कमेच्या ६५ टक्के इतकी रक्कम जमिनीच्या भोगवट्याची किंमत जिल्हाधिकाऱ्याकडे जमा करावी लागेल.

शिवना टाकळी सिंचन प्रकल्पातील एकाही प्रकल्पबाधित व्यक्तीला लाभ क्षेत्रात जमिन मिळालेली नाही. बहुसंख्य प्रकल्पग्रस्तांना लाभ क्षेत्रात जमीन मिळते हेच माहित नाही व ज्यांना माहित आहे त्यांनी अर्ज केला नाही. काहींनी लाभक्षेत्रात जमीन मिळावी म्हणून अर्ज केला, परंतु त्यांनाही जमीन मिळालेली नाही हे वास्तव आहे.

प्रकल्पबाधित कुटुंबास पुनर्वसित नवीन गावठाणात भूखंड देण्याची तरतूद आहे. शेतकरी व बिगर शेतकरी कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या विचारात घेवून त्या कुटुंबास पुनर्वसन अधिनियमानुसार निश्चित केलेल्या आकारमानाचा भूखंड देण्यात येतो.

१) शेतकरी कुटुंबातील व्यक्तीची संख्या पाच हून कमी असेल तर ३७० चौरस मीटरचा भूखंड देण्यात येतो व शेतकरी कुटुंबातील पाच पेक्षा अधिक व्यक्ती असेल तर ७४० चौरस मीटर एवढ्या कमाल मर्यादेस अधिन राहून प्रत्येक ज्यादा तीन व्यक्तीसाठी १८५ चौरस मीटर एवढे ज्यादा क्षेत्र देण्यात येते.

२) बिगर शेतकरी कुटुंबातील व्यक्तीची संख्या पाच हून कमी असेल तर १८५ चौरस मीटर व पाचपेक्षा जास्त असेल तर ३७० चौरस मीटर कमाल मर्यादेस अधीन राहून प्रत्येक जादा तीन व्यक्तिसाठी ९२.५ चौरस मीटर एवढ्या क्षेत्रफळाचे भूखंड देण्यात येईल. नवीन पुनर्वसित गावात शेतकरी व बिगर

शेतकरी कुटुंबास मंजूर करण्यात आलेल्या भूखंडावर घर बांधण्यासाठी रु.१०,०००/- इतके एक रकमी अनुदान देण्यात येते.

शिवना टाकळी प्रकल्पातील जवळपास सर्वच प्रकल्प बाधित कुटुंबाला पुनर्वसित गावात भूखंड मंजूर करण्यात आले असून त्यावर त्यांनी घरही बांधलेले आहे. तसेच बहुतांशी प्रकल्पग्रस्तांना १००००/- रु. अनुदान मिळालेले आहे. काही प्रकल्पग्रस्तांना भूखंड मिळाला परंतु तांत्रिक अडचणीमुळे १०,०००/- रु. अनुदान मिळालेले नाही.

उपरोक्त सुविधे शिवाय शेतकरी प्रकल्प बाधित व्यक्तिस संपादित जमीन व घर यांचा प्रत्यक्ष ताबा घेते वेळी किमान दोन किंवा त्यापेक्ष जास्त जनावरे बाळगणाऱ्या प्रकल्पग्रस्त कुटुंबास जनावरांसाठी गोठा बांधण्याकरिता रुपये ३०००/- अनुदान मिळण्यास प्रकल्पग्रस्त कुटुंब पात्र राहिल.

प्रकल्पग्रस्त कुटुंबापैकी जी कुटुंबे ग्रामीण कारागीर / छोटे व्यापारी / स्वत: चा व्यवसाय करणारी आहेत. त्यांना पुनर्वसित गावात दुकाने/शेड बांधण्यासाठी एकरकमी रु. १०,०००/- अनुदान मिळण्यास प्रकल्पग्रस्त कुटुंब पात्र राहिल. छोटे - छोटे स्वतःचे व्यवसाय करून स्वयंरोजगार मिळविण्यासाठी शासन निर्णय क्र. आरपीए २००१/ प्र.क्र ९०/९ दि. १४ मार्च २००२ नुसार लाभ मिळण्यास प्रकल्पग्रस्त पात्र असतील.

शिवना टाकळी प्रकल्पग्रस्तांना गोठा बांधण्यासाठीचे अनुदान, शेड/दुकान बांधकामासाठीचे अनुदान मिळालेले नाही. तसेच स्वयंरोजगार करण्यासाठी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थामध्ये २० टक्के प्रकल्पग्रस्तांना प्रशिक्षणासाठी राखीव जागाचा लाभ झालेला नाही.

प्रकल्पग्रस्त प्रमाणपत्र:

प्रकल्पग्रस्ताची जमीन/घर भूसंपादन अधिनियमानुसार सार्वजनिक प्रयोजनासाठी १०० टक्के संपादित असेल व संपादनानंतर त्याच्या मालकीची राज्यात व इतर राज्यात काहीही जमीन नसेल असे प्रतिज्ञापत्र त्याने दिल्यानंतर अशा प्रकल्पग्रस्त कुटुंबातील एका व्यक्तिच्या नावे सामान्य प्रशासन निर्णय क्र. एईएस १०५०/३५/१६-अ दि. २१ जानेवारी १९८० नुसार नोकरीसाठीचे प्रकल्पग्रस्त प्रमाणपत्र देय असेल व अशा प्रकल्पग्रस्त प्रमाणपत्राचा राज्यशासनाच्या वर्ग ३ व ४ च्या आस्थापनेवरील सेवा प्रवेश नियमानुसार ५ टक्के प्राधान्याने नियुक्ती मिळण्यास पात्र असतील. तसेच इतर लाभ घेण्यासही प्रमाणपत्राचा उपयोग होईल.

शिवना टाकळी प्रकल्पातील एकूण प्रकल्पग्रस्तांपैकी ३४ टक्के प्रकल्पग्रस्तांनी प्रकल्पग्रस्त प्रमाणपत्र काढलेले आहे. ६६ टक्के प्रकल्पग्रस्तांनी प्रकल्पग्रस्त प्रमाणपत्र काढलेले नाही. त्यांनीही १६.८ प्रकल्पग्रस्त प्रमाणपत्र मिळते हे माहित नाही तर ४७.२ टक्के प्रकल्पग्रस्तांनी प्रमाणपत्राची आवश्यकता वाटली नाही.

उदरनिर्वाह भत्ता:

भूसंपादन अधिनियमानुसार जमीन संपादन करून जमीनीवर प्रत्यक्ष ताबा घेतल्यापासून तर त्या जमिनीचा मोबदला मिळेपर्यंतच्या कालावधीपर्यंत प्रकल्पग्रस्त कुटुंबाचे उदरनिर्वाहाचे कोणतेही साधन नसते म्हणून महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तीचे पुनर्वसन अधिनियमानुसार प्रकल्पबाधित कुटुंबाचे उदरनिर्वाहासाठी जुन्या नियमान्वये ४००/- रुपये प्रतिमहिना व नवीन नियमानुसार ३०००/- प्रतिमहिना इतका उदरनिर्वाह भत्ता प्रकल्पग्रस्त कुटुंबास देण्याची तरतूद आहे.

परंतु शिवना टाकळी प्रकल्पातील एकाही प्रकल्पग्रस्त कुटुंबास उदरनिर्वाह भत्ता मिळालेला नाही. बहुतांशी प्रकल्पग्रसत निरक्षर असल्याने त्यांना उदरनिर्वाह भत्ता मिळतो हे माहित नाही.

आधी पुनर्वसन मग धरण/प्रकल्प:

पुनर्वसनाच्या कामाचा संबंध महसूल व पाटबंधारे या दोन्ही खात्यांशी येतो. या दोन्ही खात्यांशी वेगवेगळा संपर्क करण्यात त्या लोकांची ओढाताण होते . घरांच्या मिळालेल्या किंमतीतून नवीन घर बांधण्याची असमर्थता, नुकसान भरपाई मिळण्यास लागणारा उशीर प्रत्यक्षातील नोकऱ्यांची दुर्मिळता, पुनर्वासित गावातील नागरी सुविधामधील उणीवा यामुळे आधी पुनर्वसन व मग धरण अशी मागणी प्रकल्पग्रस्तांकडून व स्वयंसेवी संस्थाकडून जोर धरू लागली. पाटबंधारे विभागाकडून विविध सिंचन प्रकल्पांना प्रशासकीय मान्यता देण्यात आल्यानंतर सदरहू प्रकल्पाच्या बुडीत क्षेत्रातील जमीन संपादनासाठी तसेच प्रकल्पाच्या बुडीत क्षेत्रामध्ये ज्यांच्या जमिनी गेलेल्या आहेत . अशा प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन करण्याच्या अनुषंगाने त्या प्रकल्पास महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तीचे पुनर्वसन अधिनियमांतर्गत कलम १ (१) व १३ (१) च्या अधिसूचना लागू करून पुनर्वसनाचे काम टप्याटप्याने करण्यात येते. याबाबतीत असे दिसून आले आहे की, प्रकल्पाच्या प्रत्यक्ष कामासाठी तसेच पुनर्वसनाच्या कामासाठी आवश्यक असणारा निधी नियोजित कालावधीसाठी उपलब्ध होत नसल्यामुळे पुनर्वसनाची कामे खोळंबून राहतात. तसेच

प्रकल्पामुळे बाधित झालेल्या व्यक्तींच्या पुनर्वसनाच्या संपूर्ण कामाचा एकत्रित आराखडा तयार करण्यात येत नाही. त्यामुळे पुनर्वसनाच्या कामामध्ये सातत्य राहत नाही. पुनर्वसन अधिनियमाची कलम ११ (१) ची अधिसूचना प्रसिद्ध झाल्यावर प्रकल्पाच्या बुडीत व लाभक्षेत्र येणाऱ्या संभाव्य गावातील जमिनीच्या खरेदी-विक्री हस्तांतर आदी व्यवहारांवर निर्बंध लागू होतात. वन जमिनीचे प्रश्न, निधीची कमरता इत्यादी कारणांमुळे प्रकल्पाचे काम रखडल्याने सदरहू निर्बंध वर्षानुवर्षे चालू राहतात. त्यामुळे संबंधित शेतकऱ्यांना अधिक अडचणींना तोंड द्यावे लागते व प्रकल्पग्रस्तामध्ये असंतोष निर्माण होतो. सबब पुनर्वसनाच्या कामामध्ये सातत्य येऊन ते निहित मुदतीत पूर्ण व्हावे यासाठी कार्यपद्धती निश्चित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. तसेच राज्यामध्ये महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन अधिनियम १९९९ व हा दि. १ एप्रिल २००२ पासून अंमलात आलेला आहे. सदर अधिनियमाच्या कलम (११) (१) ची अधिसूचना प्रसिद्ध करण्याची जबाबदारी विभागीय आयुक्तांवर सोपविण्यात आलेली आहे. या बाबी विचारत घेऊन 'आधी पुनर्वसन मग धरण/प्रकल्प' या तत्त्वाच्या पालनासाठी शासन निर्णय महसूल व वन विभाग क्र. एस ३०/प्र. क ३५/र-१ दि. १४/०९/२००४ अन्वये पुनर्वसनाची प्रशासकीय कार्यपद्धती निहित करण्यात आलेली आहे. संदर्भाधीन शासन निर्णयान्वये कार्यपद्धती विहित करण्यात आलेली आहे. ती यापुढेही कायम राहील. तसेच केंद्र शासनाचे फेब्रुवारी २००४ मध्ये विविध विकास प्रकल्पांमुळे बाधित झालेल्या प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनासंदर्भात जाहीर केलेल्या 'राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरण २००३' च्या अनुषंगाने राज्याच्या पुनर्वसन धोरणामध्ये आनुषंगिक सुसंगत बदल करण्याच्या हेतूने व आधी पुनर्वसन मग धरण/प्रकल्प हे तत्त्व प्रत्यक्षात येणाऱ्या अनुषंगाने शासनाचे पुढीलप्रमाणे निर्णय घेतला आहे.

आधी पुनर्वसन मग धरण/प्रकल्प हे तत्त्व प्रत्यक्षात राबविण्यासाठी पुढीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात यावी.

अ) प्रकल्प हाती घेणाऱ्या संस्थानी घ्यावयाची दक्षता:

प्रकल्प संस्थांनी कोणताही विकास प्रकल्प हाती घेण्यापूर्वी पुढील दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

१) हाती घेण्यात येणाऱ्या प्रकल्पामुळे विस्थापित होणारे कुटुंबे, गावे, आदिवासी पाडे, वनसंपदा व बुडिताखाली जाणारी कमीत कमी असावी याची खात्री करून घ्यावी. प्रकल्पाचे ठिकाण निश्चित करताना कमीत कमी विस्थापन होणारे पर्याय प्रथम विचारात घ्यावेत.

२) प्रकल्पाचे ठिकाण निश्चित करताना कमीत कमी विस्थापन होणारे पर्याय प्रथम विचारात घ्यावेत.

३) पुनर्वसनाचे काम सुरु करण्यापूर्वी प्रकल्पामुळे बाधित होणाऱ्या व्यक्तींच्या पुनर्वसनाच्या कामासाठी लागणारा निधी निश्चित कालावधीसाठी उपलब्ध होणार आहे याची खातरजमा करावी.

ब) पाटबंधारे प्रकल्पांच्या बाबतीत घ्यावयाची दक्षता:

१) पाटबंधारे प्रकल्पाचे काम करण्यापूर्वी पुनर्वसनाच्या गावनिहाय संपूर्ण आराखडा आधारभूत सर्व्हेक्षणाच्या आधारे कलम ११ (१) ची अधिसूचना लागू झाल्यानंतर लगेचच तयार करण्यात यावा. त्यामध्ये पुनर्वसित करावयाच्या गावासाठी नवीन गावठाणे कोठे वसावयाची आहेत. त्याचा उल्लेख असावा. जेथे ही गावे नव्याने वसावयाची आहेत. तेथे गावठाणासाठी जमीन तसेच देय असल्यास पर्यायी जमीन उपलब्ध आहे याची खात्री करून घेतली पाहिजे.

२) प्रथम बुडीताखाली जाणाऱ्या गावाच्या पुनर्वसन व स्थलांतराचे प्राध्यान्याने नियोजन असले पाहिजे.

३) वरीलप्रमाणे कार्यवाही पूर्ण झाली आहे. पुनर्वसन करण्यात येणाऱ्या प्रकल्पग्रस्त कुटुंबात स्थलांतर करण्यात कोणतीही अडचण असणार नाही याची खात्री झाल्यानंतरच संबंधित अधिकाऱ्यांनी पुनर्वसन अधिनियमाच्या कलम १३ (१) ची अधिसूचना काढावी.

४) ११ (१) ची अधिसूचना काढल्यानंतर भूसंपादन प्रक्रिया सुरु करण्यास हरकत नाही. परंतु १३ (१) ची अधिसूचना काढल्याशिवाय भूसंपादन अधिनियमाच्या कलम ४ (१) च्या अधिसूचनेनंतरची कार्यवाही भूसंपादन अधिकाऱ्यांनी करू नये.

५) प्रकल्पाच्या घळभरणीपूर्वी (धार दाबणे) बुडिताखाली जाणाच्या बाधित सर्व गावांचे बाबतीत संपादित जमिनीचा संपूर्ण मोबदला दिलेला आहे. नवीन गावठाणात पुनर्वसनाची कामे पूर्ण झालेली आहेत. प्रकल्पग्रस्तांचे स्थलांतरण पूर्ण झाले आहे. पर्यायी जमीन वाटप करण्यात आली आहे. अशा आशयाचे प्रमाणपत्र पुनर्वसन प्राधिकरणाच्या यंत्रणेने

दिल्यानंतरच जलसंपदा विभागाने प्रकल्पाच्या घळभरतीचे कामाचे नियोजन करावे.

क) राष्ट्रीय उद्यान, अभयारण्य यांचे बाबतीत घ्यावयाची दक्षता:

राष्ट्रीय उद्यान, अभयारण्य अशा प्रकल्पामुळे बाधित झालेल्या सर्व गावांचे पुनर्वसन वरील ब) (५) प्रमाणे पूर्ण झालेले आहे. असे प्रमाणपत्र पुनर्वसन प्राधिकरणाच्या संयणेने दिल्यानंतरच राष्ट्रीय उद्याने, अभयारणे घोषित करण्याबाबतची अंतिम अधिसूचना संबंधित विभाग प्रसिद्ध करेल. पुनर्वसन प्राधिकरणाच्या अशा प्रमाणपत्राशिवाय संबंधित विभागास अशी अधिसूचना अंतिम प्रसिद्ध करता येणार नाही.

ड) अन्य प्रकल्पांच्या बाबतीत घ्यावयाची दक्षता:

अन्य प्रकल्पाच्या बाबतीत ज्या प्रकल्पाच्या प्रकल्पसंस्था या स्थानिक स्वराज्य संस्था/शासकीय निमशासकीय विभाग तथा अशा अन्य संस्था ज्यांच्या प्रकल्पामुळे बाधित झालेल्या व्यक्तीच्या पुनर्वसनाची जबाबदारी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडे घेण्यात आलेली आहे. त्या प्रकल्पांचे प्रत्यक्ष काम सुरु होण्यापूर्वी प्रकल्पबाधितांच्या पुनर्वसनाची वरीलप्रमाणे सर्व संबंधित मुद्यावरील कार्यवाही पूर्ण झालेली आहे असे प्रमाणपत्र राज्य पुनर्वसन प्राधिकरणाच्या यंत्रणेने दिल्यानंतरच प्रकल्पांचे काम सुरु करता येईल.

उपरोक्त बाबींची पूर्तता झाली नसल्याचे पुनर्वसन प्राधिकरण यंत्रणेच्या निदर्शनास आल्यास त्या प्रकल्पाचे काम कोणत्याही टप्प्यानंतर थांबविण्याचे आदेश देण्याचे अधिकार पूनर्वसन प्राधिकरणास असतील.

राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरण – २००३:

केंद्र शासनाने राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरण २००३ लागू केलेले आहे. या धोरणानुसार प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनासाठी स्वतंत्र पुनर्वसन यंत्रणा निर्माण करणे, पुनर्वसनासाठीचा निधी या यंत्रणेकडे सोपवून पुनर्वसनाचे प्रत्यक्ष काम या यंत्रणेमार्फत पार पाडणे. पुनर्वसनाच्या प्रत्यक्ष कामामध्ये प्रकल्पग्रस्तांचा सहभाग वाढविणे तसेच पुनर्वसनाच्या एकंदरीत कामामध्ये सुसूत्रता आणून पुनर्वसनाच्या कामाची कार्यक्षम रीतीने अंमलबजावणी करणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे राज्य शासनाचे पुनर्वसन धोरण केंद्राने जाहीर केलेल्या पुनर्वसन धोरणाशी सुसंगत असण्याच्या उद्देशाने राज्याच्या पुनर्वसन धोरणात आवश्यक ते बदल करुन अंमलबजावणी करण्याकरीता महाराष्ट्र राज्य पुनर्वसन प्राधिकरण निर्माण करयात आले आहे.

शासनाच्या महसूल, पुनर्वसन, जलसंपदा, वित्त, उद्योग, ऊर्जा व वने या खात्याचे 14 मंत्री, प्रधान सचिव व प्रत्येक विभागाचा सचिव यांचा समावेश जबाबदार व्यक्तिची समिती स्थापन केली. याशिवाय पुनर्वसनासाठीचा आवश्यक निधी स्वतंत्र लेखाशिर्षकाअंतर्गत प्रकल्प खर्चाच्या तरतूदीमध्ये प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन असे उपशीर्ष दर्शवून मंजूर करून घ्यावा व पुनर्वसनात सातत्य व गती देण्याचे काम शासनाचे काम केले आहे. त्याचप्रमाणे स्वतंत्र पुनर्वसन यंत्रणेचे अधिकार व कर्तव्य नमूद करून मंत्रालय स्तर, क्षेत्रीय स्तर, महसूल विभाग, जिल्हा स्तरावर वेळोवेळी बैठका घेणे संवाद घडवून आणणे त्यामुळे प्रकल्पग्रस्तांच्या समस्या शासनाने सोडवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रकल्पग्रस्तांच्या समस्या मांडण्यासाठी व त्यावर उपाययोजना करण्याबाबत सल्ला देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य पुनर्वसन प्राधिकरण अशासकीय नियंत्रित सदस्य म्हणून प्रत्येक महसूली विभागात एका प्रकल्पग्रस्त प्रतिनिधीची नियुक्ती करणे व अशाच प्रतिनिधीची नियुक्त, जिल्हा, तालुका व विभाग स्तरावर करून त्यांना बैठकीत व चर्चेत सहभागी करून घेण्याची तरतूद करण्यात आली. तसेच प्रकल्पग्रस्तांना भेडसावणाऱ्या समस्याचे निराकरण करण्यासाठी गऱ्हाणे निराकण यंत्रणा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. पुणे नागपूर व औरंगाबाद येथे गाऱ्हाणे निराकरण यंत्रणा स्थापन करण्यासाठी आवश्यक ते कार्यालयीन साहित्य व कर्मचारी हे जलसंपदा विभागाकडून उपलब्ध करून देण्यात येईल.

सारांश:

देशाचा विकास व सार्वजनिक हित साधण्यासाठी लोकांच्या मर्जीविरुद्ध सक्तीने प्रकल्पासाठी जमीनी संपादित करण्यात येतात . तेव्हा त्या प्रकल्पग्रस्तांना पूर्वीपेक्षा अधिक सुस्थितीत जीवन जगता यावे म्हणून शासनाने १९८६ पासून ते आतापर्यंत प्रकल्पबाधितांच्या पुनर्वसनासाठी धोरण आखलेले आहेत. तसेच त्यात वेळोवेळी सुधारणा घडवून आणल्या आहेत. वेगवेगळया समित्यांनी केलेल्या शिफारशी शासनाचे विविध शासन निर्णय अन्वये प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसनासाठी धोरण आखलेले आहे.

त्यात प्रामुख्याने प्रकल्पग्रसतांना पर्यायी जमीन देण्याची तरतूद, पुनर्वसित गावात कुटुंबातील संख्येनुसार भूखंड व त्यावर घर बाधण्यासाठी दहा हजार रु अनुदान शेतकरी कुटुंबाला गोठा बांधण्यासाठी अनुदान, छोटे व्यापारी किंवा ग्रामीण

कास्तकार यांना शेड बांधण्यासाठी अनुदान, जमीनीचा ताबा घेतल्यापासून तर मोबदला मिळेपर्यंत दरमहा निर्वाह भत्ता राज्यशानाच्या आस्थापनामध्ये वर्ग ३ व ४ च्या पदावर सेवेत नियुक्ती, विविध सार्वजनिक उपक्रमे व महामंडळात स्वंयरोजगारासाठी प्रशिक्षण देणे, प्रकल्पग्रस्तांचे प्रमाणपत्र देणे उर्वरित शेतजमीनीला सिंचनासाठी प्रकल्पातून पाणी उपसा करण्याची परवानगी, अनुसूचित जाती/जमातीसाठी अधिकच्या सवलती, नवीन पुनर्वसित गावात जाण्यासाठी डांबरी रस्ता, अंतर्गत रस्ते, शेतकऱ्यांना शेतात जाण्यासाठी रस्ते तयार करून देणे, पुनर्वसित गावात आरोग्य केंद्र, शाळा, डाकघर, बाजारतळ, बसस्टँण्ड, बाजार भरण्यासाठी जागा, खळवाळी, खेळासाठी मैदाने, दहनभूमी किंवा दफनभूमी, गटारे, पाणी पुरवठासाठी विहिर, पाईपलाईन नळे, वैयक्तिक व सार्वजनिक शौचकूप, वीजपुरवठा व अंतर्गत रस्त्यावर पथदिवे, ग्रामपंचायत कार्यालय व समाजमंदिर इत्यादी सुख सुविधा प्रकल्पग्रसतांना देण्याचे शासनाचे धोरण आहे. शिवना टाकळी प्रकल्पग्रस्तांना प्रत्यक्षात यातील फारच कमी सुविधा मिळालेल्या आहेत. सर्वसाधारणपणे पुनर्वसित गावात भूखंड, भूखंडावरील अनुदान व गावातील काही प्रमाणात नागरी सुविधा पुरविलेल्या आहेत. बाकी सर्व सुख सुविधापासून प्रकल्पग्रस्त वंचित आहेत.

संदर्भ:

१ The Maharashtra Project Affected Person Rehabilitation Act 1986.
२ Joshi B.L. Displacement and Rehabilitation, Parimal Prakashan, Aurangabad.
३ महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन अधिनियम 1999,चौधरी लॉ पब्लिशर्स.
४ सबनीस श्री. जी. भूमी संपादन अधिनियम 1894, मुकुंद प्रकाशन, ठाणे.
५ कार्यकारी अभियंता (2000) परिनिरीक्षण टिपणी, शिवना टाकळी मध्यम प्रकल्प, लघुपाटबंधारे विभाग क्रमांक १, औरंगाबाद.
६ दामले आशा, (2004) पुनर्वसनाचे प्रश्न, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.
७ सिंचन विकास, पाटबंधारे संशोधन व विकास संचालनालय, पुणे 1
८ मोरे दि.मा. (2011), सिंचन साधना, महाराष्ट्र सिंचन सहयोग, औरंगाबाद.
९ महसूल व वन विभाग, शासन निर्णय दिनांक 14 मार्च 2002.
१० महाराष्ट्र शासन, सामान्य प्रशासन विभाग, शासन निर्णय, दि. 21/01/1980.
११ महाराष्ट्र शासन, प्रकल्प बाधित व्यक्तीचे पुनर्वसन अधिनियम 1999.
१२ महाराष्ट्र शासन, महसूल व वन विभाग, शासन निर्णय 17 मार्च 2006.
१३ महाराष्ट्र शासन, महसूल व वन विभाग, शासन निर्णय दिनांक 10/03/2000
१४ महाराष्ट्र शासन, प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन अधिनियम 1999.
१५ महाराष्ट्र शासन, महसूल व वन विभाग, शासन निर्णय दिनांक 15 डिसेंबर 1980.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षणविषयक विचार

डॉ. रमाकांत शिवाजीराव शातलवार
रा. वसमत जि. हिंगोली

प्रस्तावना : स्वदेशी, स्वराज्य बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण ही आधुनिक भारताच्या इंग्रज सरकारला दिलेले आव्हान होते. ब्रिटिश शिक्षणपद्धती त्रिसत्व ध्येयशुन्य होते. ती फक्त कारकुन तयार करते असे लोकमान्य टिळकांचे मत होते. भारतातील शिक्षण पद्धती लॉर्ड मेकॉलेने सुरु केली होती व ती भारतीयाच्या हिताची आणि विचारांशी सुसंगत नव्हती. म्हणुन इंग्रजी शिक्षणाबद्दल लोकमान्य टिळक हे अत्यंत जहाल शब्दांत टिका करतात. जयसिंगराव पवार यांच्या मते, 'इंग्रजी राज्यात हिंदी लोकांना मिळणारे शिक्षण हे त्यांना शेळपट बनवणारे व कारकुनी करण्यासच फक्त लायक बनवणारे, असल्याबद्दल लोकमान्य टिळकांना खात्री होती.'[१] या विचारांचा हेतु भारतीय लोकांत देशभावना ही सशक्त करणे हा होता. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातुन शाळा, महाविद्यालये उघडण्याची योजना होती. त्या शाळा व महाविद्याल्यातुन भारतीय संस्कृतीशी व मुल्यांशी सुसंगत असे शिक्षण देण्यात द्यावे. असा उद्देश होता. राष्ट्रीय शिक्षणातुन राजकीय व सामाजिक जाणीव निर्माण झाली पाहिजे. स्वत:च्या पायावर उभा राहणारा देशाभिमानी तरुण निर्माण झाला पाहिजे.

विषय निवडणेचा हेतु

प्रस्तुत विषय निवडणेचा हेतु हा लोकमान्य टिळकांच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास करणे.

गृहितके

१) लोकमान्य टिळकांच्या शैक्षणिक विचाराचा शोध घेणे.

२) लोकमान्य टिळकांनी हिंदुस्थानातील ब्रिटिशांच्या शैक्षणिक धोरणावर लोकमान्य टिळकांनी केलेल्या समिक्षेचा आढावा घेणे.

३) लोकमान्य टिळकांच्या शैक्षणिक विचारांची मांडणी करणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंध करिता, ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला गेलेला आहे. प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांच्या आधारांचा उपयोग केलेला आहे. तसेच,इंटरनेटचा ही शोधनिबंध लिहिण्यासाठी उपयोग केलेला आहे.

१) कलकत्ता कॉंग्रेसचे अधिवेशन

'तिलक ही पहला व्यक्ति था जिसने स्वराज्य की मांग स्पष्ट रुप से की उनके शब्दों 'स्वराज्य मेरा जन्मसिद्ध अधिकार है और में उसे लेकर रहुंगा। ने देश के कोंने-कोंने में उतेजना की एक नई लहर उत्पन्न कर दी यह इन्ही के इनके सहयोगियो के प्रयत्नों का फल था कि १९०६ के कलकत्ता कॉंग्रेस अधिवेशन में स्वशासन, बहिष्कार और राष्ट्रीय शिक्षा की मांग का प्रस्ताव पारित किया गया'[२] हिंदी लोकांनी संशोधक बनावे, शास्त्रज्ञ बनावे, तत्वज्ञ बनावे, उद्योगपती व कारखानदार बनावे हीच राष्ट्रीय शिक्षणाची त्यांची अजोड इच्छा होती. परंतु इंग्रजी शिक्षणात त्यांना ही कारकुनी शिक्षणापुरते मर्यादीत दिसु लागले. त्याच्यातील हिंदी राष्ट्रवादाचे खरे समर्थक दिसते. प्राचीन भारतीय वैदिक संस्कृती सनातन हिंदु धर्म ग्रंथ आणि भारताचा गौरवशाली इतिहास आणि परंपरा हे हिंदु राष्ट्रवादाचे प्रमुख आधार होते. इ. स. १९०६ साली कलकत्ता राष्ट्रीय सभेत संप दादाभाई नारोजी यांचे भाषण हे स्वराज्य हेच ध्येय व स्वावलंबन हेच त्याच साधन वगैरे सुप्रसिद्ध चतुसुत्रीचा त्यांनी उच्चार केला.'[३]

२) राष्ट्रीय शिक्षणांचा हेतु

'लोकमान्य टिळकांनी शिक्षण विषयावर आपले विचार आपल्या विविध लेखांमधुन, भाषणामधुन व्यक्त केली हे विचार 'राष्ट्रीय शिक्षण' या शिर्षकाखाली मांडण्यात आले.'[४] ' १५ ऑगस्ट १९०६ पासुन कलकत्ता येथील राष्ट्रीय कॉलेज व शाळा सुरु करण्यात येऊन राष्ट्रीय शिक्षण मंडळा तर्फे परिक्षा घेतल्या जाऊ पदव्या वगैरे घेतील असे जाहीर झाले.'[५] तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी लोकमान्य टिळक यांच्या कार्याविषयी म्हणतात 'राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ लोकमान्य टिळक यांच्या नेतृत्वाखाली देशात सुरु झाली प्रत्येक पुढारलेल्या स्वतंत्र देशातील सरकार आपल्या नागरिकांस ज्याप्रकारचे शिक्षण देऊन समर्थ नागरिक निर्माण करते तशा प्रकारचे शिक्षण देणाऱ्या राष्ट्रीय शिक्षणसंस्था निर्माण करणे हा या चळवळीचा हेतु होता.'[६]

३) स्वतंत्र देशात जे शिक्षण देतात तसले शिक्षण आम्हाला पाहिजे.

लोकमान्य टिळक यांना देशात स्वातंत्र भारतातील शिक्षणाची ओढ होती. '४ सप्टेंबर १९०७ रोजी पुण्याला सीताराम केशव दामले यांचे 'राष्ट्रीय शिक्षण' या विषयावर व्याख्यान झाले. अध्यक्षस्थानी लोकमान्य टिळक होते. या प्रसंगी 'राष्ट्रीय शिक्षणावर लोकमान्य टिळकांनी आपले विचार व्यक्त केले.'

व्यापार, उद्योगधंदे, शास्त्रे यांचे शिक्षण सरकार देत नाही म्हणुन आम्हाला राष्ट्रीय शिक्षण पाहिजे.'[७] यावरुन भारतातील तरुण पिढीकडे विशेषत: विद्यार्थी वर्गाकडे किती ओढ असे हे सुप्रसिद्ध आहे. लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय शिक्षण स्वतंत्र देशात जे शिक्षण देतात तसले शिक्षण आम्हाला पाहिजे. राष्ट्रीय शिक्षणाची व्याख्या लोकमान्य टिळक यांनी केली. 'राष्ट्रीय मनोवृती ज्याने निर्माण होईल ते राष्ट्रीय शिक्षण अशी व्यापक व्याख्या केली.'[८] अशा प्रकारचे शिक्षण कुठे ही कशाही पद्धतीने मिळणे अशी भुमिका मांडतात.

४) शिक्षण संस्था राजकीय चळवळीपासुन आलिप्त

'शिक्षण संस्था या राजकीय चळवळीपासुन आलिप्त असाव्या हे खरे विद्यार्थ्यांनी प्रत्यक्ष राजकारणात भाग घेऊ नये. पण तरुण पिढीस राजकीय चळवळीचा परिचयही असु नये असे म्हणणे अयोग्य ठरते तसेच खाजगी शिक्षण संस्था मधील शिक्षकांनी राजकीय चळवळीत भाग घेऊ नये. हा विचार लोकमान्य टिळकांना मान्य नव्हता खाजगी शिक्षणावरील सरकारची करडी नजर' या लेखामधुन लोकमान्य टिळकांनी आपले विचार मांडले.'[९] शिक्षणाचा जास्तीत जास्त प्रसार हा स्वस्त शिक्षणाच्या माध्यमातुन होतो. राष्ट्रातील लोकास जर खरे शिक्षण द्यावयाचे असेल तर स्वतंत्र लोकांनी स्वतंत्र खाजगी शाळेत दिले पाहिजे यासाठी सतत दौरे करुन लोकजागृती केली.

५) विद्यार्थ्यांच्या मतस्वातंत्र्याला महत्व

'विद्यार्थ्यांच्या मत स्वातंत्र्याला धक्का लागु नये, हे लोकमान्य टिळकांच्या राष्ट्रीय शिक्षण चळवळीतील मर्म होते. पण लॉर्ड कर्झन यांच्या काळात विद्यार्थ्यांच्या निसर्गसिध्द हक्कांवर गदा आल्याकारणाने बंगाल, महाराष्ट्रात राष्ट्रीय शिक्षण सुरु झाली.'[१०] संपुर्ण मानवी कल्याणाकरीता असलेले शिक्षण घेऊन संपुर्ण सर्वांगिण विकास मानवाचा झाला पाहिजे. हीच त्याची भुमिका राष्ट्रीय शिक्षणाची होती इंग्रजी शिक्षण हे संकुचित भावनेने भारतीय लोकांना दिले जाते. हे त्यांना समजले म्हणुन राष्ट्रीय शिक्षणाचा आवाज उठवला.

६) राष्ट्रीय शिक्षणातुन आत्मविश्वास वृध्दी

'राष्ट्रीय शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढेल. स्वाभिमान जागृत होईल, असे विद्यार्थ्री सरकारी नौकरीवर अवलंबुन राहणार नाहीत. ते स्वावलंबी बनतिल, असा लोकमान्य टिळकांचा विश्वास होता.'[११] राष्ट्रीय शिक्षणातुन विद्यार्थ्यांच्या अंगी शिस्त जोपासणा होईल ही भुमिका लोकमान्य टिळकांच्या राष्ट्रीय शिक्ष्णातुन मांडलेली आहे. लोकमान्य टिळकांनी जपान आणि भारत यांच्या शिक्षण पध्दतीची तुलना केली आहे. जपान सारखा देश शिक्षणामुळे नेत्रदिपक प्रगती केली. कारण तेथील शिक्षण पध्दती स्वतंत्र होती. जपान विद्यार्थ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान शिक्षण दिले जाते.

निष्कर्ष

लोकमान्य टिळकांना राष्ट्रीय शिक्षण हे पोट भरण्याचे सामर्थ्य असले पाहिजे ही त्याची विचारातुन भुमिका स्पष्ट जाणवते. हिंदुस्थानच्या सामाजिक राजकीय आर्थिक इ. परिस्थितीचे व ती स्थिती सुधारण्यासाठी ठरलेल्या प्रमाणे लहान मुलांना शिक्षण देणे हे अपेक्षीत अत्यंत आवश्यक आहे. शिक्षणाचा झरा राष्ट्राच्या ताब्यात हवा होता. विद्यार्थ्यांना देशस्थिती समजली पाहिजे. शिक्षण विद्यार्थ्यांना स्वाभिमानी व तेजस्वी बनावेत. राष्ट्रीय शिक्षणातुन त्यांनी राष्ट्रोध्दाराचे भुमिका स्पष्ट बजावली आहे. विध्दवान व कर्तबगार लोक सतत निर्माण झाले तर सतत राष्ट्रोध्दर होत राहिली. ही भुमिका त्याचया राष्ट्रीय शिक्षणातुन मांडलेले आहे. गुरु हेच शिष्याचे हित पाहणारे त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण मांडलेले आहे.

संदर्भ

१) डॉ. जयसिंगराव पवार (२०१२), हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पु. १३०
२) बी.एल. ग्रोवर, यशपाल (२००३), आधुनिक भारत का इतिहास, एस चन्द, नई दिल्ली, पु. ३३१
३) न.चि. केळकर (१९८८), लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र, वरदा बुक्स, द्वितीय आवृत्ती, पुणे, पु. ७८
४) प्रा. पु.द. कोडोलीकर (२०१३) महाराष्ट्राचे शिल्पकार: लोकमान्य टिळक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई, पु. ४३
५) न.चि. केळकर (१९८८) लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र, वरद बुक्स पुणे, पु. भाग ५, ८
६) डॉ. जयसिंगराव पवार (२०१२) हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास फडके प्रकाशन, कोल्हापुर, पु. १३०
७) प्रा. प्रभाकर श्रावण चौधरी (१९८८) लोकमान्य टिळक यांचे शैक्षणिक विचार कार्य, पुणे विद्यापीठ, पु. २५५
८) न.चि. केळकर (१९८८) लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र, वरद बुक्स, द्वितीय आवृती, पुणे, पु. भाग ५, ९

९) पु. द. कोंडोलीकर (२०१३) महाराष्ट्राचे शिल्पकार: लोकमान्य टिळक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, प्रथम आवृती, मुंबई, पु. ४४

१०) न.चि. केळकर (१९८८) लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र, वरद बुक्स, द्वितीय आवृती, पुणे, पु. भाग ५, १०

११) पु. द. कोंडोलीकर (२०१३) महाराष्ट्राचे शिल्पकार: लोकमान्य टिळक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, प्रथम आवृती, मुंबई, पु. ४५

हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील कापूस उत्पादनावर होणारा परिणाम

डॉ. दिलीप फोके

गोदावरी कनिष्ठ वरीष्ठ कला महाविद्यालय, अंबड, जि.जालना.

प्रस्तावना : भारताच्या भौगोलिक दृष्टीकोणातून विचार केला तर भारतात शेतीला अनुकूल असे हवामान, पर्जन्यमान वात ही विभीत्र प्रदेशानूसार भिन्नता आढळून येते. भारतात अनेक क्षेत्र प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या शेतीवर अवलंबून आहे. भारत देश हा कृषी प्रधान देश असल्यामूळे कृषी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारताचा शेतीचा विकास मोठया प्रमाणात करता आला नाही परंतु 1965 नंतर संपूर्ण भारतामध्ये शेतीच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली ती म्हणजे हरितक्रांती होय. हरितक्रांती याचा अर्थ शेतीमध्ये उत्पादनाच्या बाबतीत झालेला अमूलाग्र बदल होय. हा बदल शेतीविषयक संशोधन केंद्रे, रासायनिक खते, संकरित बि-बियाने, आधुनिक शेती अवजाने , आधुनिक पिक पध्दती, किटकनाशके, तृणनाशके इत्यादीच्या साहयाने करण्यात आला. त्यामूळे सर्व पिकांच्या उत्पादनामध्ये वाढ इ पाली. ज्या पिकाच्या उत्पादनातून आर्थिक फायदा प्राप्त होईल अशी पीके घेण्याकडे शेतकयाचा कल वाढला.

कापूस हे पीक खरीप हंगामातील उशीरा येणारे व उत्पन्नाच्या दृष्टीकोणातून महत्वाचे समजले जाणारे पीक आहे. या पीकाच्या वाढीसाठी उबदार दमट हवामान, मध्यम स्वरुपाचा पाऊस, काळी सुपीक रेगुर मृदा आवश्यक असते. या घटकाची अनुकुलता महाराष्ट्रात मोठया प्रमाणात आहे. त्यामूळे भारतात गुजरात नंतर महाराष्ट्राचा कापूस उत्पादनात व्दितीय क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रातील बुलढाणा, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, अकोला, वर्धा, परभणी, नांदेड, जळगाव, व औरंगाबाद इत्यादी जिल्हयामध्ये कापसाचे उत्पादन मोठया प्रमाणावर घेतले जाते.

विषयाची निवड :

प्रस्तुत विषय हा संध्या महाराष्ट्रातील कापूस उत्पादनावर आधारीत आहे. कापूस हे महाराष्ट्रातील महात्वाचे पीक आहे, कापूस उत्पादनाची महाराष्ट्राच्या विकासात महत्वाची भूमिका आहे. परंतू हवामान बदलाचा परिणाम कापूस उत्पादनावर होउन कापूस लोगवडीखालील क्षेत्र दिवसेनदिवस वाढले तरी उत्पादनात मात्र म्हणावी तशी वाढ होताना दिसत नाही. हे उत्पादन का घटले याचा अभ्यास करण्याठी हा विषय निवडण्यात आला आहे.

अभ्यास क्षेत्र:

प्रस्तूत विषयाचे अभ्यासक्षेत्र महाराष्ट्र आहे. महाराष्ट्राचा अक्षवृत्तीय विस्तार 15.44 उत्तर ते 22.6 मिनट उत्तर आणि रंखावृत्तीय विस्तार 72.36 ते 80.54 या दरम्यान आहे. महाराष्ट्र राज्याचे एकूण क्षेजफळ 3,07713 चौ. कि.मी. आहे. पश्चिम घाटातून उगम पावणाया अनेक नदयांच्या संचयन कार्यामुळे मोठया प्रमाणावर सुपीक मृदेची निर्मीती झाली आहे. ही मृदा कापूस उत्पादनासाठी अनुकूल समजली जाते म्हणून तिला काळी कापसाची मृदा म्हणूनही ओळखतात.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात विविध पुस्तके, वर्तमानपत्रे व मासिकातील संदर्भ घेण्यात आला आहे.

उदिष्टे:

1. हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील कापूस उत्पादनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
2. एकपीक पध्दती व कापूस उत्पादन यांचा उत्पादनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. कृषी विकासातील काही महत्वपूर्ण उपाय सुचविणे.
4. महाराष्ट्रातील कृषी उत्पन्नावर कापूस उत्पादनाचा परिणाम अभ्यासणे.

गृहितके:

1. हवामान बदलाचा कापूस उत्पनावर परिणाम होत आहे.
2. एकपिक पध्दतीमूळे उत्पनात घट होत आहे.

विषय विवेचन:

वाढती लोकसंख्या, वाढत्या गरजा, मानवाच्या अती महत्वकांसेपोटी मानवाने नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा बेसुमार वापर केला आहे. या अतिवापरामूळे हवाप्रदूषण, जलप्रदूषण, मृदाप्रदूषण, ध्वनीप्रदूषण यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्याचा परिणाम हवामान बदलावर झालेला आढळतो. हवामान बदलास तापमान वाढ, अतिपर्जन्य,

उनेतापमान, दुष्काळ यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या सर्वाच परिणाम कृषी उत्पनावर होताना दिसून येतो. महाराष्ट्रातील महत्वपूर्ण नगदी पीकात कापसाचा समावेश केला जातो.

हवामान बदलाचा प्रभाव कापूस उत्पनावर अधिक झालेला आढळतो. हरितक्रांतीनंतर साधारणता 2017 पर्यंत कापूस लागवडीचा आलेख महाराष्ट्रात चढता आहे. परंतू उत्पनाचा विचार केला तर तो मात्र उतरता आलेख दिसून येतो.

महाराष्ट्रातील मागील दहा वर्षातील कापूस लागवड क्षेत्र

अ.क्र.	वर्षे	लागवड क्षेत्र (लाख हेक्टर मध्ये)
1	2010-11	31.95
2	2011-12	31.42
3	2012-13	35.03
4	2013-14	39.32
5	2014-15	41.25
6	2015-16	41.46
7	2016-17	41.92
8	2018-19	41.30
9	2019-20	38.27
10	2020-21	38.06

वरिल आकडेवारीचा विचार केला तर कापूस लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ होताना दिसून येते. मात्र प्रत्यक्ष उत्पादनात मात्र घट झालेली आहे. शेती क्षेत्रात दिवसेनदिवस हवामान बदलामूळे येणाऱ्या समस्याचा विचार करुन वेगवेळया किड व रोगांचा प्रार्दुभाव वाढत असलेल लक्षात येतो. हे लक्षात घेवूनच 26 मार्च 2002 रोजी बी. टी. कॉटन ही कापसाची नवीन प्रजाती निर्माण करण्यात आली. कपासीच्या बीयामध्ये सुडी नावाचा जीन आकला जातो. जो कपासी पीकाचे बोंडअळीपासून संरक्षण करतो. भारत सरकारने. बी. टी. प्रजातीला मंजूरी देतांना ज्या प्रदेशात उत्पादन घेतले जाणार आहे अशा प्रदेशात बी. टी. कपासीच्या बाहय क्षेत्रात इतर पिकाचे उत्पादन घेण्याच्या करारावर मान्यता देण्यात आली होती.

सन 2002 नंतर कपाशी लागवडीच्या क्षेत्रात झपाटयाने वाढ झाली पण लागवड क्षेत्रात वाढ झाली असली तरी 2016 पर्यंत उत्पादन वाढ मर्यादित होती. 2016 मध्ये एकटया यवतमाळ जिल्हयात 3.8 लाख हेक्टर कापूस लागवड क्षेत्र होते. 2017 मध्ये या क्षेत्रात वाढ होउन हे क्षेत्र 5 लाख हेक्टर झाले. परंतू पर्जन्यात असमानता, एक पीक पध्दती याचा यवतमाळ जिल्हयातील लागवड क्षेत्रावर परिणाम होउन लालबोंड अळीने लाखो हेक्टर क्षेत्रावरील कपासीचे नुकसान झाले. 2016 च्या तुलनेत 2017 मध्ये लागवडीखालील क्षेत्र वाढलेले असतांना देखील उत्पादनात मात्र कमालीची घट झाली आहे.

उपाययोजना :

1. हवामान बदल लक्षात घेवून पीक पध्दतीत बदल करावा.
2. एक पीक पध्दतीचा अवलंब सर्व शेतकऱ्याने करु नये.
3. एक पीक पध्दतीचा अवलंब केला तरी शेतीच्या बाहय भागात इतर पिकाच्या पटयाची लागवड करावी .
4. कपाशीची शेती दिर्धकालीन करू नये.
5. रासायनिक शेती ऐवजी जैविक शेतीला प्राधान्य द्यावे.

संदर्भग्रंध :

1. कृषी भूषण- मासीक -जूलै- सप्टे 2016
2. महाराष्ट्राचा भूगोल 5 प्रा.जयकूमार मगर
3. भारताचा भूगोल- संपूर्ण मार्गदर्शन- एच के डोईफोडे पेपर क्र. 2

डॉ. आंबेडकरांचे राष्ट्रीय जलधोरणातील योगदान

अमरदिप दामोधर रामटेके
Dr. Madhukarrao Wasnik PWS Arts and Commerce College, Nagpur
Email- ramtekeamardip@gmail.com

गोषवारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि जल व्यवस्थापन याचा काही संबंध आहे, असे कुणी सांगितले तर त्यावर फारसा विश्वास बसणार नाही. पण, स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात बाबासाहेबांनी जल व्यवस्थानाच्या संदर्भात विविध विचार व्यक्त केले आहेत. किंबहूना पाण्याने स्त्रोत टिकवून ठेवने आणि व्यक्तिगत वापर लक्षात घेऊन पाण्याच्या स्त्रोतांचे आणि वापराचेही नियोजन करण्याचे त्यांनी सांगितले. बाबासाहेबांचा हा एक महत्वपूर्ण पैलू समाजाच्या नजरेआड राहीला आहे. पण काळाच्या ओघात वाढत्या जल समस्येतून बाबासाहेबांच्या विचारांची आणि त्यांनी मांडलेल्या जल व्यवस्थापन विषयक धोरणांची गरज भासू लागली आहे. सदर संशोधत लेखात डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जल विषयक भूमिकेवर प्रकाश टाकला आहे आणि भारतातील लोकप्रिय बहुउद्देशिय नदी विकास, पूर नियंत्रन, जल सिंचन, जलवाहतूक आणि जलविद्युत निर्मिती, दामोदर, महानदी विकास आणि बांधकाम याबद्दल जागरूकता आणने हा आहे.
शब्दसंकेत जल, सिंचन, नदी, प्रकल्प, धरण, पूर, विज, केंद्रिय जल आयोग

प्रस्तावना

पाणी हे एक नैसर्गिक संसाधन आहे. संपर्ण मानवी जीवन, सभ्यता आणि संस्कृती यांच्याशी जलसंपत्तीचा अगदीच जवळचा संबंध आहे. पाणी हे मानवी जीवणासाठी अत्यंत आवश्यक आणि पवित्र मानले जाते. त्यामुळेच राष्ट्रीय स्तरावर जलस्रोतांचे नियोजन, विकास, अंमलबजावणी आणि व्यवस्थापनाची गरज आहे. राष्ट्रीय जलनीती हे स्पष्ट करते की पाणी हे दुर्मिळ आणि पवित्र राष्ट्रीय संसाधन आहे. त्याचा प्रचार, प्रगती आणि संघटन करणे आवश्यक आहे. जलस्रोत प्रकल्प हे पिण्याचे पाणी, सिंचन, जलविद्युत निर्मिती, पूर नियंत्रण, जलवाहतूक आणि उद्योग यासारख्या बहुद्देशीय असले पाहिजेत.

अनेक विद्वान आणि अभियंत्यांनी देशाचे जल धोरण तयार करण्यासाठी आणि जलसंपत्तीच्या विकासासाठी योगदान दिले आहेत. त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अतुलनिय आहे. २० जुलै, १९४२ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी मजूर मंत्री म्हणून सूत्रे हाती घेतली. त्यांचा व्हॉईसरॉय कार्यकारी मंडळाचे सभासद म्हणून समावेश करण्यात आला आणि त्यांच्याकडे श्रम, सिंचन व वीज हे महत्वाचे विभाग सोपविण्यात आले. या तिन्ही महत्त्वांच्या विभागाच्या नियोजनाचा पाया डॉ. आंबेडकर यांच्या कार्यकाळात घातला गेला. प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसन समितीचे अध्यक्ष म्हणूनही बाबासाहेबांनी काम पाहिले. भारताची श्रम, जल, वीज बहुउद्देशीय धरण प्रकल्पाची संकल्पना प्रथम बाबासाहेबांनी मांडली. केंद्रीय जल आयोग व केंद्रीय विद्युत आयोग यांची स्थापना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मंत्री असताना झाली. हिराकुंड, दामोदर व सोन नद्यांवरील नदी खोरे प्रकल्पांची सुरुवात त्यांच्याच काळात झाली. १९४२ ते १९४६ या चार वर्षांच्या कालावधीत अखिल भारतीय जल धोरणाची पायाभरणी झाल्यामुळे जलसिंचन आणि विद्युत ऊर्जेची नेत्रदीपक प्रगती झाल्याचे दिसून येते. ओरिसातील कटक येथे जवाहरलाल नेहरू यांच्या उपस्थितीत व डॉ. ए.एन. खोसला यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समारंभ झाला. त्यावेळेस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मंत्री नव्हते. या धरणाबाबत बोलताना, ही धरणे भारताची आधुनिक मंदिरे आहेत, असे पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हे प्रकल्प सुरू करण्यात मोठा वाटा व सहभाग होता, असे डॉ. खोसला म्हणाले. ज्यांना नेहरू भारताची आधुनिक मंदिरे म्हणतात त्यांच्या पायाभरणीचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सन १९४२ ते १९४६ या काळात केले.

बाबासाहेंबाशिवाय जल व्यवस्थापनाच्या बाबतीत कुणी सखोल विचार

केला नाही व दूरदृष्टीपणा दाखविलेला नाही म्हणून बाबासाहेब आंबेडकर हे खऱ्या अर्थाने या देशाचे हितचिंतक ठरतात. त्यांच्या दूरदृष्टीपणारून ते सर्वश्रेष्ट ठरतात हे नाकारून चालनार नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. डॉ. आंबेडकरांची जलविषयक भुमिका समजून घेणे.
२. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जल व्यवस्थापनाबाबत घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तूत संशोधनासाठी प्रामुख्याने संदर्भ ग्रंथ, संशोधन लेख, वर्तमानपत्र, नियतकालिके व वेबसाइट्स इत्यादी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

डॉ आंबेडकर यांची जलविषयक भूमिका

सन १९४२ ते १९४७ या कालावधीत व्हाईसरॉयच्या मंत्रिमंडळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मजुर खात्याचे मंत्री होते. या खात्याबरोबरच जलसिंचन आणि उर्जा विभागसुध्दा या मंत्रालयाला जोडले गेले होते. या तिन्ही महत्वाच्या विभागाच्या नियोजनाचा पाया डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यकाळात घातला गेला. डॉ. आंबेडकरांनी जलस्त्रोत आणि बहुउद्देशीय नदी खोरे विकासाचे धोरण युध्दोत्तर पुनर्रचना समितीव्दारे स्वीकारले. या समितीमध्ये केंद्र सरकार, राज्यसरकार, संस्थान सरकारे आणि व्यापार, उद्योग आणि वाणिज्य प्रतिनिधीचाही समावेश होता. मंत्री म्हणून त्या तीनही खात्यांचे सचिव डॉ. आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली काम करायचे, डॉ. आंबेडकरांचे जल संसाधन विषयीचे विचार उल्लेखनीय आणि प्रशंसणीय होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, जनतेच्या भल्यासाठी जर पाण्याचे जतन व संवर्धन करणे अत्यावशक असेल तर नदी किणारे बंदिस्त करण्याचा विचार गैर ठरतो. या संदर्भात विकसीत देशांनी अंगिकारलेला मार्गच योग्य आहे आणि तो म्हणजे विविध ठिकाणी पाण्याचे जतन करणे आणि त्याचा बहूउद्देशीय वापर करणे, धरणे बांधुन जलसिंचनाशिवाय नद्यांचा जलसाठा करने, त्याचा सिंचनासाठी उपयोग करणे इत्यादी बाबी साध्य करता येतात.

गेल्या काही वर्षापासून आपण नद्याजोड प्रकल्पांची चर्चा करीत आहोत, ही चांगली गोष्ट आहे. पण याबाबत अनेक विधायक कल्पना डॉ. आंबेडकरांनी मांडल्या होत्या. बाबासाहेबांचा उद्दात्त हेतू, त्यांचा दुरदृष्टीपणा, सर्वसामान्यांच्या समोर आला नाही किंवा आणल्या गेला नाही, असे म्हणता येईल. आपल्याकडच्या मोठ्या नद्या दरवर्षी १,११,०१३ दशलक्ष घनमीटर पाणी समुद्रात सोडतात. या पाण्याचा वापर (वीज, वाहतूक, सिंचन) केल्यास विकास होऊ शकतो. यावर डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचा विश्वास होता.

दामोदर नदी प्रकल्प

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मजूर खात्याचे मंत्री असताताना जलनियोजन खातेही त्यांच्याकडे होते. या खात्यांतर्गत त्यांनी अनेक योजना राबविल्या. आपल्या देशातील जलसंपत्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग करुन घेता यावा म्हणून त्यांनी एक धोरण निश्चित केले. देशातील जलमार्गाचा कसा वापर करता येईल याचे नियोजन करण्यासाठी त्यांनी केंद्रीय तांत्रिक ऊर्जामंडळ स्थापन केले. त्यानंतर दामोदर नदीवर धरण बांधण्याच्यादृष्टीने सर्व्हेक्षण केले. हा बहुउद्देशीय प्रकल्प असल्याने सिंचन, वीजनिर्मिती आणि जलवाहतूक हे उद्देश समोर ठेऊन त्यांनी कामाला गती दिली. बंगाल आणि बिहार राज्याच्या सहकार्याने त्यांनी हा प्रकल्प तडीस नेला.

जलमार्ग, धरणे संदर्भात त्यांची भूमिका स्पष्ट होती. कलकत्ता येथे ३ जानेवारी, १९४५ मध्ये या विषयासंदर्भात एक बैठक झाली. त्यावेळी डॉ. आंबेडकर म्हणाले, की ‘भारतातील जंगले आणि नद्या केंद्र सरकारच्या अखत्यारित आणल्यास पूरनियंत्रण आणि जमीन संधारण समस्यांवर उपाय करता येतील. दामोदर नदीवर धरण बांधल्याने पूरनियंत्रण, वीज उत्पादन तसेच शेतीला पाणी ही उद्दिष्टे साध्य होतील. आपल्या जलमार्ग धोरणाचा उद्देश केवळ पाटबंधारे आहे. रेल्वेला ज्याप्रमाणे प्रांतीय सीमा नाहीत तशाच जलमार्गांना देखील असू शकणार नाहीत. परंतु या दोघांत फरक केल्याने रेल्वेला केंद्रीय तर जलमार्गांना प्रांतीय मानले

आहे, असे केल्याने उलट तोटाच झाला आहे.'

महानदी खोरे बहुउद्देशीय प्रकल्प

ओरिसा राज्यात महानदी, ब्राम्हणी आणि वैतरणी या तीन प्रमुख नद्यांसह त्याच्या काही उपनद्या सुद्धा वाहतात. महानदी ओरिसा राज्यातील सर्वात मोठी नदी आहे कटक,पुरी आणि बालासोर अशी तीन जिल्हे ज्यांचे एकूण क्षेत्रफळ अंदाजे ८,००० वर्ग मैल आहे. नदीच्या खोऱ्यातील हे क्षेत्र नेहमीच पूर व नैसर्गिक संकटाने प्रभावित असे.जुलै १९४३ मध्ये आलेल्या महापुराने (महानदीच्या) तर संपूर्ण राज्यात हाहाकार माजला होता अर्थात नदीखोऱ्यातील हे क्षेत्र नेहमीच पुराने तसेच नैसर्गिक आपत्तीने प्रभावित होत असे. राज्यात मुबलक नैसर्गिक संसाधने आणि जलस्त्रोत असताना सुद्धा योग्य नियोजना अभावी ओरिसा राज्याची दयनीय अशीच अवस्था होती. नद्यांना महापूर ही तर नित्याची बाब होतीच शिवाय या आपत्तींने जीवितहानी व वित्तहानी सुद्धा सहन करावी लागत असे. सोबतच विविध आजारासह मलेरिया सारखे आजार आणि पुराने बाधित कुटुंबाचे पुनर्वसन इत्यादी बाबीवर सरकारला दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक भार सहन करावा लागत असे. राज्याच्या आर्थिक विकासासाठी पुरेसा वाव असतानासुद्धा आणि नैसर्गिक साधन संपत्ती उपलब्ध असताना सुद्धा हे राज्य मागासलेले होते.

ओरिसा राज्याच्या विकासासाठी आणि पुरासारख्या गंभीर संकटातून राज्याची कायमस्वरूपी मुक्तता व्हावी यासाठी डॉ. आंबेडकर यांनी अमेरिकेतील टेनेशी व्हॅली योजनेचा सखोल अभ्यास केला होता. त्याच अनुषंगाने ओरिसा राज्य, या संकटातून कसे बाहेर येईल आणि हे राज्य विकासाच्या मार्गावर कसे आरूढ होईल यादृष्टीने डॉ. आंबेडकरांनी सर्वोतोपरी शर्थीचे प्रयत्न केले होते आणि म्हणूनच त्यांच्या संकल्पनेतूनच १९५७ मध्ये महानदीवर हीराकुंड धरण पूर्णत्वास आले. हिराकुंड धरण हे जगातील सर्वात मोठे धरण म्हणून ओळखले जाते. या धरणाचा ३,२४,००० हेक्टर क्षेत्राला लाभ झाला आहे.शेती सिंचनाखाली आली आहे पर्यायाने शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात वाढ झाली आहे, राज्य विकसिततेकडे अग्रेसीत होण्यास हातभार लागला आहे त्याचे श्रेय हे डॉ. आंबेडकर यांच्या जलनीतीलाच जाते.

राष्ट्रीय जल धोरण

१९४२–४६ या कालावधीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या विकास धोरणात अत्यंत महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. देशाच्या जल आणि विद्युत ऊर्जा धोरणाच्या उभारणीत त्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

देशाचे आर्थिक धोरण १९४० च्या दशकात ठरवले जात होते. त्याची स्थापना आणि मान्यता सुरू झाली होती. केंद्र सरकारच्या मंत्रिमंडळाच्या पूर्ण विकास समितीने सिंचन, ऊर्जा आणि औद्योगिक विकासाचे धोरण स्वीकारण्यासाठी शिस्तबद्ध प्रक्रिया पूर्ण केली. १९३५ च्या जल विकास कायद्यांतर्गत, सिंचन आणि वीज हे राज्य सरकार आणि प्रांतीय सरकारचे विषय होते. प्रादेशिक विकास आणि बहुउद्देशीय विकास प्रकल्पाच्या माध्यमातून जलसंपदा धोरण संपूर्ण देशात राबविण्याची डॉ. आंबेडकरांची इच्छा होती. त्यामुळेच त्यांनी पाण्याचा विषय केंद्र सरकारच्या अखत्यारीत आणला. बाबासाहेबांनी घटनेत तरतूद केली. कारण त्या काळात बाबासाहेब कामगार मंत्री आणि राज्य घटना मसुदा समितीचे अध्यक्ष अशी दुहेरी भूमिका करत होते. हे धोरण स्वीकारण्यासाठी कामगार विभागाने नोव्हेंबर १९४४ मध्ये केंद्रीय तांत्रिक विद्युत मंडळ (CTBT) आणि ५ एप्रिल १९४५ रोजी सेंट्रल वॉटरवेज इरिगेशन अँड नेव्हिगेशन कमिशन (CWINC) या दोन तांत्रिक संस्थांची स्थापना केली. केंद्रीय विद्युत मंडळाकडे देशाचा डेटा संकलित करणे, सर्वेक्षण करणे आणि वीज योजना तयार करणे यासारखी महत्त्वाची कामे सोपविण्यात आली होती. यामुळे देशभरात वीजपुरवठा, नियोजन, वाटप आणि अंमलबजावणी या प्रक्रियेला चालना मिळाली. आजच्या केंद्रीय जल आयोगाकडे जलसंपत्तीचे काम, माहिती संकलन, नियोजन, समन्वय आणि अंमलबजावणीची जबाबदारी सोपवण्यात आली आहे, जलस्रोतांच्या पद्धतशीर संवर्धनाचे महत्त्वाचे कामही सोपवण्यात आले आहे.

आंतरराष्ट्रीय नदी खोऱ्याचा विकास केंद्र सरकारच्या अखत्यारीत आणण्यात आला, राज्य, प्रांत आणि केंद्र सरकारच्या संयुक्त विद्यमान विकासासाठी तरतूद करण्यात आली. हे राष्ट्रीय जल धोरण बहुउद्देशीय नदी खोरे विकास प्रकल्पाचा एक भाग म्हणून मानले गेले. त्यामुळे प्रादेशिक विकासाच्या नियोजनात जलस्रोतांना सामाजिक—आर्थिक आणि पर्यावरणीय विकासाचा एक महत्त्वाचा पैलू मानला जाऊ लागला. त्यामुळे दामोदर, महानदी, सोन नदी आणि कोसी नदी हे पहिले बहुउद्देशीय उपक्रम मानले जातात.

निष्कर्ष

डॉ आंबेडकरांनी दामोदर व्हॅली कॉर्पोरेशन, हिराकुड धरण, सोन आणि कोसी नदी प्रकल्पाच्या स्थापनेत मोठी भूमिका बजावली. भारतातील पाण्याच्या प्रश्नांसाठी केंद्रिय प्राधिकरणाच्या घटनेत त्यांनी मोठे योगदान दिले. व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेतचे सदस्य म्हणून त्यांनी केलेल्या प्रयत्नामुळेच आजचा जल आयोग आहे. सध्याच्या जलसंकटाच्या काळात जलसंपत्तीशी संबंधीत त्यांच्या कल्पना किती सुसंगत आहेत हे सुध्दा यावरून दिसून येते. डॉ. आंबेडकरांचे बहुउद्देशीय विकासाचे मॉडेल आज हिमालयात वाहणाऱ्या नद्यांबाबत राबविता येईल, गंगा, ब्रम्हपुत्रा, यमुना कोसी. गंडक आदी नद्यांच्या जलव्यवस्थापनाचा विचार होणे गरजेचे झाले आहे. पाण्याची टंचाई, पाण्याची वाढती मागणी, वाढते शहरीकरण आणि वाढत्या पर्यारणाच्या समस्येत होणारा बदल यामुळे देशाला जलसंकटाला सामोरे जावे लागू शकते, तेव्हा आतापासूनच पाण्याची गरज लक्षात घेऊन जल व्यवस्थापन, नियोजन आणि प्रचाराची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. सुखदेव थोरात (२००५) बाबासाहेब आंबेडकर: नियोजन, जल व विद्युत विकास भुमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन, पूणे ३०
२. महाराष्ट्र टाईम्स, डिसे. ११, २०१६
३. डॉ. डी. टी. गायकवाड (२०१६) भारत का जल संसाधन विकास — भारतरत्न बाबासाहब डॉ. आंबेडकर का उल्लेखनीय योगदान
४. Dr. Subhash (2017) Dr. Ambedkar's Contribution to Water Resource Development in India, Val. 7 ISSN-2249-555x
५. Dr. Nagendrappa Nanda (2020) Dr. Ambedkar's Contribution to water, Irrigation, power policy in India, 14th April 2020
६. https://hindi.indiawaterportal.org
७. www.forwardpress.in
८. https://www.mr.vikaspedia.in

کشمیری زبان میں صحافت

میرسجادحُسین (گلشن پورہ ۔ ترال۔کشمیر)
۹۹۰۶۸۹۷۶۱۰ sajidsajadhe@gmail.com

تلخیص:

صحافت ادب کا ایک ایسا شعبہ ہے جس کا تعلق انسانی زندگی کے ساتھ ازل سے ہی رہا ہے۔ اس زمین پر جب انسانی زندگی نمودار ہوئی تو ایک دوسرے تک بات پہنچانے کے لئے ترسیل کی ضرورت پڑی اور ترسیل کا ایک موثر ذریعہ صحافت تھا۔ یہ انسانی زندگی کی ایک ناگزیر ضرورت ہے۔ قوم کی ترقی و بہبود کے لئے یہ اشد ضروری ہے۔ اس دنیا بہت ساری زبانوں نے اس شعبے میں اپنا اپنا رول بہت ہی اچھے طریقے سے ادا کیا ہے۔ اس ضمن میں کشمیری زبان بھی پیچھے نہیں رہی۔ زیر بحث مقالے می ہم کشمیری زبان میں صحافت کے مییدان میں جو تجربے کئے گئے ہیں ان پر ہی بات کریں گے۔

تعارف:

صحافت لفظ صحیفہ سے نکلا ہے جس کے معنی کتاب یا رسالہ کے ہیں۔اس لحاظ سے صحافت کے معٰنی کسی خاص مقرر وقت پر خبر نامہ نکالنا،اخبار کے لیے لکھنا اور اس کو ترتیب دینا ہے ۔ موجودہ دور میں صحافت وسیع مفہوم میں استمال ہوتا ہے۔ جس میں خبر جمع کرنا،تبصرہ کرنا ، اشتہارات، رسالہ، جریدہ اور وہ ساری کتابیں لکھنا شامل ہیں جن کا روز مرّہ کی زندگی کے ساتھ سیدھا تعلق ہو۔یہ قوم کی فکری ، ثقافتی او ر سماجی اساس ہوتی ہے۔

صحافت کی تاریخ:

صحافت کی تواریخ اتنی پرانی ہے جتنی انسا نی زندگی کی تواریخ ہے۔ پہلے زمانے میں ایک دوسرے تک پیغام پہنچانے کے لیے انسان ڈول بجانے، آگ جلانے،مصوری وغیرہ سی یہ کام لیتا تھا۔فنِ تحریر کے آغاز کے ساتھ ساتھ سفرِ تجارت اور باقی ضروریات نے خبر رسایی کو بڑھاوا دیا اور دھیرے دھیرے صحافت کا آغاز ہونے لگا۔ تواریخی مشاہدات سے یہ بات سامنے آجاتی ہے کہ آج سے تین ہزار سال پہلے روس میں قلمی خبرناموں کا رواج تھا۔ جن میں اہم سرکاری اعلانات درج ہوتے تھے۔ یہ خبرنامے وقت کے بادشاہ کی نگرانی میں مرتب ہوتے تھے۔ان خبرناموں کے سُننے والوں سے اس کے بدلے گزٹ (رایج الوقت سکّہ) وصول کیے جاتے تھے۔ اسی وقت گزٹ لفظ عوامی سطح پر مشہور ہُوا اور یہ لفظ اخباروں کے ساتھ وابسطہ ہُوا۔جدید اخبار نویسی کی بنیاد ان ہی اخباروں سے پڑی۔

اسلامی دنیا میں خبر رسایی کا باقایدہ محکمہ امیر معاویہ ؓ نے قایم کیا اور عباسیہ دور میں ایک دوسرے تک پیغام پہنچانے کے لیے کبوتروں سے یہ کام لیا جاتا تھااور دیکھتے دیکھتے صحافت کا فن ارتقایی مراحِل طے کرتا رہا۔ ہندوستان میں مذہبی تعلیمات اور سرکاری احکامات پتھروں پر اور تانبے کے پٹوں پر لکھنے کا رِواج مہاراجہ اشوک کے زمانے میں ہوا۔

انسانی رشتے استوار کرنے کے لیے باضابطہ اخبار نکالنے کی ضرورت پڑی اور دُنیا کا پہلا اخبارچین میں ۱۶۱۹ میں شایع کیا گیا۔اس کے فوراً بعد انگریزی زبان کا پہلا اخباربرطانیہ میں ۱۶۱۱ میں ''ویکلی نیوز آف انگلینڈ'' کے نام سے جاری کیا گیا۔ اس کے ساتھ ہی باقی دوسری زبانوں میں بھی اخبارات نکالنے کا دور شروع ہوااور ہندوستان میں اردو زبان کا پہلا ہفتہ وار اخبار ''جامِ جہاں نُما'' ۲۷ مارچ ۱۸۲۲کو کلکتہ میں سدا مکھؔ نامی ایکھ شخص نے جار ی کیا۔ اس کے بعد اُردو زبان میں باضابطہ طور صحافت کا دور شروع ہوا اور بہت سارے اخبارات اور رسایل نکالے گیے۔ جس سے صحافت کا میدان مستحکم اور مضبو ط ہونے لگا۔

کشمیری زبان میں صحافت کی تاریخ:

میں شروع ہُوا ۔ جس کا ایڈیٹر محمد یوسف ٹینگؔ تھا۔ اس کے بعد غلام نبی خیالؔ نے ۵ اپریل ۱۹۶۵کو ایک خوبصورت ہفتہ وار '' وطن '' شروع کیا۔فیلڈ سروے کی طرف سے ۱۹۶۷میں دینا ناتھ نادؔم کی نگرانی میں''چمن'' نامی ایک ہفتہ وار شروع کیا گیاجو زیادہ دیر نہ رہ سکا۔امین کاملؔ نے ۱۹۶۸میں ایک ادبی رسالہ ''نیب'' جاری کیا جو ہمار ے ادب کے نیے رجحان کا نمایندہ رسالہ ہے۔ ۱۹۶۸میں ہی غلام رسول سنتوؔش نے بھی ''کاشُر ادب'' نام پر ایک رسالہ نکالا ۔ جدید سوچ عام کرنے میں اس رسالے نے بھی ایک اچھا کردار نبھایا۔۱۹۷۴ میں کلچرل آرگنایزیشن نامی تنظیم نے ایک ہفتہ وار جاری کیا۔جس کا ایڈیٹرڈاکٹر محمد امین تابشؔ تھا۔ اس کے بعد شفیع شوقؔ اور گلشنؔ مجید نے اسلام آباد کشمیر سے رسالہ'' آش'' جاری کیا ۔پروفیسر رحمان راہیؔ کی صدارت میں جب ''کاشُر سمُت'' نامی ایک ادبی تنظیم وجود میں آیی تو اس کی طرف سے شہر شہر گاوں گاونعوامی جلسے نکالے گیے۔ان جلسوں میں پہلی بار عام لوگوں کے علاوہ یونیورسٹی کے طلبا نے بھی شرکت کی۔اس تنظیم نے ایک نہایت ہی خوبصورت فوٹو آفسیٹ ہفتہ وار ''سمُت'' جاری کیا۔

کشمیری صحافت کو فروغ دینے کے لیے ریاستی کلچرل اکادمی نے وجود میں آنے کے فوراً بعد ہی ''شیرازہ'' اور ''سون ادب'' جاری کیے۔ اِن رسالوں نے ادبی صحافت میں بہت سے نیے میعار قایم کیے۔ کشمیر یونیورسٹی کا شعبہ کشمیری بھی اپنا سالانہ جریدہ شایع کرتا رہا۔ جس کے کچھ خاص شمارے بھی شایع ہوے ہیں جنہوں نے کشمیری زبان کو فروغ دینے کے لیے اور طالبِ علموں کی علمی پیاس بُجھانے کے لیے ایک اہم رول ادا کیا۔

م۔ ح۔ ظفرؔ اور اقبال فہیمؔ کے''واد'' اور آفاقؔ عزیز اور محفوظہؔ جان کے''باوتھ'' نے بھی قابلِ تعریف خدمات انجام دی ہیں۔اس کے علاوہ اور بھی کیٔ ادبی تنظیموں نے جن میں خاص کر حلقہ ادب سونہ واری کی طرف سے ''وُلرک مَلر'' بزمِ ادب شُپین کی طرف سے ''ثقافت'' اور اے آر آزادؔ میموریل فاونڈیشن پلوامہ کی طرف سے'''نیج'' وغیرہ کشمیری صحافت کو آگے لے جانے میں پیچھے نہ رہی۔

جہاں تک کشمیری زبان میں صحافت کا تعلق ہے ہمارے یہاں صحافت کا آغاز بہت دیر سے ہوا۔ اس کی ایک خاص وجہ یہ تھی کہ کشمیر میں صدیوں تک شخصی راج قایم رہا۔جس کی وجہ سے کشمیریوں کو ویسا ماحول فراہم نہ ہو سکا کہ یہاں کے لوگوں کا شعور بیدار ہو سکے۔

کشمیری پنڈت ایسوسی ایشن نے ۱۸۱۷میں لکھنو میں ہفتہ وار ''بہارِ کشمیر'' جاری کیا۔ جس کے کچھ شمارے کشمیری زبان میں شایع ہوے۔ایس پی لالج کے میگزین ''پرتاب ''اور امر سنگھ کالج کے میگزین ''لالہ رُخ''کے کشمیری حصّے اس کی ابتدایی کوششیں تھی۔اس کے بعد ۱۹۳۵ میں غلام نبی رفیقیؔ نے ''گاشہِ تارُکھ'' نامی کشمیری اخبار شایع کیا ۔جو اس اخبار کے مدیر بھی تھے۔یہ کشمیری زبان کا پہلا اخبار تھا۔ا س کے بعد سرینگرسے ہی ایک اور اخبار''پراگاش'' کے نام سے شایع ہوا۔لیکن یہ اخبار زیادہ دیر تک نہ رہ سکا۔۱۹۳۹میں طنز و ظرافت پر پہلا کشمیری اخبار '' کوکڑوں کوں'' نام سے سرینگر سے شایع کیا گیا۔ اس اخبار کا ایڈیٹر پنڈت بی کے کول تھا۔

''گاش'' کشمیری زبان کا باضابطہ طور پہلا اخبار ہے۔جو شاعرِ کشمیرمہجورؔ صاحب کی نگرانی میں۱۳ اگست ۱۹۴۰ کو شایع ہوا۔جس کا مدیر محمد امین ابنِ مہجوؔر تھا۔ روایت کے مطابق یہ اخبار مولانا ابوالکلام آزادؔ کے کہنے پر نکالا گیا تھا۔لیکن دس گیارہ شُمارے شایع ہو نے کے بعد ہی دم توڑ بیٹھا۔ کشمیری کلچرل کانگریس (جو ترقی پسند ادیبوں کی ایک تنظیم تھی) نے ۱۹۴۹میں'' کونگ پوش'' نامی کشمیری زبان میں ایک رسالہ جاری کیاجو دو سالوں تک کامیابی کے ساتھ چھپتا رہا۔کشمیری زبان کو فروغ دینے کے لیے اس رسالے نے ایک اہم کردار نبھایا۔مرزا عارفؔ کی کوششوں سے ۱۹۵۲میں ''گُلریز'' نامی ایک رسالہ جاری ہُوا ۔جو عارفؔ، نادمؔ اور خیالؔ جیسے بڑے ادیبوں کی کوششوں سے ایک نہایت خوبصورت اور مکمل ادبی رسالہ بن گیا۔اس کے بعد ۱۹۵۹ میں ''پمپوش '' نامی ایک اور ادبی رسالہ شایع ہُوا ۔ جس کا ایک حصّہ کشمیری زبان پر مبنی تھا۔

کشمیری صحافت کو فروغ دینے کے لیے سرکاری ادارون کا بھی اہم رول رہا ہے۔جس میں محکمہ اطلاعات کی طرف سے '' تعمیر '' نامی رسالے کا ایک حصّہ کشمیری زبان میں ۱۹۶۰

کیا۔جن میں ان اداروں میں زیر تعلیم طلبا اپنی مادری زبان میں اپنے جذبات، خیالات اور تجربات بِلا کسی رکاوٹ عوام تک پہنچانے میں کامیاب نظر آتے ہیں۔

امدادی کتابیں:

۱ (صحافت اور اس کی اخلاقی اقدار، مریم خنساء ، امَّ عبدِ منیب
مشربہِ علمِ حکمت ، ندیم ٹاون ملتان روڑ پاکستان۔ ۱۴۲۷ھ
۲ (اسلامی صحافت، سید عُبید بیدالسّلام زینی، ادارہ معارفِ اسلامی، منصورہ،
ملتان روڑ، لاہور۸۸۱۹ء
۳ (کشمیر انسائکلوپیڈیا ، اکادمی آف آرٹ کلچر اینڈ لنگویجز۔ جموں و کشمیر۔

چونکہ اخبار کسی بھی بات کو عوام تک پہنچانے کا ایک موثر ذریعہ ہے ۔اس کے ذریعے ہم اپنی بات کو کم وقت میں زیادہ سے زیادہ لوگوں تک بِنا کسی رکاوٹ پہنچانے میں کامیاب ہوتے ہیں۔جب ہم کشمیری زبان میں اخبار نویسی کی بات کرتے ہیں تو آج کل انگریزی اور اردو روزناموں کے مدِ مقابل کشمیری زبان کے روزنامے ''سنگرمال'' ''کہوٹ'' اور ''میراث''کشمیری صحافت کی خِدمات انجام دیکر ہم کشمیریوں کو سَراُٹھا کر چلنے کا موقعہ فراہم کر رہے ہیں اور ساتھ ہی یہاں کے نونہال ادیبوں کو اپنے خیالات عوام تک پہنچانے کے لیے موقعہ فراہم کر رہے ہیں۔ اس کے علاوہ یہاں کے اسکولوں، کالجوں اور کشمیر یونیورسٹی کے میگزینوں نے بھی کشمیری صحافت کو بڑھاوا دینے میں قابلِ تعریف رول ادا

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आणि भारताची कामगीरी : एक दृष्टीक्षेप

प्रा.डॉ.पी.आर.मुठ्ठे [१] प्रा.डॉ.एस.डी.आवाळे[२]
[१]सहयोगी प्राध्यापक आणि विभाग प्रमुख पद्व्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग आणि संशोधन केंद्र, यशवंत महाविद्यालय नांदेड.
[२]सहाय्यक प्राध्यापक पद्व्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग आणि संशोधन केंद्र, यशवंत महाविद्यालय नांदेड.
Email Id : ajaymeco82@gmail.com
Email Id : shivarajwale@gmil.com

प्रस्तावना कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये त्या देशातील उपलब्ध साधनसंपत्ती आणि मानवी भांडवल हे घटक अत्यंत महत्वाचे असतात. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर नियोजन काळात देशात रचनात्मक बदल घडून आल्याचे दिसून येते. कृषिला व्यापारी स्वरुप प्राप्त होऊन औद्योगिक विकासाला चालना मिळाली. लघु व कुटीरउद्योगाचे पर्व संपून मोठ्या उद्योगाचे पर्व सुरु झाले. वाढत्या विकासातून स्पर्धा व आर्थिक विषमता निर्माण झाली. ती कमी करण्यासाठी बाराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये 'सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासाला' अग्रक्रम दिल्याचे दिसुन येते. त्यासाठी सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या विविध योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या. योजना राबविण्यासाठी शासन स्तरावरुन मानवी व नैसर्गिक संसाधनाचा अतिवापर करण्यात आला. नैसर्गिक संसाधनाची लयलुट, ऱ्हास करुन साध्य होणारा विकास शाश्वत व दिर्घकाळ टिकणारा नसतो. यामुळे भविष्यातील विकासाची गति मंदवण्याचा धोका असतो. 'शाश्वत विकास' हि संकल्पना घटत असलेली जागतिक नैसर्गिक संसाधने आणि त्यामुळे मंदवणाऱ्या भितीमधुन निर्माण झाल्याची दिसून येते. म्हणून भविष्यातील पिढ्यांना त्यांच्या उपभोगासाठी साधनांची पर्याप्त उपलब्धतता राहिल असा विचारपूर्वक वापर करुन होणारा विकास हि आजच्या विकासाची प्रमुख अट मानली जाते. यामुळे नैसर्गिक संसाधने, पर्यावरण उदा. शुध्द, हवा, मृदा, पाणी, उर्जा इ. घटकाची शाश्वत उपलब्धता यावर भर दिला जात आहे. म्हणूनच पर्यावरण व मानवी जीवन यांच्या चिरस्थयी व शाश्वत विकासाकरीता सप्टेंबर २०१५ च्या संयुक्त राष्ट्राच्या शाश्वत विकास परिषदेत शाश्वत विकासाशी संबंधित १७ उद्दिष्ट्ये व १६९ विकासाशी संबंधीत लक्ष निश्चित करण्यात आले असून ती जगातील सर्वच देशानी २०३० पर्यंत साध्य करण्याचे लक्ष्य निर्धारीत करण्यात आल्याचे दिसून येते.[१] भारत सर्व समावेशक विकास धोरणाची पुर्तता करण्यासाठी विविध क्षेत्रातील बदलतांना सामोरे जात आहे. मात्र या सर्व धोरणाला शाश्वत विकास निकष असनेही तितकेच महत्वाचे आहे. ठरवून दिलेली निर्धारीत लक्ष्य साध्य करण्यासाठी भारताला भविष्यात आर्थिक शाश्वतता, सामाजिक शाश्वतता, पर्यावरणीय शाश्वतता, संस्थात्मक शाश्वतता या क्षेत्रात निर्धारीत लक्ष्य साध्य करण्यासाठी स्वत:ला सिध्द करावे लागणार असून ते एक मोठे आव्हान आहे. निर्धारीत लक्ष्य साध्य करण्यात भारताच्या कामगीरीचे मूल्यमापन करणे हे मुख्य उद्दिष्ट्ये समोर ठेऊन प्रस्तुत लघुशोध निबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

संयुक्त राष्ट्राच्या शाश्वत विकास परिषदेतील निर्धारित उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे व भारताच्या शाश्वत विकास लक्ष प्राप्तीचे मूल्यमापन करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये शाश्वत विकास संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे.

संयुक्त राष्ट्राच्या शाश्वत विकास परिषदेतील निर्धारित उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.

भारताच्या शाश्वत विकास लक्ष्यप्राप्तीचा आढावा घेणे.

अभ्यासाची गृहितके

वर्तमान विकासातून भविष्यातील विकास सुनिश्चित करण्यात शाश्वत विकास संकल्पनेची भुमिका महत्वपूर्ण दिसून येते.

सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासासाठी निर्धारीत उद्दिष्टांचे महत्व अनन्यसाधारण दिसून येते.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यात भारताची कामगीरी असमाधानकारक दिसून येते.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी व्दितीयक स्त्रोतांचा (Secondary Sources) वापर करण्यात आला असून यात विविध संदर्भ ग्रंथ, अहवाल, वेबसाईड (इंटरनेट) चा वापर करण्यात आला आहे. तसेच अशय विश्लेषणाचे तंत्र वापरुन मुद्देसूद मांडणी करण्यात आली आहे.

अभ्यासाची मर्यादा

प्रस्तुत लघुशोध निबंध हा व्दितियक स्त्रोतांवर आधारीत आहे. सदरील शोधनिबंधातून संयुक्त राष्ट्राच्या शाश्वत विकास अहवालातील निर्धारीत उद्दिष्ट्ये व निर्धारित लक्ष्य साध्य करण्यात भारताच्या कामगीरीचे मुल्यमापन करण्यात येणार आहे. शोधनिबंधातील निष्कर्ष हे व्दितीयक

स्त्रोतांवर आधारीत आहेत ही प्रस्तुत लघुशोध निबंधाची अभ्यासाची मर्यादा आहे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना आणि अर्थ

शाश्वत विकास ही संकल्पना व्यापक असून ती जगातील सर्व मानवी समुहाशी संबंधीत आहे.

ब्रन्डलॅड आयोग

१९८३ साली संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने 'जागतिक पर्यावरण व विकास आयोग' स्थापन केला या आयोगाच्या अध्यक्षा नॉर्वेच्या पंतप्रधान श्रीमती ग्रोहर्लेन ब्रन्डलॅड या होत्या. आयोगाने १९८७ मध्ये 'our common future' या अहवाल शाश्वत विकासाची दिलेली व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

"शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो भविष्यकालीन पिढ्यांची स्वत:च्या गरजा भागविण्याची क्षमता धोक्यात न आणता वर्तमान कालीन गरजा भागवू शकतो."

वसुंधरा परिषद (संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण व विकास परिषद)

१९९२ मध्ये रिओ दि जानेरो ब्राझीलमध्ये भरविण्यात आली. या परिषदेनुसार "विकासाचा हक्क अशा रितीने साध्य व्हावा सध्याच्या व भविष्यकालीन पिढ्यांच्या विकासात्मक आणि पर्यावरणीय गरजा समन्यायी पध्दतीने भागविल्या जाव्या."[२] यावरुन सध्याच्या वर्तमान विकास करीत असतांना भविष्यकालीन विकासावर त्याचा अनिष्ट परिणाम होऊ नये याची दक्षता घेणे ही काळाची गरज आहे. यात पर्यावरण रक्षण आणि विकास यांना अत्यंत महत्व दिसून येते.

शाश्वत विकास संकल्पनेचा उगम काही महत्वपुर्ण निरीक्षणे :

शाश्वत विकास (Sustainable Development) हा शब्दप्रयोग सन १९८० जागतिक संवर्धन डावपेचामध्ये करण्यात आल्याचे दिसून येते, तर १९८७ मध्ये पर्यावरण आणि विकास संबंधी सुचना देण्यासाठी 'ब्रन्डलॅड कमीशन' स्थापन करण्यात आले. हा शाश्वत विकासासंबंधी व्याख्या करणारा पहिला आयोग असल्याचे दिसून येते.

पॉल ईहर्लिच यांनी आपल्या

१९६८ मध्ये प्रकाशित केलेल्या ग्रंथात मानवी लोकसंख्या, संसाधनाचा वापर आणि पर्यावरण यातील संबंधाची चर्चा केल्याची आढळून येते. १९७१ मध्ये 'OECD' ने 'Polluter pays Principle' या तत्वाचा स्विकार केलेला दिसून येतो. म्हणजेच 'करेल तो भरेल' या म्हणीनुसार प्रदुषण करणाऱ्यानेच त्याची किंमत मोजावी असा या तत्वाचा अर्थ होतो. अमेरिकेतील MIT या संस्थेतील काही तरुण संशोधकांनी 'Limits to Growth' (1972) या अहवालात आर्थिक प्रक्रियेवर मर्यादा आणल्यास होणाऱ्या भविष्यकालीन परिणामाची यात चर्चा करण्यात आल्याचे दिसून येते.

१९७२ मध्ये संयुक्त राष्ट्राने 'स्टॉक होम' येथे 'UN Conference of Human Environment' ही परिषद भरविली या परिषदेत पर्यावरण हा एक विकासाचा निर्णायक मुद्दा असल्याचे मानण्यात आल्याचे दिसून येते. १९८७ मध्ये 'ब्रॅन्डलॅड आयोग अहवाल' आणि १९९२ 'वसुंधरा परिषद' यांनी शाश्वत विकास संकल्पनेचा विकास केला त्यामुळे ती विकासाची एक संपूर्ण संकल्पना म्हणून जागतिक पातळीवर उदयास आल्याचे दिसून येते. २०१५ नंतर संयुक्त राष्ट्र मिलिनियम डेव्हलपमेंट रद्द केल्यानंतर भविष्यातील आंतरराष्ट्रीय विकास उद्दिष्टे ठरविण्यासाठी 'सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल्स (SDG)' तयार करण्यात आला, यामुळे संकल्पनेची व्यापकता वाढल्याचे दिसून येते.[३]

जगतिक शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे जगभरातून सर्व प्रकारच्या गरीबीचा अंत करणे.

१. अन्न सुरक्षा, उत्तम पोषण आणि शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देणे.
२. सर्व वयोगटातील लोकांना आरोग्य संरक्षण आणि निरोगी जीवनाला प्रोत्साहन देणे.
३. सर्व समावेशक आणि समान दर्जाचे शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि सर्वांना शिकण्याची समान संधी उपलब्ध करुन देणे.
४. स्त्रि–पुरुष समानता प्राप्त करुन महिला शिक्षणावर भर देणे त्याचबरोबर महिला व मुलीचे सक्षमिकरण करणे.
५. सर्वांसाठी स्वच्छता आणि शाश्वत पाणी व्यवस्थापणाची उपलब्धता सुनिश्चित करणे.
६. परवडणारी, विश्वासार्ह शाश्वत आणि आधुनिक उर्जेचा वापर सुनिश्चित करणे.
७. सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आर्थिक वाढ करुन उत्पादक रोजगार सर्वांसाठी उपलब्ध करुन देणे.
८. लवचिक पायाभूत सुविधा, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत औद्योगिककरणाला प्रोत्साहन देणे.

९. देशा—देशांमधील असमानता कमी करणे.
१०. सुरक्षित लवचिक आणि टिकाऊ शहरे आणि मानवी वसाहाती तयार करणे.
११. शाश्वत उपयोग आणि उत्पादन पध्दती सुनिश्चित करणे.
१२. शाश्वत विकासासाठी हवामान बदल आणि त्याचे परिणाम हातळण्यासाठी त्वरीत कार्यावाही करणे.
१३. शाश्वत विकासासाठी महासागर आणि सागरी संसाधनाचा सुयोग्य वापर करणे.
१४. स्थानिक परिसंस्था, संरक्षित जंगले, जमिनीचा ऱ्हास आणि जैवविविधतेचे वाढते नुकसान रोखण्यासाठी प्रयत्न करणे व त्याच्या शाश्वत वापरासाठी प्रोत्साहन देणे.
१५. शाश्वत वापरासाठी शांततापूर्वक आणि सर्वसमावेशक सर्व समाजांना प्रोत्साहन देणे आणि सर्वांसाठी न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांना सर्व स्तरावर प्रभावी जबाबदार बनविणे.
१६. शाश्वत विकासासाठी जागतिक भागीदारी पुनरुज्जीवित करण्यासोबतच अंमलबजावणीच्या साधनाचे बळकटीकरण करणे.[४]

सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाच्या अनुषंगाने वरील उद्दिष्टाचे महत्व अनन्यसाधारण दिसून येते. निर्धारीत लक्ष्याची पुर्तता करण्यासाठी जगातील प्रत्येक देशाने आपल्या ध्येय धोरणामध्ये विशेष महत्व देऊन ते साध्य करण्यासाठी उद्दिष्टांची अंमलबजावणी काटेकोरपणे केल्यास येणाऱ्या पिढीचे भवितव्य निश्चितच सुखकर होईल. निर्धारीत उद्दिष्टे २०३० पर्यंत साध्य करण्यासाठी सदस्य राष्ट्रानी सहमती दर्शविल्याचे दिसून येते.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आणि भारताची कामगीरी : (Sustainable Development Goals and India's Performance)

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दिशेने राज्य व केंद्रशासीत प्रदेशाने केलेल्या प्रगतीचे विस्तृतपणे दस्तऐवजीकरण व गुणांकन करण्यासाठी सन २०१८ पासून भारतात एसडीजी इंडिया इन्डेक्स आणि हॅशबोर्ड अहवाल तयार करण्याची सुरुवात झाल्याचे दिसून येते. शाश्वत विकासावर देखरेख ठेवण्याचे हे एक प्रमुख साधन असून याव्दारे राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांना स्पर्धेतून शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यास प्रेरणा मिळते. भारत सरकारच्या निति आयोगाव्दारे हा अहवाल केंद्रिय वितमंत्रालयाव्दारे प्रकाशीत करण्यात येतो. २०१८ च्या पहिल्या अहवालात ६२ निर्देशांकासह १३ उद्दिष्ट्ये समाविष्ठ करण्यात आली असून सन २०२०—२१ च्या भारत शाश्वत विकास निर्देशांक अहवाल ११५ निर्देशांकसह १६ उद्दिष्ट्ये निधारीत करण्यात आले असून १७ व्या उद्दिष्टाबाबत गुणात्मक मूल्यांकन केल्याचे दिसून येते. एसडीजी इंडिया इंडेक्स २०२०—२१ राष्ट्रीय निर्देशांक आराखड्याशी संलग्नीत असल्यामुळे लक्ष्य आणि निर्देशांकाच्या व्यापक समावेशनामुळे मागील वर्षाच्या तुलनेत त्यात सुधारणा झाल्याची दिसून येतो. राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशाचे त्यांच्या एसडीजी इंडीया इन्डेक्स गुणाच्या आधारे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करण्यात आल्याचे दिसून येते.

आकांक्षित	: ० — ४९
प्रयत्न करणारे	: ५० — ६४
आघाडीवरचे	: ६५ — ९९
प्राप्तकर्ता	: १००

एसडीजी इंडिया इंन्डेक्स (India Index of Sustainable Development Goals) प्रत्येक राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांसाठी १६ शाश्वत विकास उद्दिष्टाबाबत लक्ष्यवार गुणाची गणना करतो. हे गुण ०—१०० दरम्यान असल्याचे दिसून येतात. जर राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांने १०० गुण प्राप्त केले तर त्या राज्य व केंद्रशासित प्रदेशाने एसडिजी—२०३० ची लक्ष्य गाठली असल्याचे सुचित होते. देशाच्या एकुण शाश्वत विकास निर्देशांकाच्या गुणात ६ अंकांनी सुधारणा होऊन तो २०१९ मधील ६० गुणावरुन २०२०—२१ मध्ये ६६ गुणावर पोहचला असल्याचे दिसून येते. शाश्वत विकासाची लक्ष्य साध्य करण्याच्या दिशेने होणारी हि सकारात्मक वाटचाल मुख्येत्वे उद्दिष्टे ६ स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता, उद्दिष्टे ७ परवडणारी व स्वच्छ उर्जा मधील अनुकरणीय देशव्यापी महत्वपूर्ण कामगीरीव्दारे झाले असून याचे समग्र उद्दिष्ट गुण अनुक्रमे ८३ आणि ९२ असल्याचे दिसून येतात.[५]

तक्ता क्र ०१

भारताचा शाश्वत विकास लक्ष्य निर्देशांक अहवाल २०२०—२०२१

भारतातील पहिली पाच राज्ये	७५ केरळ
	७४ हिमाचल प्रदेश, तामिळनाडू
	७२ आंध्रप्रदेश, गोवा, कर्नाटक, उत्तराखंड
	७१ सिक्किम
	७० महाराष्ट्र
भारतातील शेवटची पाच राज्ये	६१ छत्तीसगड, नागालॅड, ओडिसा
	६० अरुणाचल प्रदेश, मेघालय राज्यस्थान, उत्तर प्रदेश
	५७ आसाम
	५६ झारखंड
	५२ बिहार

Source : https : // pib.gov.in/press Release page aspx
नीती आयोग, एसडीजी इंडिया इन्डेक्स ऑनलाईन प्रकाशित अहवाल २०२०—२१, केंद्रीय वित्त मंत्रालय भारत सरकार दिल्ली.

वरील तक्त्यावरुन असे स्पष्ट होते की, भारतात केरळ हे राज्य शाश्वत विकास लक्ष्य साध्य करण्यात अव्वलस्थानी असून सर्वात निम्नस्थानी बिहार राज्ये असल्याचे दिसून येते. एकुण १७ उद्दिष्टे लक्ष्य साध्य करण्यात भारताची संख्यात्मक व गुणात्मक प्रगती असमाधानकारक असल्याची दिसून येते.

तक्ता क्र ०२

जलद शाश्वत विकास लक्ष्य साध्य करणारे राज्य (गुणांनुसार)

राज्य	२०१९—२० (गुण)	२०२०—२१ (गुण)	बदल (गुण)
मिझोराम	५६	६८	१२
हरियाणा	५७	६७	१०
उत्तराखंड	६४	७२	०८

Source : https : // pib.gov.in/press Release page aspx
नीती आयोग, एसडीजी इंडिया इन्डेक्स ऑनलाईन प्रकाशित अहवाल २०२०—२१.

वरील तक्त्यावरुन असे स्पष्ट होते की, भारतातील एकुण राज्याचा विचार करता जलद शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये साध्य करणाऱ्या राज्याचे संख्यात्मक प्रमाण फारच अल्प दिसून येते. येणाऱ्या काळात उच्च शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी धोरणात्मक व्युहरचना भारताला आखून स्वत:ला सिध्द करणे हे गरजेचे ठरणार आहे. भारत शाश्वत विकास लक्ष्य निर्देशांक अहवाल २०२०—२१ नुसार केंद्रशासित प्रदेशामध्ये चंदीगड अव्वलस्थानी असून लक्षव्दिप आणि पॅन्डेचरी दुसऱ्या स्थानावर आहेत. तर अंदमान आणि निकोबार तिसऱ्या स्थानावर असल्याचे दिसून येते.

शाश्वत विकास उद्दिष्टे आणि भारताचे धोरण :

शाश्वत विकास उद्दिष्टे प्राप्त करण्यासाठी भारत सरकारकडून निश्चित ध्येय धोरणे आखण्याला प्राधान्य दिले जात असल्याचे दिसून येते. सन २०२०:२१ च्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार भारत हा अनेक सक्रिय हवामान विषयक उपक्रम राबवित आहे. यात हवामान बदलावरील राष्ट्रीय कृती योजना, जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय सौर अभियान, हवामान बदलावरील राष्ट्रीय अनुकुलन निधी, इलेक्ट्रीक वाहनाचा वापर आणि उत्पादन अंमलबजावणी योजना उपक्रमांचे महत्व दिसून येते. तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सौर क्रांती घडून आणण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सौर युती भारताने केली. यात वर्ल्ड सोलार बॅक आणि वन सन वन वर्ल्ड व ग्रिड इनिशिएटिव्ह या उपक्रमांची सुरुवात केली असल्याचे दिसून येते. या अनुषंगाने भारतात २०२० मध्ये जागतिक सौर तंत्रज्ञान परिषदेचे आयोजन करण्यात आल्याचे दिसून येते.[६]

निष्कर्ष (Conclusion) :

शाश्वत विकास ही संकल्पना व्यापक असून ती जगातील सर्व मानवी समुहाशी संबंधीत आहे. घटत असलेली जागतिक संसाधने आणि

त्यामुळे मंदवणाऱ्या आर्थिक विकासाच्या भितिंमधून शाश्वत विकास संकल्पना निर्माण झाली आहे. वर्तमानातील विकास हा भविष्यातील विकासाची शाश्वती आजच सुनिश्चित करणारा असावा तरच तो शाश्वत विकास ठरतो. भारताची पारंपारिक कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था विकसित देशाप्रमाणे जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग स्विकारु लागली आहे. त्यातून होणारा संसाधनाचा ऱ्हास नैसर्गिक परिसंस्थांचा ऱ्हास होण्यास कारणीभूत ठरु शकतो. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात शाश्वत विकास महत्वाचा ठरतो. संयुक्त राष्ट्राच्या शाश्वत विकास उद्दिष्ट्ये साध्य करणाऱ्या दक्षिण आशियातील सर्व देशाच्या क्रमवारीत भारत मागे आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे भारतापुढे चांगले आरोग्य, आनंद, लैगिक समानता हि आव्हाने असून दर्जेदार शिक्षण आणि चांगले जीवन या संदर्भात भारताची कामगीरी वाईट आहे. त्याच बरोबर दारिद्र्य निर्मुलन, अन्नसुरक्षा, पायाभुत सुविधा, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत औद्योगीकरण साध्य करण्यात संयुक्त राष्ट्राच्या अहवालानुसार भारत अपयशी ठरला आहे. मात्र जमेची बाजु म्हणजे स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता, परवडणारी व स्वच्छ उर्जा यात समाधानकारक प्रगती दिसून येते. भारत सर्वसमावेशक विकास धोरणाची पुर्तता करण्यासाठी विविध क्षेत्रातील बदलाला सामोरे जात आहे. मात्र या सर्व धोरणाला शाश्वत विकास निकष असेने तितकेच महत्वाचे आहे. निर्धारीत उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी भारताला भविष्यात आर्थिक शाश्वतता, सामाजिक शाश्वत, पर्यावरणीय शाश्वतता, संस्थात्मक शाश्वतता या क्षेत्रात स्वतःला सिध्द करावे लागणार असून ते एक मोठे आव्हान आहे.

संदर्भ (References) :

१. रमेश सिंह (२०१४), भारतीय अर्थव्यवस्था, पब्लीकेशन मॅक ग्रॉ हिल एज्युकेशन इंडिया प्रायव्हेट लि., ६ वी आवृत्ती, न्यु दिल्ली, पेज १६.२ – १६.१९.

२. संपादकीय (२०१९–२०), भारतीय अर्थव्यवस्था, दुरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर २०१९–२०, पृष्ठ क्र. १५–२०.

३. श्री रंजन कोळंबे (२०१५), भारतीय अर्थव्यवस्था एमपीएससी व युपीएससी, भगीरथ प्रकाशन पुणे, पृष्ठ क्र.३३–३५.

4- https://hi.wikipedia.org/wiki.

5- https://pib.gov.in/press release page aspx.

6- https://muktpeeth.com/sustainable development-goal india.came down again below Bhutan Bangladesh.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

‘लोकमान्य टिळकांचे राजकीय विचार आणि धोरण’

कुणाल दिलीप राठोड (CHB प्राध्यापक)

डॉ.कै. शंकरराव सातव कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, कळमनुरी. जिल्हा- हिंगोली (राज्यशास्त्र विभाग)

ई-मेल:- kunal2sonu@gmail.com

सारांश : सारे जग एकमेकांच्या जवळ येत आहे, त्याचे भान लोकमान्यांना होते. त्यामुळेच जागतिक घडामोडींकडे लक्ष ठेऊनच त्यांनी आपली धोरणे आखली आणि अमलातही आणली. 1 ऑगस्ट 2020 रोजी लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूला शंभर वर्षे पूर्ण होत आहेत. 'लोकमान्य' हे लोकांना मान्य होते कारण त्यांनी आपली धोरणे सदैव लोकांच्या कल्याणासाठी आखली आणि प्रसंगी बदलली सुद्धा. आपल्या हातातील माध्यमांद्वारे त्यांनी आपली धोरणे लोकांपर्यंत पोहोचवली आणि त्यादृष्टीने लोकांना विचार कल्याणास उद्युक्त केले. ब्रिटिश सत्ता हे वरदान नसून ईश्वरी प्रकोप आहे, याची जाणीव लोकांमध्ये निर्माण करून देऊन, परकीय सत्तेविरुद्ध असंतोष निर्माण करून देऊन, परकीय सत्तेविरुद्ध असंगोष निर्माण करणारे लोकमान्य टिळक हे म्हणूनच महत्वाचे राजकीय विचारवंत ठरतात.

प्रस्तावना :

आजच्या आधुनिकोत्तर जगामध्ये 'पॉलिसी/धोरण थिंकिंग' हे एक शास्त्र बनले आहे. त्यासाठी जगभर अनेक थिंकटँक कार्य करत आहेत. सरकारच्या धोरणांवर समाजातील विचारवंतांचा प्रभाव असावा, हे यामागील सर्वसाधारण उद्दिष्ट्ये आहे. टिळकांचे चारित्र्य आपण अभ्यासतो, तेव्हा टिळकांनी आयुष्यभर हेच केले असे आपल्याला आढळते. भारताचे फक्त राजकीय नेतृत्व नव्हे, तर वैचारिक नेतृत्वही टिळकांकडून गांधीजींकडे आले आहे, हे आपण विसरून चालणार नाही. लोकमान्यांचे राजकारण आणि समाजकारण त्या दृष्टीने पाहायला हवे. 1 ऑगस्ट 1920 ला लोकमान्य टिळक गेले, तो दिवस महात्मा गांधी यांच्या असहकार चळवळीचा आरंभदिन होता. 'टिळक हे गांधी मार्गाचे पाहिले उपदेशक होते, टिळकयुगातूनच गांधीयुगाचा प्रारंभ झाला', असे तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी म्हटले आहे. लोकमान्यांचा हा वैचारिक प्रवास कसा झाला, त्यांनी आपली धोरणे काशी मांडली, कसे बदलले आणि कसे लोकांपर्यंत पोहोचविले हे पाहणे आजघडीला खूप काही शिकविणारे आहे.

उद्दिष्टे :

1) लोकमान्यांच्या राजकीय विचारांचे अध्ययन करणे.

2) लोकमान्यांच्या राजकीय आणि सामाजिक तसेच आंतराष्ट्रीय धोरणांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययनासाठी तथ्य संकलन करताना द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. अध्ययन विषयाशी संबंधित दुय्यम तथ्य संकलित करण्यासाठी प्रकाशित, अप्रकाशित असलेली शोध अध्ययन, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, वृत्तपत्रे, संशोधन पत्रिका इत्यादी दुय्यम स्थान च्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे.

आशय विश्लेषण :

लोकमान्यांची राजकीय सुरुवात :

टिळकांनी सार्वजनिक जीवनात सर्वस्व अर्पण करण्याची मानसिक तयारी महाविद्यालयात असतांनाच केली होती. त्यांच्या देशसेवेचा प्रारंभच मुळी कारावासाने झाला. 1882 मध्ये कोल्हापूरच्या राजाला वेडा ठरवल्यावर टिळक आणि आगरकरांनी 'केसरी' तुन टीका केली. यात त्यांची फसवणूक होऊन बदनामीच्या आरोपाखाली त्यांना तीन महिन्याचा तुरुंगवास पत्करावा लागला. अर्थात, पुढे टिळक व आगरकरांचे मार्ग वेगळे झाले. 1895 च्या दुष्काळापासून टिळकांनी ब्रिटिश सत्तेचे स्वरूप स्पष्ट करून, लोकांना त्याविरोधात प्रतिकारासाठी उठाण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या लेखांत लोक, लोकांसाठी असे सर्वग्राहक शब्द सर्वत्र आढळतात. एके ठिकाणी टिळक लिहितात, " शेतकरी

किंवा मजूर लोक हे सज्ञानी व गरीब असतात. ह्यांच्या करिता खरा उद्योग सुशिक्षित लोकांनीच केला पाहिजे व तो जर तालुक्यातील पुढारी लोक करणार नाहीत तर आमच्या देशाचे दुर्दैव अद्याप संपले नाही असे म्हणावे लागेल." लोकाभिमुख राजकारणाच्या संदर्भातले टिळकांचे हे मत आजही तितकेच लागू आहे.

टिळकांच्या खऱ्या कारकिर्दीला आणि अखेरपर्यंत चालविलेल्या त्यांच्या स्वातंत्रसंग्रामाला 1899 नंतरच अधिक तेज चढले. राजद्रोहाचा शिक्षा भोगून टिळक परत आल्यानंतर त्यांची लोकप्रियता वाढली होती. 1905 च्या बंगालच्या फाळणीमुळे देशात जहाल राजकारणाला मोठा उठाव मिळाला. वंगभंग आंदोलनात टिळकांच्या सहभागामुळे ते राष्ट्रीय नेते म्हणून नावारूपाला आले. दुसऱ्या राजद्रोहाचा शिक्षेतून 1914 साली टिळक मंडलेहून सुटून आले, तेव्हा मुंबई सरकारला त्यांचा जमानसावरील प्रभाव कमी होईल असे वाटत होते. उलट, टिळकांची लोकप्रियता दिवसेंदिवस वाढतच गेली आणि ते अखिल भारतीय पातळीवर सर्वमान्य होऊ लागले.नेत्यांच्या सभा उघड्या मैदानावर आणि हजारांच्या संख्येने होऊ लागल्या. टिळकांच्या दर्शनासाठी व त्यांच्या मोठ्या मिरवणुकांतून सर्व प्रांतात लोकांची गर्दी होत असे. उत्तर भारतात त्यांचा उल्लेख 'टिळक महाराज' किंवा 'भगवान टिळक' असा केला जाई. सश्रद्ध भारतीय मनाने त्यांना विभूती म्हणून स्वीकारले गेल्याचे ते दिग्दर्शन आहे. असा लोकांचा पाठिंबा लाभलेला, पुढच्या काळातला गांधींचा अपवाद सोडला तर टिळक हे एकमेव नेते होते. त्यावेळच्या जहाल आणि मावळयांच्या मतभेदांत टिळकांची भूमिका अगदी स्पष्ट होती. काँग्रेसला टाळून अखिल भारतीय स्तरावर कोणतीही राजकीय कृती करण्यापेक्षा तिचा वापर करणे, जास्त उपयुक्त होईल ही त्यांची पूर्वीपासून धारणा होती. राष्ट्रीय सभा सर्वांची नसून ज्याचे बहुमत होईल त्याच्या हाती राष्ट्रीय सभेची सूत्रे राहिली पाहिजेत असे त्यांनी प्रतिपादन केले. 'वतनदारीचे हक्क आम्हाला आणि आमच्या शिष्यांना परंपरेने प्राप्त झाले आहेत, असे कोणी म्हणेल तर ते बरोबर नाही. त्याचप्रमाणे बावीस वर्षांच्या अनुभवाने निरुपयोगी ठरलेल्या शास्त्रांनीच पुढे युद्ध करणार, असा आग्रह धरणारा अविचारी असेल. रायफलसाठी शस्त्रे हातात असलेल्या प्रतिपक्षावर धनुष्यबाण किंवा तलवारीने चालून जाणाऱ्या गृहस्थाइतकाच हा मूर्खपणा आहे' , असे त्यांनी बजावले. सरकारच्या दृष्टीने तुम्ही मवाळ आणि आम्ही जहाल असा भेद नाही. त्यामुळे आपण आपसातले भांडण वाढवायला नको. याच्यापुढेच लोक आम्हाला मवाळ ठरवतील आणि ते जहाल असतील. आजच्या संसदीय लोकशाहीच्या परंपरेची पायाभरणी ज्या विचार आणि भूमिकांमधून झाली, ती ही मूल्ये अजूनही कालबाह्य झालेली नाहीत.

टिळकांचा आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन :

सारे जग एकमेकांच्या जवळ येत आहे, याचे भान लोकमान्यांना होते. त्यामुळेच जागतिक घडामोडींकडे लक्ष ठेऊनच त्यांनी आपली धोरणे आखली आणि अमलातही आणली. आजच्या भाषेत सांगायचे तर ते 'ग्लोबल थिंकर' होते 1914 सालच्या जुलै महिन्यात पहिल्या महायुद्धाला सुरुवात झाली. युद्धाचा भडका लवकर विझण्याची चिन्हे दिसेनात, त्यामुळे बदललेल्या राजकीय स्थितीत टिळकांनी आपली रणनीती व डावपेच निश्चित केले. महायुद्धाच्या काळात पॅन- इस्लाम चळवळीचा प्रभाव वाढत होता आणि तुर्कस्थान इंग्लंडच्या विरोधात लढत होते. भारतीय मुसलमानांचा ओढा तिकडे वाढताना दिसत होता. त्यामुळे काँग्रेसवर आपली पकड घट्ट करून, हिंदू- मुसलमान युतीमार्फत जनआंदोलनाची व्याप्ती वाढवून स्वराज्याचा लढा प्रखर करण्याची रणनीती आखली. व्यावहारिक शक्यशक्यता लक्षात घेऊन टिळकांनी अत्यंत धोरणीपणे आपली वाटचाल केली. केसरीच्या 1 सप्टेंबर 1994 च्या अंकात टिळकांची ब्रिटिश सरकार विषयीची आपली भूमिका जाहीर केली. आयर्लंड मधील होमरुल पक्षाच्या आयरिश लोकांप्रमाणे चालू राज्यपद्धती सुधारणा घडवून आणण्याचा असून राज्य बुडविण्याचा नाही, असे त्यांनी निःशंकपणे म्हटले. पुढे जर्मन बादशहाच्या विरुद्ध इंग्रज सरकारच्या आपापल्या शक्य असेल तेवढी मदत करून पाठबळ देने, हिंदी प्रजाजनाचे

कर्तव्य आहे असेही सांगितले. यावरून टिळक मवाळ झाले असे त्यांच्या काही तरुण चाहत्यांना वाटले. मंडालेच्या सहा वर्षांचा कारावास भोगल्यामुळे टिळक पूर्वीसारखे राहिले नाहीत असा काहींनी अर्थ काढला. जर्मनीने लहान देशांचा विश्वासघात करून आक्रमण केले असून, ब्रिटिश राजवटीपेक्षाही जर्मनीची हुकूमशाही राजवट अधिक धोकादायक आहे असे लिहून टिळकांनी लहान देशाचे स्वतंत्र कसे महत्वाचे आहे हे स्पष्ट केले आहे. स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची बीजे या पहिल्या पिढीच्या नेत्यांच्या

हिंदू- मुसलमान कूटप्रश्न आणि टिळक :

भारतीय राजकारणात हिंदू- मुसलमान प्रश्न कायमच त्रासदायक व कसोटीचा कूटप्रश्न राहिलेला आहे. अजूनही याचे निर्णायक उत्तर आपल्यापाशी नाही. हा प्रश्न दोनही जमातींच्या ऐतिहासिक वाटचालीतून निर्माण झालेला आणि बगल न देण्यासारखा मुद्दा आहे. 1916 मध्ये टिळकांनी बॅ. जिनांनी सोबत घेऊन 'लखनौ करार' करून हिंदू- मुसलमान ऐक्याचे खंदे पुरस्कर्ते होते. जानेवारी 1920 मध्ये अलीबंधूंच्या सन्मान सभेत अध्यक्षपदावरून टिळकांनी मुसलमानांवर आलेल्या प्रसंगात शक्य तेवढी कितीही वेळा मदत करण्याचे आश्वासन दिले होते. या धोरणामुळे टिळकांनि मुसलमानांचा विश्वास संपादन केला. मौलाना शौकत अली तर, 'टिळक आपले राजकीय गुरू' असल्याचे सांगत असत. अजमेरच्या ख्वाजा मोईनुद्दीन चिष्टी दर्ग्यात मुसलमान बंधूंनी टिळकांचे अभूतपूर्व स्वागत केले, अशी एक आठवण सं. वि. बापटांनी संपादित केलेल्या आठवणींच्या संग्रहात आहे. टिळकांनी 1892-93 च्या हिंदू- मुसलमान दंग्यात हिंदूंची

लोकशाहीचे पुरस्कर्ते टिळक :

20 एप्रिल 1920 रोजी 'केसरी'त लेख लिहून कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाचा जाहीरनामा स्पष्ट केला. यात टिळकांनी येथील राज्यपद्धती आणि कायदे कसे असावे, हे ठरवण्याचा हक्क स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाने केवळ हिंदी लोकांनाच असला पाहिजे, अशी या पक्षाची मागणी असल्याचे सांगितले. ब्रिटिशांकडून जे काही मिळाले ते पदरात घेऊन त्यांचा पूर्ण स्वराज्य आपल्या आटोक्यात आणण्याच्या कामी उपयोग

लिखाणात आपापल्या अनेक ठिकाणी आढळून येतात. महायुद्धानंतर 'लीग ऑफ नेशन्स' च्या प्रयोगालाही राष्ट्रीय नेत्यांनी आपला पाठिंबा दर्शविला होता. त्यासाठी केवळ भारतच नव्हे तर आशिया खंडाचा विचार करून इथले देश साम्राज्यशाहीच्या जोखडातून मुक्त व्हावे आणि त्यांच्यात स्वतंत्र, समता, लोकमत इत्यादी बाबतीत एकमत असावे हा विचार होता. भारताच्या स्वराज्याचा प्रश्न आहे, या भूमिकेतून टिळक अन्य जगाकडे पाहत होते.

हिरीरीने बाजू घेतली होती आणि आपल्या नेतृत्वाची पायाभरणी केली. पुढे वंगभंग आंदोलनात 'आमचा यापुढचा शिवाजी मुसलमानातही निपजु शकतो' , असे म्हणत सर्वांना चकित केले. टिळक या प्रश्नाकडे तार्किक दृष्टीने न पाहता व्यावहारिक व कायद्यावर बोट ठेऊन वागावे, त्याचप्रमाणे मानवी समता व हक्क यांच्याऐवजी ऐतिहासिक परंपरा आणि चालत आलेले वागणुकीचे नियम पाहून हा प्रश्न सोडवावा असे सरकारला सुचवत होते. 1916 साली लखनौ करार करून ब्रिटिशांच्या पाठिंब्यामुळे आगामी राजकीय सामना तिरंगी होणार याची कल्पना आल्यामुळे तो दुरुंगी करण्याचा प्रयत्न चालवला. हिंदूंनी धर्माचे स्तोम माजवू नये आणि मुसलमानांनी मात्र सदासर्वदा धर्माखेरीज बोलू नये, हा न्याय टिळकांना मान्य नव्हता. ब्रिटिशांच्या नीती आणि मुसलमानांच्या अन्यायी मागण्या यांना जशास तसे उत्तर देण्यासाठी गणपती आणि शिवाजी उत्सव यासारखे मार्ग शोधून त्याचा प्रचार केला होता. परिणामी, कॉंग्रेस व मुस्लिम लीग यांनी स्वतंत्रपणे एकच ठराव मंजूर केला आणि त्याच ठरावातील मागणीचा प्रचार दोन्ही पक्षाचे नेते करू लागले.

करण्याचा आणि जरूर तिथे सनदशीर विरोध करण्याचा असे त्यांचे धोरण होते. या कामात इंग्लंडमधील मजूर पक्ष आणि ब्रिटिश पार्लमेंट मधील सहानुभूती बाळगणारे इतर लोक यांचे सहकार्य घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता.   शक्य तिथे सहकरिता आणि जरूर तिथे सनदशीर विरोध यालाच टिळकांनी 'प्रतियोगी सहकारिता' असे नाव दिले. जुलमी कायदे रद्द करणे, पूर्ण प्रांतिक स्वराज्य, हिंदू- मुसलमान ऐक्य आणि भाषावार प्रांतरचना हे मुद्दे या पक्षाला

मान्य होते. याचप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या संरक्षणाचीही मागणी या पक्षाने केली. इथून पुढे देशाचे जे राजकारण असेल ते पार्लमेंटच्या पद्धतीने- लोकशाही पद्धतीने जसे तुम्ही तुमच्या देशात चालवता; तसे आमच्या देशाचे शासन चालवण्याचा आम्हाला अधिकार असला पाहिजे, अशी ठाम भूमिका त्यांनी घेतली. मात्र, प्रतियोगी सहकारितेचा प्रयोग करण्याची संधी टिळकांना मिळाली नाही. टिळकयुगाला बहिष्कारयुग पुढे असहकारयुगात रूपांतरित झाला. असहकारबाबत टिळक साशंक असले तरी यातूनच पुढे गांधीयुगातील चळवळींची पार्श्वभूमी तयार झाली. 1917 साली लेनिनच्या नेतृत्वाखाली रशियात बोल्शेविक पक्ष अधिकारात आला. इंग्लंडचा बादशहा व बोल्शेविक सरकार यांच्यातले ताणलेले संबंध टिळकांना चांगलेच जाणवले. युरोपातल्या या घडामोडींचा आणि कॉम्मुनिस्ट विचारसरणीचा प्रभाव यामुळे टिळकांच्या मतांमध्ये थोडा बदल होऊ लागला. अर्थात मार्क्सच्या विचारांचा आणि टिळकांचा संबंध 1881 च्या दरम्यान आला होता असे इतिहासकार जे. व्ही. नाईक यांनी सिद्ध केला आहे. टिळक त्यावेळी फक्त 25 वर्षांचे होते आणि मार्क्सच्या विचारांचा इंग्रजी भाषांतर येऊन सात- आठ वर्षे झाली होती.

कष्टकऱ्यांचे कैवारी टिळक :

जनतेतील असंतोष ब्रिटिश सरकारविरोधात ज्या ज्या प्रकारे वाढवता येईल, ती साधने व मार्ग चोखाळण्याचा टिळकांचा नेहमी प्रयत्न असे. भारतातील सर्वात मोठा भांडवलदार म्हणजे इंग्रज सरकार, असा सूर धरून टिळक कामगारांना सरकारविरोधात संघटित करण्याची खटपट करत होते. विलायतेहून स्वदेशी परतल्यावर मुंबईच्या गिरणी कामगारांनी त्यांना मानपत्र अर्पण केले तेव्हा मुंबई ही भांडवलवाल्यांची नसून. कष्टकर्यांनी त्याआधी टिळकांना शिक्षा झाल्यावर उत्स्फूर्तपणे कडकडीत बंद पाळला होता. मद्रास मधल्या कामगाराणीही टिळकांना मानपत्र अर्पण केले होते. यातूनच कॉम्रेड डांगेच्या कॉम्मुनिस्ट चळवळीची प्रेरणा मिळाली, हा काही योगायोग नव्हे! टिळकांनी डेमोक्रॅटिक पक्षाच्या जाहीरनाम्यात शेतकीतील व कारखान्यातील मजुरांना त्यांच्या श्रमाचा न्याय्य मोबदला मिळावा, त्यांचे मजुरीचे किमान दर व रास्ता कामाचे तास ठरवणे तसेच कारखानदार व कामगार घडवून आणण्याचे ठरवले होते. 1920 मध्ये अजमेरच्या सभेत बोलतांना टिळकांनी बोल्शेविक पक्षाच्या तत्वज्ञानाविषयी अनुकूल मते व्यक्त केली. इंग्रजांप्रमाणे बोल्शेविक अन्य देश जिंकून त्यांना गुलाम बनवत नाहीत, तर भांडवलशाहीवर अखेर श्रमजीवी वर्ग मात करतो, या विचारसरणीचा ते फक्त अन्य देशात प्रचार करत असतात असे टिळकांचे म्हणणे होते. अर्थात, कॉम्मुनिस्ट विचारसरणीची पुढच्या काळातील वाटचाल टिळकांच्या म्हणण्याच्या अगदी विरुद्ध झालेली दिसते.

राजकीय की सामाजिक? :

टिळकांनी आयुष्यभर जे संघर्ष केले त्यात 'आधी राजकीय की सामाजिक?' याचा उल्लेख विशेषत्वाने करायला हवा. स्वकीयांना न दुखावण्याचा व त्याचा उत्साहभंग न करण्याचे ठाम धोरण ठेवल्यामुळे टिळकांवर सनातनी असल्याचा आरोप केला जातो. वस्तुतः टिळकांवर आगरकरांइतकेच बेंथम, मिल, स्पेन्सर यांचा प्रभाव होता. आधी सामाजिक की राजकीय यात टिळकांनी राजकीय बाजूकडे प्राधान्याने जास्त लक्ष दिले. पण, सामाजिक बाजू पूर्णतः दुर्लक्षित केली नव्हती. याची साक्ष 'फिमेल हायस्कुलांतील शिक्षणक्रम' , 'सामाजिक सुधारानेतील मार्ग', इत्यादी लेख देतात. त्यांचा 'हर्बर्ट स्पेन्सर' हा लेखही यासंदर्भात उल्लेखनीय आहे. सामाजिक सुधारणा करतांना क्रांतिकारकांची भूमिका घेऊ नये आणि आपला सुधारकी वर्ग अलग करून सुधारणा राबवण्यातले धोके ब्राह्मो समाजातून समोर आले होते. टिळकांच्या मते, राजकीय हक्कांशी या सर्वांचा संबंध जोडण्याचे कारण नाही. तसेच सामाजिक सुधारणा झाल्या म्हणजे राजकीय हक्क मिळू लागतील असे नव्हे. टिळकांच्या दृष्टीने राजकीय स्थिती सुधारली की गृहस्थितीही सुधारण्यास सुरुवात होते. सामाजिक आणि धार्मिक वादांत तर्काचे प्राबल्य चालत नाही. या प्रकारचे संघर्ष सुरू झाले की वादाने

अधिक चेफाळतात त्यामुळे यांना कोणी न डिवचता

निष्कर्ष :

आयुष्यातल्या अखेरच्या दिवसातले टिळकांचे हे रूप पाहून अनेक समकालिकांनी आणि तत्कालीन वृत्तपत्रांनी आनंद व आश्चर्य व्यक्त केला आहे. असे टिळक पूर्णतः सनातनी आणि बुरसटलेल्या विचारांचे होते, हे म्हणणे पुराव्यावर टिकणारे नाही. टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादाची राजकीय बांधणी करणारे देशातील सर्वोच्च पातळीवरील नेते होते. त्यांची चिकित्सा करतांना काही महत्वाच्या बाबी आपण लक्षात घ्यायला हव्या टिळकांच्या काळात राष्ट्रवाद हे तत्व भारतीय समाजात रुजायला सुरुवात झाली होती. हा राष्ट्रवाद उच्चवर्णीय, उच्चवर्णीय नवशिक्षित वर्गाद्वारे आपल्या समाजात रुजला गेला. तत्कालीन राजकीय- सामाजिक व्यवहारात अग्रणी असलेल्या वर्गाचे प्रतिनिधित्व

आपल्या परीने निःशक्त होऊ द्यावे.

टिळक करत होते. त्यांच्यातून वयाने थोरले असलेले महात्मा फुले यांनी प्रस्थापित सनातनी वर्चस्वाला दिलेले आव्हान आणि टिळकांची फुलेंच्या मांडणीशी विसंगत असलेल्या भूमिका लक्षणीय आहे. टिळकांच्या या वर्गीय, सामाजिक मर्यादा खुद्द त्यांच्या मुलानेच, म्हणजे बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यात सहभागी झालेल्या श्रीधरपंत टिळकांनीच अधोरेखित केल्या आहेत. त्यामुळे टिळकांची चिकित्सा करतांना त्यांच्या भूमिकेचे मूल्यमापन काटेकोर रीतीने व्हायला हवे, हे खरे असले तरी त्यांच्या राजकारणी, प्राच्यविध्याअभ्यासक, गणिती, तत्वज्ञ, लेखक, पत्रकार व राष्ट्रीय राजकारणाचे धुरंधर या भूमिकांना सरसकट नाकारणे टिळकांच्या दृष्टीने व ऐतिहासिक दृष्टीनेही अन्याय ठरेल.

संदर्भ :

1) घाटे पंकज - लोकमान्यांचे 'पोलिसी थिंकिंग' - orfonline.org - 1 ऑगस्ट 2020

2) मोरे सदानंद - 'टिळक परिस्थितीला प्रतिसाद देत स्वतःत बदल करत गेले' - bbc.com - 30 ऑगस्ट 2020

3) बोराडे सोनाली - 'राजकीय विचारवंत- लोकमान्य टिळक' - mpscworld.com - 13 july 2016

बँकांमधील कर्ज योजनेचा उपयोग सर्वसामान्य व्यक्तीने कसा करावयाचा

प्रा. मनोहर नारायण मोरे
सहाय्यक प्राध्यापक
नुतन विद्याप्रसारक मंडळाचे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लासलगांव

प्रस्तावना:- बँक व्यवसायाचा उत्पन्नाचा मुख्य आधार हा कमी किंवा अधिक दिलेल्या कर्जावरील व्याज होय. ठेवीदारांनी ठेवलेल्या ठेवीचा वापर बँका कर्ज देण्यासाठी करीत असतात. या पध्दतीने कर्ज देण्यासाठी व्यक्ती, व्यापारी दुकानदार तसेच मोठया उद्योगसमूहांचा वापर करीत असतात. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीची गरज,उददेश कालावधी तसेच कर्जाचा उपयोग या आधारावर कर्ज दिले जात असते.

कर्ज काढतांना शक्यतो सर्वसामान्य व्यक्तीने बँकामधूनच कर्ज घ्यावे कारण त्यांचा व्याज दर हा कमी असतो. कर्ज जर दुस-या संस्थामधून घेतल्यास त्यांचा व्याजदर हा अत्यंत जास्त असतो त्याचा परिणाम सर्वसामान्य व्यक्तीच्या संपूर्ण आर्थिक व्यवहारांवर होत असतो. कोणते कर्ज हे सर्वसामान्य व्यक्तीला फायदयाचे ठरेल त्यासाठी कर्जाच्या विविध योजना देखील तयार केल्या जातात.

बँक योजनतील कर्जाचे विविध प्रकार खालील प्रमाणे आहेत.

1. सुरक्षित कर्ज

2.असुरक्षित कर्ज

सुरक्षित कर्ज - हा प्रकार बँकेच्या दृष्टीने अत्यंत सुरक्षित व योग्य असतो या मध्ये ग्राहकाला दिलेल्या कर्जाची परतफेड जर योग्य वेळी व नियमित न झाल्यास तारण म्हणूनअसलेली मालमत्ता ताब्यात घेऊन व त्यांची योग्य प्रकारे विक्री करुन आपण दिलेले कर्ज वसूल करु शकते. सोयीचे व लवकर मिळणारे असते. जर संबंधित ग्राहकाला काही आर्थिक अडचणी निर्माण झाल्यास त्याला दिलेले कर्ज वसूल करणे अत्यंत अवघड होऊन

असुरक्षित कर्ज - असुरक्षित कर्जामध्ये वैयक्तिक कर्जाचा समावेश होतो. अशा प्रकारांचे कर्ज ग्राहकांच्या दृष्टीने अत्यंत जाते.

Objective of the study - अभ्यासाचा उद्देश-

1. बँकेमधील विविध कर्ज योजना सर्वसामान्य व्यक्तीला समजून सांगण्यासाठी

2. सर्वसामान्य व्यक्ती चुकीच्या पध्दतीने जास्त व्याजदराने पैसे घेतल्यास होणारे नुकसार टाळण्यासाठी योग्य पध्दतीने समजून सांगण्यासाठी

3. सुरक्षित व असुरक्षित कर्जामध्ये योग्य कर्ज पध्दत कोणती हे समजून सांगण्यासाठी

Hypothesis- गृहितके

1. कर्जाच्या साहयाने प्रगती करता येऊ शकते.

2. कर्ज कोणत्या परिस्थितीत घेतले यावर देखील ते अवलंबून असते.

बँका विविध प्रकरांची कर्ज उपलब्ध करुन देत असतात कारण त्यामध्ये त्यांचा फायदा असतो. यामध्ये उददेशाच्या आधारावर देखील कर्जाचे प्रकार निर्माण होत असते.

वैयक्तिक कर्ज (Personal Loan) - वैयक्तिक क्रेडिट स्कोरच्या आधारे हे कर्ज ग्राहकाला उपलब्ध होत असते. हा कर्जाचा प्रकार एकप्रकारे असुरक्षित कर्जाचाच अत्यंत लोकप्रिय प्रकार आहे. हा प्रामुख्याने वैयक्तिक कारणासाठी तसेच खाजगी व्यवहारपूर्ण करण्यासाठी तसेच वाहन किंवा फर्निचर किंवा वैद्यकीय गरज पूर्ण करण्यासाठी यांचा मोठया प्रमाणावर उपयोग केला जातो.

गृह कर्ज (Home Loan) - गृह कर्ज हे प्रामुख्याने नवीन घर बांधणे किंवा खरेदी करणे जमीन खरेदी करणे यासाठी घेतले जात असते या प्रकारची मालमत्ता बँकेकडे तारण किंवा गहाण म्हणून ठेवली जाते. ज्यावेळेस घरावरील कर्ज संपूर्ण फिटेल त्यावेळेस घराचे कागदपत्रे ग्राहकाला बँक देत असते. गृह कर्ज बँकेकडून घेतल्यास त्यांचा ग्राहकाला निश्चितच फायदा होत असतो. यांचे मुख्य कारण म्हणजे जर काही अडचण निर्माण झाल्यास बँक त्यांची बाजू ऐकत असते तसेच योग्य मार्गदर्शन व सल्ला देऊन तसेच रक्कम देखील वसूल करीत असते. जर इतर संस्था किंवा जास्त व्याजदर असलेला संस्थाकडून कर्ज घेतल्यास त्यामुळे ग्राहक अडचणी त येत असतात. याबाबत मी केलेल्या संशोधनानुसार मी ग्राहकाला बँकेकडून कर्ज घेतल्यास ग्राहकाला निश्चित फायदा होत असतो . गृह कर्ज घेणाऱ्या ग्राहकाला पहिले घर खरेदी करणाऱ्या ग्राहकाला सरकारी अनुदानाचा देखील फायदा मिळत असतो.

शैक्षणिक कर्ज - हे कर्ज प्रामुख्याने महाविद्यालयात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थी यास मिळत असते त्यात देशात किंवा परदेशात नामांकित संस्था मध्ये प्रवेश घेणाऱ्य सर्वसामान्य कुटुंबातील व्यक्ती अत्यंत योग्य पध्दतीने तसेच कमी व्याजदराने हे कर्ज उपलब्ध होत असते. या कर्ज योजनेसाठी घरातील भाऊ,वडील,आजोबा सह-आवेदक कर्जदार म्हणून अर्ज करु शकतात. या कर्जाच्या साहाय्याने आपण निश्चितच चांगल्या संस्थेत आपण शिक्षण घेऊ शकतो. पैसासाठी कोणी वंचित राहू शकत नाही. यासाठी बॅंका शैक्षणिक कर्ज उपलब्ध करुन देत असतात. त्याचा लाभ सर्वसाधारण वर्गातील विद्यार्थ्यांनी निश्चित घ्यावा.

तारणावर आधारित कर्ज -

मुदत ठेवीच्या आधारे कर्ज - अशा प्रकारचे कर्ज आपण जमा केलेल्या ठेवीवर आपणास गरज असेल तर कर्ज उपलब्ध होऊ शकते. उदा. आपण जर पाच लाख ठेव पावतीच्या साहयाने तीन लाखपर्यंत कर्ज आपण सहज मिळू शकते. यासाठी कोणत्याही जामीनदारांची गरज भासत नाही.

सोने तारण कर्ज- सोनेतारण कर्ज प्रकार अत्यंत लोकप्रिय प्रकार आहे. सोन्याच्या आधारे कर्ज हे एक सुरक्षित कर्ज आहे कारण कि जर 10 ग्रॅम सोने तारणासाठी आल्यास त्यांच्या 70% पर्यंत कर्ज दिले जाते. जर ग्राहकाने परत फेड न केल्यास बॅंकेला सोने विकून पैसे वसूल करता येतात.

विमा पॉलिसी व समभागावरील कर्ज - जर ग्राहक विमा पॉलिसीचे तीन वर्ष पूर्ण केलेली असतील तर त्याला विमा पॉलीसी तारण ठेवून कर्ज मिळू शकते तसेच समभाग तारण ठेवून कर्ज मिळू शकते पण कर्ज कमी प्रमाणात उपलब्ध होत असते सतत बाजारातील चढउतार यामुळे या कर्जाची रक्कम कमी प्रमाणात ग्राहकांस मिळते. उधारी वर खरेदी करण्यासाठी क्रेडिट कार्ड च्या साहयाने कर्ज सहजरित्या ग्राहकाला मिळते. जर ग्राहकाने आपल्या कर्जाचे व फेडीचे नियोजन योग्य प्रकारे करावे अन्यथा मोठी अडचण ग्राहकास होऊ शकते. उद्योग व्यवसायासाठी देखील कर्ज पुरवठा बॅंकामार्फत केला जात असतो यासाठी बॅंकच्या नियमात नसणारे व्यवसाय उद्योग यासाठी पात्र असतात.

पध्दती-

संशोधक वृत्तीने माझ्या असे लक्षात आले की प्रत्येक व्यक्ती किंवा ग्राहक कमी कागदपत्रे व कमी वेळेत कर्ज कसे मिळेल यासाठी ग्राहक प्रयत्न करीत असतो. या वृत्ती बदलण्यासाठी मी प्रयत्न करीत आहे. शक्यतो बॅंकेमार्फत कर्ज घ्यावे . तसेच तारणावर आधारित कर्ज अत्यंत लोकप्रिय होत असतात. कारण त्या कर्ज प्रकरणासाठी कोणताही जामीनदार लागत नाही. त्यामुळे ही पध्दती कर्ज घेण्यासाठी घ्यावी कारण आपलयाच वस्तूच्या आधारावर कर्ज असल्याने कोणावर अवलंबून राहत नाही. माझ्या संशोधनामध्ये मी वेगवेगळया वर्गातील लोकांबरोबर चर्चा केली की आपण सावकराकडून किंवा वित्त संस्थाकडून कर्ज घेण्याऐवजी आपण जर बॅंकेमार्फत कर्ज घेतल्यास आपण कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध होईल तसेच ते योग्य असेल त्यावर त्यांची प्रतिक्रिया बॅंक वेगवेगळया प्रकाराची चौकशी करतात तसेच क्रेडिटस्कोर योग्य असल्यास कर्ज मिळते. बॅंकेचा हा नियम अत्यंत योग्य आहे. कारण प्रत्येक ग्राहकांची पत तसेच पैसे फेडण्याची क्षमता व मागील माहिती खूपच महत्त्वाची असते. या यामुळै कर्जदाराची माहिती बॅंकेला मिळत असल्याने मोठा फायदा बॅंकेला किंवा ग्राहकाला या दोघांनाही होत असतो. मी प्रत्येकाला नम्रता पूर्वक सांगतो कि कर्ज घेतांना बॅंकाच्या मार्फतच कर्ज घेतले पाहिजे तसेच बॅंकामार्फत कर्ज देण्याची जी पध्दतींचा अभ्यास व माहिती घेऊन कर्ज घेतल्यास स्वत:ची प्रगती तसेच इतरांना मदत करु शकतो. कजे घेतांनास कर्ज फेडीचे नियोजन आपण योग्य प्रकार करावे अन्यथा आपणास त्रास होऊ शकतो सावकरामार्फत कर्ज कधीच घेऊ नये कारण त्यांचा व्याजदर आणि पध्दत अत्यंत त्रास दायक असते. त्यामुळे व्यक्तीचे स्वास्थ्य व मानसिक त्रास मोठया प्रमाणात होत असतो.

संदर्भ:-

1. **Financial Management**
   Ninth Edition I.M. Panday
2. **Financial Management**
   Suriaya Daga
3. **Alternative Investments and Fixed Income**
   CFA
4. **भारतीय बॅंकाविषयक कायदे आणि व्यवहार**
   डॉ. डी.जी. उशीर
   डॉ. एस. आर. जावळे

डॉ. बी.आर. अम्बेडकर का शैक्षिक दृष्टिकोण

डॉ. सुरेखा पिपलानी
एसोसिएट प्रोफेसर (अर्थशास्त्र) जी.यू.(पी.जी.) कॉलेज, बहेड़ी (बरेली) सम्बद्ध- एम.जे.पी. रूहेलखण्ड विश्वविद्यालय, बरेली।
E-mail- piplanisurekha03@gmail.com

सार—संक्षेप

शिक्षा सामाजिक परिवर्तन का मूलभूत कारक होने के साथ—साथ राष्ट्र को उन्नत एवं समृद्ध बनाती है। शिक्षा को मानव मुक्ति का आधार मानने वाले डॉ. भीम राव राम जी अम्बेडकर का शिक्षा दर्शन पूर्ण रूप से मानवता पर आधारित है। तत्कालीन समय में भारत में व्याप्त सामाजिक असमानताओं के कारण लोगों का एक वर्ग शिक्षा के अधिकार से वंचित रहा, अत: शिक्षा की सर्वसुलभता के अभाव के कारण बाबा साहेब का यह मानना था कि सभी के लिये नि:शुल्क एवं अनिवार्य शिक्षा उपलब्ध कराना सरकार का कर्तव्य है। समानता एवं न्याय के सिद्धान्तों पर समाज के पुनर्निर्माण हेतु शिक्षा एक अमोघ अस्त्र का कार्य करती है। जीवन में प्राप्त अनुभवों के आधार पर ही उन्होंने शिक्षा के प्रति अपना दृष्टिकोण विकसित किया था। शिक्षा, शिक्षण संस्थान, शिक्षार्थी, शिक्षक एवं शिक्षण पद्धतियाँ डॉ. अम्बेडकर के शैक्षिक दर्शन के महत्वपूर्ण तत्व हैं।

मुख्य शब्द:— डा० भीम राव राम जी अम्बेडकर, शिक्षा, मानव-मुक्ति, विवेक, समानता।

प्रस्तावना

भारत रत्न, बाबा साहेब डॉ. भीम राव राम जी अम्बेडकर एक महान शिक्षाविद होने के साथ-साथ जीवन पर्यन्त अनेक महत्वपूर्ण भूमिकाओं का निर्वहन करते रहे। तत्कालीन सामाजिक व्यवस्था एवं अध्ययन के लिये आवश्यक बुनियादी सुविधाओं से वंचित रहने के बाद भी उन्होंने अपने गहन अध्ययन के साथ शिक्षा क्षेत्र की उच्चतम उपाधियों को प्राप्त किया। शिक्षा के बल पर ही उन्होंने जीवन में अतुलनीय उपलब्धियाँ प्राप्त कीं। वे शिक्षा को साधन के रूप में देखते थे, जिसके माध्यम से व्यक्ति के साथ-साथ समाज एवं राष्ट्र की प्रगति और विकास की आधारशिला रखी जा सकती है। डॉ. अम्बेडकर शिक्षा के महत्व से भली भाँति परिचित थे। उनके अनुसार समानता एवं न्याय के सिद्धन्तों पर समाज के पुनर्निर्माण हेतु शिक्षा एक आवश्यक प्रारम्भिक दशा है, जिसका पूरा होना अत्यन्त आवश्यक है। डॉ. अम्बेडकर का शिक्षा दर्शन मानवता पर आधारित है। तत्कालीन व्यवस्था में शिक्षा की सर्वसुलभता के अभाव के कारण उनका मानना था कि जाति व लिंग से ऊपर उठकर राज्य द्वारा सभी के लिये नि:शुल्क एवं समान शिक्षा का अधिकार दिया जाना चाहिये। लोगों की निर्धनता एवं पिछड़ेपन का मूल कारण भी वे शिक्षा की कमी को ही मानते थे। अपने भाषणों एवं लेखों से राष्ट्रीय एवं अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर पहचान बनाने वाले डॉ. अम्बेडकर ने लोकतान्त्रिक मूल्यों पर आधारित शिक्षा के सम्बन्ध में अपने विचार स्पष्ट किये तथा लोकतान्त्रिक मूल्यों पर आधारित शिक्षा को बढ़ावा देने हेतु उनका योगदान अतुलनीय है। उनका मानना था कि लोगों का जीवनस्तर ऊपर उठाने के लिये शिक्षा एक महत्वपूर्ण माध्यम है। लोगों को प्रगति करने के लिये उन्होंने तीन सूत्र दिये-शिक्षित बनो, संगठित रहो, संघर्ष करो। इस नारे में उन्होंने शिक्षा को सर्वोपरि स्थान दिया है। व्यक्तित्व एवं चरित्र निर्माण में शिक्षा की भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण है। वह शिक्षा को मानव मुक्ति का द्वार मानते थे। उनका शिक्षा दर्शन महात्मा बुद्ध, संत कबीर दास, ज्योतिबा फुले तथा जॉन डिवी से प्रभावित है। प्रस्तुत शोध पत्र का उद्देश्य डॉ. बी.आर. अम्बेडकर के शैक्षिक विचारों एवं योगदान पर प्रकाश डालना है। डॉ. अम्बेडकर के शिक्षा दर्शन को समग्रता से समझने के लिये उपलब्ध साहित्य का पुनरावलोकन करके वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धति का प्रयोग किया गया है।

शिक्षा का उद्देश्य

शिक्षा का उद्देश्य उनके शिक्षा दर्शन का एक महत्वपूर्ण पहलू है। उनके अनुसार असमानताओं से पूर्ण समाज के पुनर्निर्माण हेतु न्याय, समानता, बन्धुत्व, स्वतन्त्रता और निर्भयता को स्थापित करने के लिये शिक्षा ही महत्वपूर्ण माध्यम है। शिक्षा ही व्यक्ति के अन्दर सही और और गलत के निर्णय का विवेक जाग्रत करती है। शिक्षा का मूल उद्देश्य सामाजिक आर्थिक और राजनैतिक परिवर्तन लाने के साथ-साथ मानवीय मूल्यों को बढ़ावा देना है।

नैतिकता की सीख प्रदान करने के साथ-साथ शिक्षा मनुष्य की अमानवीय प्रवृत्तियों को दूर कर उसे विनम्र, सदाचारी, स्वावलम्बी तथा स्वाभिमानी बनाने का कार्य करती है। कहा भी गया है—

'विद्या ददाति विनयम्'।

उनका मानना था कि शिक्षा का उद्देश्य आचरण तथा व्यवहार में सुधार के साथ अनुभूति और अभिव्यक्ति की क्षमता जाग्रत करना है। उनके अनुसार शिक्षा का उद्देश्य मानवीय गरिमा तथा सम्मान को बढ़ावा देना है।

डॉ. अम्बेडकर का शिक्षा दर्शन

शिक्षा को मानव मुक्ति का आधार मानने वाले डॉ. अम्बेडकर का शिक्षा दर्शन पूर्ण रूप से मानवता पर आधारित है। जिसमें सम्पूर्ण समाज की समानता, स्वतन्त्रता, बन्धुत्व, न्याय तथा नैतिक चरित्र का विचार जुड़ा हुआ है। उनका शिक्षा दर्शन जाति एवं लिंग के भेद भाव से ऊपर उठकर सभी के लिये निःशुल्क एवं समान शिक्षा की बात करता है। तत्कालीन समाज में असमानताओं के कारण शिक्षा का अधिकार सर्वसुलभ नहीं था इसलिए उनका मानना था कि शिक्षा का अभाव ही लोगों के पिछड़ेपन एवं निर्धनता का मूल कारण था। इसलिए वर्ग विभाजित समाज में लोकतान्त्रिक मूल्यों की स्थापना के लिये शिक्षा का प्रसार अत्यन्त आवश्यक है।

डॉ. अम्बेडकर प्राथमिक शिक्षा के विकास हेतु पूर्ण रूप से प्रतिबद्ध थे। वे शिक्षा को मानसिक एवं शैक्षिक विकास का माध्यम मानते थे। उन्होंने बम्बई विधान परिषद का सदस्य रहते हुए भी सदन में शिक्षा से जुड़े सवालों पर समय-समय पर अपना मत व्यक्त किया। उन्होंने सरकार से प्राथमिक शिक्षा हेतु अधिक बजट देने का आग्रह किया जिससे प्राथमिक शिक्षा को सभी की पहुँच में सुरक्षित किया जा सके। प्राथमिक शिक्षा पर अधिक बल देते हुए उन्होंने अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा हेतु कानून बनाने की बात कही क्योंकि वह जानते थे कि प्राथमिक शिक्षा की समस्या सम्पूर्ण राष्ट्र की समस्या है। ३१ मई १९२९ को महाबलेश्वर मे हुई संगोष्ठी में बाबा साहेब ने कहा कि प्राथमिक शिक्षा के प्रसार की समस्या बहुत गम्भीर है। उनके अनुसार प्राथमिक शिक्षा का प्रसार ही देश के विकास का आधार है। इसलिये अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा हेतु कानून बनाने की अत्यन्त आवश्यकता है। प्राथमिक शिक्षा के प्रसार पर बल देते हुए डॉ. अम्बेडकर चाहते थे कि कोई भी विद्यार्थी जो विद्यालय में प्रवेश लेता है वह जब तक शिक्षित न हो जाये तब तक विद्यालय न छोड़ सके। आँकड़ो के आधार पर उन्होंने बताया कि प्राथमिक विद्यालय में प्रवेश लेने वाले प्रत्येक १०० बच्चों मे से ८२ बच्चे अपनी शिक्षा बीच में ही छोड़ देते हैं, मात्र १८ बच्चे ही कक्षा चार तक पहुँचते हैं। उनके अनुसार बच्चों को विद्यालय में प्रवेश दिलाना ही पर्याप्त नहीं है अपितु उन्हें बुनियादी शिक्षा प्राप्त करने तक विद्यालय से जोड़े रखना भी आवश्यक है। प्राथमिक शिक्षा में विद्यालय छोड़ने वाले बच्चों की समस्या का अध्ययन करने वाले वे प्रथम अर्थशास्त्री थे। शिक्षा के व्यवसायीकरण का मुद्दा उठाते हुये इसके घातक परिणामों की तरफ भी उन्होंने सभी का ध्यान आकृष्ट किया। उनका मानना था कि शिक्षा एक ऐसी विधा है जो सबको मिलनी चाहिये तथा इसको सभी संभव उपायों से सस्ता बनाकर सर्वसुलभ होना चाहिये। डॉ. अम्बेडकर ने प्राथमिक शिक्षा के साथ-साथ उच्च शिक्षा पर भी बहुत बल दिया। उनका मानना था कि शिक्षा केवल रटा-रटाया किताबी ज्ञान बढ़ाने के लिये नहीं अपितु व्यक्तित्व के निर्माण में सहायक होनी चाहिये। उनके अनुसार दलित एवं पिछड़े वर्ग के प्रतिभा सम्पन्न बच्चों की उच्च शिक्षा के लिये सरकारी कोष से व्यवस्था होनी चाहिये। डॉ. अम्बेडकर दलित एवं पिछड़े वर्ग के विद्यार्थियों के लिये विज्ञान एवं तकनीकी शिक्षा के पक्षधर थे, क्योंकि उसका रोजगार से सीधा सम्बन्ध है। वे चाहते थे कि दलित वर्ग के विद्यार्थी उच्च शिक्षा प्राप्त कर अपने तथा समाज के जीवन को प्रभावित कर सकें। उनका स्पष्ट मत था कि व्यक्तित्व के निर्माण में विश्वविद्यालयी शिक्षा बहुत महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। उनके अनुसार विश्वविद्यालय के शिक्षकों को विषय के उच्चतम और नवीनतम ज्ञान से युक्त होना चाहिये। उनके अनुसार विश्वविद्यालय केवल परीक्षा संचालन या उपाधि वितरण के लिये ही नहीं होते अपितु शिक्षा और शोध का केन्द्र होते हैं।

लैंगिक समानता एवं महिलाओं की उन्नति के प्रबल पक्षधर डॉ. अम्बेडकर स्त्री शिक्षा को बहुत महत्व देते थे। उनका मानना था कि सम्मान पूर्वक स्वतन्त्र जीवन जीने हेतु शिक्षा बहुत महत्वपूर्ण है। यदि एक स्त्री शिक्षित हाती है तो उससे पूरा परिवार शिक्षित होता है। वे चाहते थे कि महिलायें शिक्षित होकर प्रगति और विकास की आधारशिला रखें। उनका स्पष्ट मत था कि किसी समाज की प्रगति का अनुमान इस बात से लगाया जा सकता है कि उस समाज में

महिलाओं की कितनी प्रगति हुई है। वे पुरूषों के समान ही स्त्री शिक्षा के पक्षधर थे जिससे देश के विकास में स्त्रियाँ भी पुरूषों के साथ कन्धे से कन्धा मिलाकर योगदान दे सकें।

डॉ. अम्बेडकर का शिक्षा प्रसार हेतु योगदान

डॉ. अम्बेउकर ने दलित समाज को ऊपर उठाने के लिये महत्वपूर्ण कार्य किये तथा समाज एवं लोगों के विकास हेतु आधुनिक शिक्षा के महत्व पर बहुत अधिक बल दिया। विभिन्न गोष्ठियों, सभाओं एवं अपने भाषणों के माध्यम से लोगों को अपना सामाजिक स्तर ऊपर उठाने के लिये प्रेरित किया।

बहिष्कृत हितकारिणी सभा

डॉ. अम्बेडकर ने १९२४ में 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' का गठन किया, जिसका आदर्श वाक्य था— शिक्षा, संगठन और संघर्ष। इस सभा को गठित करने का मुख्य उद्देश्य दलित समाज के छात्रों के लिये शिक्षा के प्रसार हेतु छात्रावासों, पुस्तकालयों तथा सामाजिक केन्द्रों की स्थापना करना था तथा इसके साथ ही दलित समाज के लोगों की आर्थिक स्थिति में सुधार लाने के लिये औद्योगिक प्रशिक्षण केन्द्रों तथा कृषि विद्यालयों की स्थापना भी करना था। उनका मानना था कि इन सुविधाओं के द्वारा वे अपने शैक्षिक एवं जीवनस्तर में सुधार कर पायेंगें।

डिप्रेस्ड क्लासेज एजूकेशन सोसाइटी

डॉ. अम्बेडकर ने जून १९२८ में 'डिप्रेस्ड क्लासेज एजूकेशन सोसाइटी' का गठन किया क्योंकि उनका विश्वास था कि केवल शिक्षा के बल पर ही दलित वर्ग अपने अधिकारों की माँग के लिये सक्षम हो सकता है। उन्होंने डिप्रेस्ड क्लासेज एजुकेशन सोसाइटी के माध्यम से दलित छात्रों के लिये छात्रावासों के संचालन हेतु सरकार से आर्थिक सहांयता की माँग की।

डॉ. अम्वेडकर के प्रस्ताव पर ध्यान देते हुए अक्टूबर १९२८ में सरकार ने दलित छात्रों के लिये पाँच छात्रावासों की योजना की अनुमति प्रदान की थी।

मूक नायक एवं बहिष्कृत भारत

शिक्षा एवं समानता को बढ़ावा देने के उद्देश्य से ही डॉ. अम्बेडकर ने १९२० में 'मूक नायक' तथा १९२७ में 'बहिष्कृत भारत' पत्रिका का संचालन किया। इन दोनों के माध्यम से उन्होंने शिक्षा की आवश्यकता, लैंगिक समानता, दलित समाज तथा महिलाओं की समस्या पर सभी का ध्यान आकर्षित किया।

पीपुल्स ऐजूकेशन सोसाइटी

पिछड़े वर्ग के मध्य शिक्षा का प्रसार करने के लिये १९४५ में 'पीपुल्स एजुकेशन सोसाइटी' की स्थापना की गई। इस सोसाइटी के माध्यम से अनेक शिक्षण संस्थाओं की स्थापना की गयी। इनमें सिद्धार्थ कॉलेज एवं मिलिन्द कॉलेज प्रमुख हैं। उन्होंने पिछड़े हुए समाज को ऊपर उठाने के लिये शिक्षा के माध्यम से जगाने का भागीरथ प्रयास किया है।

शिक्षा हेतु संवैधानिक प्रावधान

देश के शिक्षा जगत में क्रान्तिकारी परिवर्तन लाने के लिये बाबा साहेब का योगदान अतुलनीय है। शिक्षा से सम्बन्धित संवैधानिक उपबन्ध बनाने के लिये उन्होंने अथक प्रयास किये। उनका मानना था कि किसी भी राष्ट्र के विकास को निर्धारित करने में अन्य कारकों के साथ-साथ शिक्षा की भूमिका बहुत महत्वपूर्ण होती है। अतः शिक्षा को विकास का बीज मन्त्र मानकर उन्होंने संविधान में शिक्षा हेतु प्रावधान किये हैं।

अनुच्छेद २९

समान शिक्षा का अधिकार- अर्थात प्रत्येक शैक्षिक संस्थान (निजी एवं सरकारी सहायता प्राप्त) जाति, भाषा और धर्म के आधार पर भेद भाव नहीं कर सकता।

अनुच्छेद ३०

अल्पसंख्यकों द्वारा शैक्षिक संस्थान खोलने का अधिकार

अनुच्छेद ३०(२)

अल्पसंख्यकों द्वारा खोले गये शैक्षणिक संस्थानों को सरकार द्वारा आर्थिक सहायता प्रदान करने हेतु।

अनुच्छेद ३५०:—

मातृ भाषा में शिक्षा प्रदान करने का प्रावधान, इस प्रावधान हेतु राज्य सरकार की जिम्मदारी होगी।

निष्कर्ष

वास्तव में डॉ. अम्बेडकर भारतीय शिक्षा के इतिहास में एक परिवर्तनकामी विचारक के रूप में प्रतिष्ठित हुये हैं। वे शिक्षा के प्रसार से एक ऐसे समाज का निर्माण करना चाहते थे जो सामाजिक स्वतन्त्रता, समानता तथा भ्रातृत्व की भावना पर आधारित हो। उनका मानना था कि शिक्षा सामाजिक परिवर्तन का माध्यम है तथा किसी भी समाज का उत्थान उस समाज में शिक्षा की प्रगति पर निर्भर करता है। जो महत्व पोषण और प्रजनन का शारीरिक जीवन में है ठीक वही महत्व शिक्षा का सामाजिक जीवन में है। सामाजिक अस्तित्व और मानव कल्याण के लिये शिक्षा की आवश्यकता हर युग, हर काल और हर परिस्थिति में रहेगी। इस प्रकार डॉ. अम्बेडकर का शैक्षिक दृष्टिकोण आज भी उतना

ही प्रासंगिक है जितना तत्कालीन परिस्थितियों में था।

सन्दर्भ सूची

1. अग्रवाल एस.के. शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय सिद्धांत(१९८७), मार्डन पब्लिशर्स, मेरठ।
2. कीर धनंजय, डॉ. अम्बेडकर : लाईफ एण्ड मिशन्स (१९९८) पॉपुलर प्रकाशन मुम्बई
3. चतुर्वेदी सीताराम, भारतीय समाज संरचना और परिवर्तन (२००१) रावत पब्लिकेशन, जयपुर।
4. हरदान हर्ष, डॉ. भीम राव अम्बेडकर जीवन और दर्शन, पंचशील प्रकाशन, जयपुर।
5. Shukla D : Dr Ambedkar Vision Towards Gender Equality Available At http//: www. Lawyersclubindia
6. Limaye Madhu, Manu,Gandhi and Ambedkar,(1994) Gyan Publishing House, New Delhi
7. http//: yojana.gov.in

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के सन्दर्भ में विद्यालयी पाठ्यचर्या में "लोकल फौर वोकल की उपादेयता"।

रवीश चन्द्र पचौली

उपविषय - प्राथमिक शिक्षा को प्रभावशाली बनाने में योगदान

भूमिका :- कोविड १९ जैसी वैश्विक महामारी के कालखण्ड में भारत के यशस्वी प्रधानमंत्री श्रीमान् नरेन्द्र मोदी जी ने 'आत्मनिर्भर भारत के लिए देश वासियों से अपील की कि हम सब लोगों को लोकल फौर वोकल' की ओर ईमानदारी और परिश्रम से कदम बढ़ाने होंगे। क्योंकि कोराना कालखण्ड में भारत को 'लोकल' ने ही बचाया है। 'लोकल' हमारी जरूरत न होकर के हमारी जिम्मेदारी हो इसे अपना जीवन मंत्र बनाना होगा। इससे हमें अपने सामानों एवं संसाधनों पर गर्व करना सीखना होगा। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० में भी इस बात पर बल दिया गया है कि छात्र की प्राथमिक शिक्षा उसकी स्थानीय भाषा में ही हो जिससे वह अधिक से अधिक अधिगम को प्राप्त कर सके तथा भाषा की जटिलता उसके अधिगम में बाधा न बने।

विषय वस्तु :- किसी महापुरूष ने कहा है " प्राथमिक शिक्षा राष्ट्र की आधारशिला होती है। यदि प्राथमिक स्तर पर बच्चे को उसकी स्थानीय भाषा में ही पढ़ने,लिखने एवं अभिव्यक्ति के अधिक से अधिक अवसर दिये जायेंगे तो निश्चित ही उसके सीखने की गति पर सकारात्मक प्रभाव पड़ेगा। प्राथमिक शिक्षा को प्रभावशाली बनाने में 'लोकल फौर वोकल' का योगदान निम्नलिखित प्रकार से हो सकता है।

मातृभाषा :- प्राथमिक स्तर पर बच्चा सामान्यतः विद्यालय में प्रवेश के समय माँ की गोद और पिता की अगुँली छोड़कर विद्यालय में आता है। यदि उसे विद्यालय में उसकी स्थानीय भाषा में बातचीत का वातावरण मिलता है तो वह अपने को सहज महसूस करता है। जैसे-जैसे उसकी कक्षा बढ़ती है तो पाठ्यपुस्तकें उसको बोझिल लगने लगती है क्योंकि परिवेश में वह जिन वस्तुओं के बारे में सुनते आया है। पुस्तको में उनके नाम अलग देखकर वह शंकालु और भ्रमित होने लगता है। यदि उसकी प्राथमिक शिक्षा की भाषा उसकी क्षेत्रीय भाषा हो जायेगी तो निश्चित ही उसे अपने परिवेश को समझने में मदद मिलेगी, और उसका अधिगम भी उन्नत होगा

पाठ्यक्रम :- प्राथमिक शिक्षा को प्रभावशाली बनाने के लिए पाठ्यक्रम में 'लोकल फौर वोकल' के लिए निम्नलिखित क्रियाकलापों को सम्मलित किया जा सकता है।

(क) विद्यालय की प्रार्थना सभा सप्ताह में तीन दिन स्थानीय भाषा में कराई जाय।

(ख) पाठ्यक्रम में स्थानीय 'स्वतन्त्रता संग्राम सेनानियों, वैज्ञानिकों, महापुरूषों का जीवन एवं संस्मरणों को प्रमुखता दी जाय।

(ग) प्राथमिक कक्षाओं से ही छात्र-छात्रायें अपनी स्थानीय फसलों, सब्जियों फलों, बीजों आदि से परिचित हो सकें अतः पाठ्यक्रम में इसका जिक्र अवश्य हो।

(घ) स्थानीय लोक कथाओं, लोकोक्तियों, मुहावरों, किस्से कहानियों का समावेश किया जाय।

पाठ्य सहगामी क्रियाकलाप :- सीखने में पाठ्यसहगामी क्रियाकलापों की महत्वपूर्ण भूमिका रहती है।

अतः स्थानीय आधार पर निम्नलिखित क्रिया कलाप किये जा सकते है -

(क)- बाल शोध मेलों का आयोजन :- छात्र-छात्रायें अपने स्थानीय परिवेष, सहन सहन, सामाजिक ताने बाने को ठीक से समझ सके इसके लिए बाल शोध मेला एक सशक्त माध्यम है। जिसके विषय, स्थानीय

पारंम्परिक पहनावा, पारंम्परिक खान-पान, पारम्परिक फसले ं पारंपरिक लाके गीत, लाके नृत्य, वाद्ययंत्र, नदी, नौले, धारे, पालतू पशु आदि हो सकते हैं।

(ख)- दीवार पत्रिका :- दीवार पत्रिका के माध्यम से छात्र-छात्राओं को अपनी भाषा में आने विचार रखने का अवसर प्राप्त होता है। अपने आस-पास हो रही घटनाओं, गतिविधियों, आदि को अपने शब्दों में लिखने या अभिव्यक्त करने से उसकी सीखने की गति तो बढ़ती ही है साथ ही साथ उसमें सामूहिकता, सहयोग, अन्वेषण आदि गुणों का भी विकास होता है।

(ग)- बाल अखबार :- बाल अखबार के माध्यम से स्थानीय घटनाओं को लिखित रूप में व्यक्त करने, अपनी बात को रखने और दूसरे की बात को समझने का अवसर प्राप्त होता है। स्थानीय बाल अखबार से 'ग्रुप लर्निंग' मे ं भी मदद मिलती है।

(घ)- बाल मेले :- बाल मेले अपने क्षेत्र को समझने का सशक्त माध्यम होते हैं। इसमे विभिन्न प्रकार की क्षेत्रीय वस्तुओं का समावेश होता है। जैसे- क्षेत्रीय व्यंजन, क्षेत्रीय मिष्ठान, क्षेत्रीय फल-फूल, क्षेत्रीय साग-सब्जी आदि। जिसके माध्यम से छात्र-छात्रायें गणित की नाप-तौल, रूपया-पैसा, दर्जन, नाली, माणा, पाथा, सेर , किलो, ग्राम आदि इकाईयो ं से खेल-खेल मे ं परिचित हो जाते हैं।

(ङ) शैक्षिक भ्रमण :- स्थानीय आधार पर विभिन्न प्रकार की वनस्पतियों, जड़ी बूटियों, वनौषधियो ं का ज्ञान कराने हेतु त्रैमासिक शैक्षिक भ्रमणो ं का आयोजन किए जाने से बच्चों को अपने परिवेश में ही विभिन्न प्रकार के औषधि पादपो ं की जानकारी प्राप्त होती है तथा आगे चलकर वह अपने दैनिक-पारिवारिक जीवन में उसका प्रयोग करते हैं, आसपास के मत्स्य तालाबों, घराटों, नदी, तालाबो ं के भ्रमण से उनकी पर्यावरणीय समझ परिपक्व होती है।

(च) किचन गार्डन :- विद्यालय के अन्तर्गत किचन गार्डन विकसित किए जाने के छात्र - छात्राओं में कृषि के प्रति आकर्षक बढ़ता है, साथ ही साथ वे विभिन्न प्रकार की खाद्यसामग्री को उगाने की प्रक्रिया, फसल चक्र, खाद, निराई,गुड़ाई से अनायास ही परिचित हो जाते हैं और मध्यान्ह भोजन में ताजी सब्जियों, दालें, और फलों की आपूर्ति भी स्थानीय आधार पर सुगमता से हो जाती है।

(छ) प्रतिभा दिवस :-प्रतिभा दिवस ने छात्र - छात्राओं को अभिव्यक्ति के अवसर प्रदान किये हैं, जहाँ पर उन्हे ं अपनी अन्तर्निहित क्षमताओं के प्रकटी करण, एवं अभिव्यक्ति का अवसर प्राप्त हो रहा है। भाषायी कौशलों का विकास, अपनी संस्कृति के प्रदर्शन में संवाद की प्रक्रिया बढ़ी है। छात्र - छात्रओं को परस्पर नजदीक आने एवं सामूहिकता से कार्य करने के मौके मिल रहे हैं, विद्यालय, आनन्दालय की ओर अग्रसर होते हुए दिखाई देते हैं।

(ज) आनन्दम पाठ्चर्या :- विद्यालयों में आनन्दम पाठचर्या के अन्तर्गत संचालित कायर्क्र मो ं से छात्र - छात्राओं में एकाग्रता, सम्मान, नैतिकता, प्रेम सहयागे , ईमानदारी, ईमानदारी, प्रतिस्पर्धा, सामाजिक सम्बन्धो ं की समझ आदि गुणां` का` विकसित करने में मदद मिली है, तथा राष्ट्रीय पाठ्यचर्या २००५ के नजदीक पहुँचने में सामान्य रूप से सफलता मिली है। चुनौतियॉ- उपरोक्त भगीरथ प्रयास किये जाने के पश्चात भी हम एन०सी०एफ० २००५ की कल्पना के करीब पहॅुचने में विगत एक दशक की कदम-ताल कर सफल होते दिखते तो है लेकिन मुझे लगता है कि अभी भी कक्षा कक्ष शिक्षण में हम सन०सी०एफ० २००५ की परिकल्पना को साकार करने में शतप्रतिशत सफल नही हो पा रहे है, अभी भी शिक्षक के मन में उहापोह की स्थिति जैसी दिखाई देती है। सन०सी०ई०आर०टी० पुस्तक की मंशा को कक्षा कक्ष से जोड़ने में अधिकांश शिक्षण विधियॉ अपने साथ न्याय नही कर पा रही है। मुझे लगता है कि अभी इस दिशा में बहुत कार्य होना बाकी है। चाहे वह सेवारत शिक्षक प्रशिक्षणो ं की कर्याशैली हो या विद्यालयों के शिक्षकों की अभिरूचि का हास।

सुझाव- १. विद्यालयों में उद्यान एवं कृषि तकनीकियों को आमंत्रित कर संवाद कराने से छात्र-छात्राओं स्थानीय उत्पादों की महन्ता को और अधिक ठीक प्रकार समझ सकेंगे।

२. अभिभवकों द्वारा उत्पादित सामग्री के विक्रय एवं रखरखाव की समुचित व्यवस्था होने से उनके आत्मविश्वास में वृद्धि होगी, तथा पलायन रूकेगा, पलायन रूकेगा तो विद्यालयों में छात्र संख्या भी बढ़ेगी,

३. प्राथमिक स्तर से ही कुछ स्थानीय व्यवसायिक सम्बोध अवश्य ही पाठ्यक्रम में सम्मिलित करने से 'लोकल फौर वोकल' को शक्ति मिलेगी। जब तक छात्र-छात्राओं को गतिविधि आधारित, भयमुक्त वातावरण में स्वच्छन्दता के साथ सीखने के अवसर प्रदान नही किये जायेंगे तब तक कही न कही हम छात्र-छात्राओं की अभिरुचि, अन्तर्निहित ज्ञान, अधिगम, और सम्प्राप्ति स्तर के मापन में पूर्णतः सफल नही माने जायेंगे। इस ओर कार्य करने की मुझे लगता है कि अभी २० से ३० प्रतिशत तक आवश्यकता है।

परिणाम- उपरोक्त समस्त कार्य क्षेत्रों पर कार्य करते हुए यह अनुभव हुआ कि निश्चित रूप से क्षेत्रीय भाषा में संवाद करते हुए कार्य करने में सीखने एवं सिखाने की प्रक्रिया सुगम हुई। विशेष रूप से भाषायी दक्षातायें सुदृद हुई है। विभिन्न शिक्षण सहगामी क्रियाकालापों से छात्र-छात्राओं को अपने परिवेश को गहनता से समझने का अवसर प्राप्त हुआ। विद्यालय के प्रति आकर्षण में वृद्धि होती हुई प्रतीत हुई, छात्र-छात्राओं में तर्कशक्ति, आत्मविश्वास, सामूहिकता, सहयोग, ईमानदारी, दया, करूणा, स्वावलम्बन आदि गुणों का विकास हुआ,

सिविल सेवा के छात्रों का जीवन संघर्ष: 'डार्क हॉर्स

डॉ. वृषाली विकास मिणचेकर
अध्यक्ष, हिंदी विभाग, सहकारभूषण एस.के. पाटील महाविद्यालय, कुरूंदवाड (महाराष्ट्र)

कहते हैं आज का युवा देश का भविष्य है और ये भविष्य हमारे देश के विकास में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएँगे| देश में युवा पिढी अपने सुंदर एवं सुखमय सपनों को लेकर अपने आप को प्रशिक्षित, काबिल और कौशल के लिए तैयार कर रही है कि आगे जाकर देश की प्रगति में अपनी हिस्सेदारी देकर कुछ कर दिखाना है एवं अपने परिवार की उचित देखभाल कर अपने आपको साबित भी करना है| इसलिए समय के साथ-साथ सभी में शिक्षा एवं कौशल विकास को लेकर काफी सजगता आई है| हर वर्ष युवा वर्ग बड़ी संख्या में अपनी शिक्षा पूर्ण कर निकल रहें हैं| और एक बहुत बडी भीड़ के रूप में शिक्षित बेरोजगारों की संख्या में इजाफा होता जा रहा है| शिक्षा की कोई भी स्ट्रीम की बात करे तो इंजीनियरिंग, मेडिकल, प्रोद्योगिकी, कृषी, इलेक्ट्रॉनिक आदि क्षेत्रों में हर वर्ष युवाओं की भीड़ बढती ही जा रही है| "वर्तमान शिक्षा प्रणाली हर किसी को रोजगार देने में असमर्थ है| छात्र 15 ते 20 साल अपनी शिक्षा के पीछे खर्च करने के बाद भी अपने पैरों पर खड़े होने में सक्षम नहीं हैं| देश में शिक्षित बेरोजगारों की एक बड़ी फौज खड़ी हो गई है|"[1] इन शिक्षित बेरोजगार युवाओं की तुलना में इनकी योग्यता के अनुसार रोजगार उपलब्ध नहीं हो पाना आज सबसे बड़ी ज्वलंत समस्या है| इसी बेरोजगारी से बचने के लिए आज का युवा सतर्क हो रहा है| वह अपने भविष्य के लिए एक ऐसा क्षेत्र चुनना चाहता है कि जिसके बाद उसके माथे पर बेरोजगारी का धप्पा न लगे| परिवार भी यही हसरत रखता है कि अनका बेटा कुछ ऐसा करे जो उन्हें सफलता की ऊचाई पर रखे| ऐसे में "हर विद्यार्थी का सपना रहता था कि पढ-लिख कर प्रशासनिक सेवा में चुना जाना"|[2] आज की युवा पिढी को आकर्षित करनेवाला ऐसा ही एक क्षेत्र है, सिविल सेवा| आज के मध्यवर्गीय परिवार के अभिभावक और उनके बच्चों की हसरत होती है आईएएस बनना| अगर यह मुमकिन नहीं हो तो प्रशासनिक पदानुक्रम का कोई सोपान हासिल करना| इनके लिए सामाजिक सम्मान और आर्थिक सुरक्षा के लिए प्रशासनिक पद साधन भी है और साध्य भी| किंतु इसके सपने देखना आसान तो है और इन्हें हकिकत में उतारना उतना ही मुश्किल| "आइएएस की सामाजिक प्रतिष्ठा को देखते हुए ही लाखों युवाओं के बीच इसके प्रति जबरदस्त आकर्षण है| हर साल देशभर से लाखों युवा सिविल सेवा परीक्षा में शामिल होते है लेकिन उनमें से कुछ सौ या हजार युवा ही इसमें सफल होते हैं|"[3] ऐसे ही कुछ लोगों के सपने सच तो कुछ लोगों के सपनों के टूटने की कहानी है, 'डार्क हॉर्स'|

21 वी सदी प्रतियोगिता की सदी मानी जाती है| "इसी सदी में आधुनिकता बोध की सारी प्रवृत्तियाँ एवं विशेषताएँ हिंदी उपन्यासों में पूर्ण रूप से विकसित हुई दृष्टिगोचर होती है|"[4] 'डार्क हॉर्स' उपन्यास इसी प्रतियोगिता एवं आधुनिकताबोध का मूर्त रूप है| यह उपन्यास सिविल सेवाओं की तैयारी में लगे परीक्षार्थियों की जिंदगी और संघर्ष की दास्ता है, जिसके लेखक है नीलोत्पल मृणाल| 'डार्क हॉस' उनका 2017 में लिखा हुआ उपन्यास है, जिसे साहित्य अकादमी युवा पुरस्कार से सम्मानित किया जा चूका है| नीलोत्पल जी ने अपनी जिंदगी के कुछ कीमती साल आइएएस की तैयारी में दिए है| इस दौरान उन्होंने सिविल सेवा की तैयारी करनेवाले छात्रों की दुनिया, जिंदगी को बडी ही नजदीकी से

देखा| और अपने इस पहले उपन्यास में उन अनुभवों को साझा किया| सिविल सेवा की तैयारी करनेवाले छात्र अपने साथ कितने सपने लेकर आते है| इन सपनों को पूरा करते समय उनको किस-किस परेशानियों से गुजरना पडता है, अपनी हार का कितना मानसिक तणाव रहता है| इसका बडी ही सूक्ष्मता और संवेदनशीलता के साथ उन्होंने वर्णन किया है|

'डार्क हॉर्स' का मुख्य किरदार संतोष के पिता विनायक बापू का "जेतना दिन में लोग एम.ए - पीएचडी करेगा, हौंक के पढ दिया तो ओतना दिन में तो आईएसे बन जाएगा|"[5] यह कथन उन सभी छात्रों को संवेदना को व्यक्त करता है, जो स्नातक की पढाई पूरी करने के बाद गाँवों से निकलकर सिविल सर्विस की तैयारी करने के लिए दूर शहरों की ओर जाते हैं| और इस ठसक के साथ वे एक जद्दोजहद भरी जिंदगी में कदम रखते है कि अब यहाँ से कुशल प्रशासक बनकर ही निकलेंगे| उनके कोमल कंधों पर शिद्दत से आस लगाए माँ-बाप की आँखों में पल रहे कुछ खूबसूरत ख्वाबों को पूरा करने की जिम्मेदारी भी होती है| मजे की बात यह है कि इनकी यह ठसक यहीं नही रूकती, बल्कि और भी आगे बढती है और घर परिवार, रिश्ते-नाते, गाँव-तहसिल-जिला आदि को शानो-शौकत से नवाजती हुई अगली कई पिढियों को तारने तक पहुँचती है| इस दृष्टि से 'डार्क हॉर्स' महज एक उपन्यास भर नहीं है, बल्कि छात्र जीवन की अनगिनत-अनकही कहानियों का ऐसा दस्तावेज है, जो यथार्थ के धरातल पर एक अद्द नौकरी के लिए सिविल सर्विस को ही पैमाना मानता है, तो वहीं दूसरी ओर बी.ए., एम.ए., पीएच.डी की डिग्रियाँ हासिल करने के बाद भी उसी एक नौकरी के न मिलने पर हमारी शिक्षा व्यवस्था पर कई सवाल भी खडे करता है| संतोष जो भागलपूर के डुमरी गाँव का निवासी अपना ग्रॅज्यूएशन खत्म होने बाद आइएएस बनने का सपना देखता है| "डॉक्टर बनकर आप अपना करियर बना सकते हैं| इंजीनियर बनकर आप अपना करियर बना सकते हैं पर अगर अपने साथ-साथ कई पीढियों का करियर बनाना है तो आइएएस बनना होगा|"[6] यह समाज की सोच उसे भी आकर्षित करती है| अपने इस सपने को हकिकत में उतारने की चाहत लेकर वह दिल्ली के मुखर्जीनगर पहुँचता है| दिल्ली का मुखर्जीनगर जहाँ हर साल कई छात्र आइएएस बनने का सपना लेकर आते है| यहाँ की आबोहवा में घुल-मिल जाने में उसे वक्त लगता है| यहाँ की व्यवस्था, लोग और रहने की जगह को देखकर वह असमजस में पड़ जाता है| इसके अलावा यहाँ उसे एक और झटका लगता है, जब उसे यह बताया जाता है कि गाँव से जुडी हर चीज पिछडेपन की निशानी है फिर चाहे वो गाँव की बोली हो या संगीत | फिर उसका सामना होता है कोचिंग क्लासेस के मायाजाल से| वर्तमान शिक्षा व्यवस्था में कोचिंग क्लास का फॅशन बढ-चढकर बोल रहा है| छात्र को लगता है कि यह कोचिंग क्लासवाले उनकी नैय्या पार लगा देंगे| किंतु विमलेंदु के शब्द इन कोचिंग क्लासेस की यथार्थता को स्पष्ट करते हैं - "यहाँ कुकुरमुत्तो की तरह उगे कोचिंग में क्वालिटी नहीं है| कुछ को छोड़कर बाकी खाली मायाजाल फैलाए हुए हैं|"[7] कुछ कोचिंग क्लासेस में तो रिसेप्शन पर सुंदरसी लड़की बिठाई हुई है जो इन छात्रों को बहकाकर उन्हें अपने अनुसार विषय भी दे देती है| यहाँ तक कि चायवाले, किताबवाले, मेसवाले इन कोचिंगवालों के संपर्क में होते है जो कमिशन पर छात्रों को उनके पास भेज देते है| टीचर भी इन छात्रों के भविष्य से ज्यादा अपना वर्तमान सुधारने में व्यस्त दिखाई देते है|

संतोष जैसे-तैसे इस माहौल में ॲडजस्ट हो रहा है| उसकी पहचान गुरू, मनोहर, विमलेंदु, रायसाहब, जावेद, भरत आदि से हो जाती है, जो

उसकी तरह ही सिविल परीक्षा की तैयारी कर रहे है| ये सारे लोग संतोष के सीनियर है| शुरूआती झटकों से जागने के बाद संतोष पढाई शुरू करता है, किंतु पहले प्रयास में उसे असफलता मिलती है| संतोष अपने उन्य मित्रों की असफलता देखकर भयभीत और निराश हो जाता है| उसे यहाँ ऐसे भी छात्र मिलते है जो सिविल सेवा की पढाई करते -करते बुढे होते जा रहे है| विमलेंदु कहता है - "लोग 24-25 की उम्र में आते है तब लडके होते हैं, पर जाते हैं 35-37 की उम्र में|"[8] रायसाहबको सारे चान्स खत्म होने पर खाली हाथ निराश होकर अपने गाँव लौटता देखकर संतोष अपने भविष्य के बारे चिंतित हो जाता है| और दोस्तों को बिना बताए गायब हो जाता है| गुरू और मनोहर घबरा जाते हैं कि कहीं वह आत्महत्या न कर ले| इस घटना के बाद कई दिन गुजर जाते है| गुरू और मनोहर अब भी संतोष को ढूँढ ही रहे हैं| ऐसे में एक दिन आइएएस का अंतिम परिणाम आ जाता है और मनोहर को संतोष एक ऊची बिल्डींग पर लगे श्यामल सर की कोचिंग के पोस्टर पर नजर आता है| संतोष आइपीएस बन गया है| उसका सपना पूरा हो गया है|

लेखक नीलोत्पल मृणाल ने संतोष के बिहार के भागलपूर जिले के डुमरी गाँव से निकलकर दिल्ली के मुखर्जीनगर में आने और उसके आइपीएस बनने के इस सफर को बड़ी ही सूक्ष्मता एवं सहजता से अंकित किया है| इसमें संतोष का परिवार, उनके सपने, आर्थिक पक्ष, सफलता की चाहत लिए संतोष, उसके आसपास के उसके जैसे कई छात्र, उनका परिवार, उनकी मानसिकता आदि का नीलोत्पल जी ने बड़ी बारीकी के साथ मनोविश्लेषणात्मक चित्रण किया है| संतोष से पहले मुखर्जी नगर में आए हुए गुरू, मनोहर, रायसाहब आदि छात्र सिविल सेवा परीक्षा मे असफल होते हैं जबकि उनसे सभी को उम्मीद है| और संतोष जो अभी-अभी आया है और उससे किसीको ज्यादा अपेक्षाएँ नही है उसके आइपीएस होने पर गुरू उसे डार्क हॉर्स संबोधित करता है, जिसका मतलब वह बताता है - "डार्क हॉर्स मतलब, रेस में दौड़ता ऐसा घोड़ा जिस पर किसीने भी दाँव नहीं, लगाया हो, जिससे किसीने जीतने की उम्मीद न की हो और वही घोडा सबको पीछे छोड आगे निकल जाए, तो वही 'डार्क हॉर्स' है मेरे दोस्त|"[9] नीलोत्पल जी प्रस्तुत उपन्यास के माध्यम से सफल छात्रों का महत्त्व रेखांकित करते है| किंतु जो असफल हुए हैं उनके माध्यम से भी आशादायक संदेश युवाओं के देते हैं | मनोहर सिव्हिल परिक्षामे असफल होने के बाद मोतिहारी में सबसे बडे सिमेंट व्यवसायी के रूप में अपनी पहचान बनाता है, तो गुरू देश का बडा नेता बन जाता है| इन दोनों के उदाहरण साबित करते हैं कि हमें कही असफलता मिलती है इसका मतलब यह नहीं कि हम कुछ भी नहीं कर सकते| लेखक युवा पीढी को संदेश देते है कि, "जिंदगी आदमी को दौडने के लिए कई रास्ते देती है, जरूरी नहीं है कि सब एक ही रास्ते दौडे| जरूरत है कि कोई एक रास्ता चुन लो और उस ट्रॅक पर दोड़ पड़ो | रूको नहीं .... दौड़ते रहो | क्या पता तुम किस दौड़ के डार्क हॉर्स साबित हो जाओ|[10] प्रस्तुत उपन्यास में नीलोत्पल जी ने जावेद जैसे गरीब छात्रो का चित्रण भी बड़ी संवेदना के साथ किया है| जावेद गरीब परिवार से है| गाँव में माँ बीमार है| खेत भी लगभग बिक चुके है, स्वयं ट्यूशन लेकर वह सिविल परीक्षा के लिए दिन-रात जी जोड़ मेहनत कर रहा है| उसकी माँ "पता नही दफन होने को दो गज भी जमीन बचेगी कि नहीं, पर तू मत हारना जावेद, अब्बा का सपना पूरा करना| ये जमीन जाने दे| तुझे तो आसमान जीतना है|"[11] कहकर दम तोड़ देती है| और तभी जावेद का बिहार लोकसेवा आयोग का अंतिम परिणाम आता है| जावेद पास हो गया है|

निष्कर्षत संतोष, रायसाहब, गुरू, मनोहर, जावेद, विमलेंदु तथा उनके जैसे अन्य छात्रों की यह कहानी सिविलसेवा की पढाई में जी-जान से लगे हुए युवाओं की जिंदगी एवं संघर्ष को सूक्ष्मता से पाठकों के सामने रखने में सफल दिखाई देती है| इस उपन्यास में संघर्ष सिर्फ एक परीक्षा की तैयारी को लेकर नहीं है, बल्कि गाँव-शहर की संस्कृतियों का भी संघर्ष है, खान-पान और रहन-सहन से लेकर भाषाई शुचिता और भदेसपन का संघर्ष है, बौद्धिकता और सहजता का संघर्ष है, कोचिंग क्लास में अपनी पहली प्रेमिका या प्रेमी खोजने का संघर्ष है, भारी-भरकम सिलेबस के बीच कही कोई मस्ती का कोना ढूँढने का संघर्ष है, मर्यादाएँ - परंपराएँ बनाए रखने या झटसे तोड देने का संघर्ष है| ये सारे संघर्ष मिलकर एक आत्मकथा तैयार करते है, मुखर्जीनगर या हिंदुस्तान के किसी भी कोने में सिविल या दूसरी किसी भी परीक्षा की तैयारी करनेवाले लडके-लडकियों की आत्मकथा| और इस आत्मकथा के पात्र हमारे आसपास मूर्तरूप में मिल जाते है|

---

1. https://suchkesath.com June 13, 2022
2. 'दौड' में भूमंडलीकरण की सार्थकता का यथार्थ चित्रण - डॉ. विद्या शिंदे
3. पृ. 7, ए.बी.एस. पब्लिकेशन, वाराणसी
4. https://drishtiias.com Feb., 2013
5. इक्कीसवी सदी का कथा साहित्य - संपा. डॉ. सुरैया शेख, पृ. 15, शुभम
6. पब्लिकेशन, कानपुर
7. डार्क हॉर्स - नीलोत्पल मृणाल, पृ. 10 हिंदी युग्म प्रकाशन, दिल्ली
8. वही पृ. 10
9. वही पृ. 65
10. वही पृ. 151
11. वही पृ. 175
12. वही पृ. 176
13. वही पृ. 143

नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील शेतकरी जीवनदर्शन !

प्रदिप केशव चापले
सहाय्यक प्राध्यापक, वनश्री महाविद्यालय कोरची, जि. गडचिरोली
Email ID: pradeepchapale@gmail.com

प्रस्तावना :मानवाच्या उत्क्रांतीच्या इतिहासात शेतीचा लागलेला शोध ही एक महत्वाची घटना आहे. शेती व्यवसायाची सुरुवात नवाश्मयुगात झाली असून त्याचा कालखंड इ. स. पूर्व दहा हजार वर्षांचा मानला जातो. इ.स. पूर्व पाच हजार ते तीन हजार या ताम्रपाषण युगाच्या कालखंडात माणूस घरे बांधून स्थायी झाला तेव्हा भारतात शेती व्यवसायाची बरीच प्रगती झाली होती.[१] प्राणिज अन्न व वनस्पतिज अन्न या दोहोंचाही वापर मनुष्यप्राणी करीत असला तरी एका ठिकाणी स्थायी झाल्याच्या कालखंडापासून तो आजपर्यंत शेतीतील उत्पादनच माणसाच्या उपजीविकेचे प्रधान साधन राहिले आहे. भारतातही मांसाहार आणि शाकाहार या दोन्ही प्रकारचे अन्न ग्रहण करणारे लोक असले तरी संयुक्त राष्ट्राच्या २००७ च्या आकडेवारीनुसार भारत देश हा सर्वात जास्त शाकाहार करणाऱ्या लोकांचा देश आहे. “एवढेच नव्हे तर, जगात जेवढे शाकाहारी लोकं आहेत त्यांची संख्या एकत्र केली तरी भारतातील शाकाहारींची संख्या त्याहून अधिक भरेल”,[२] असे निरीक्षण त्यात नोदवण्यात आले आहे. भारतात मांसाहार करणाऱ्या लोकांच्या आहारात सुद्धा वनस्पतिज अन्नाचा समावेश असतो, हे लक्षात घेतले तर या सर्वांना वनस्पतिज अन्नाचा पुरवठा करणारा शेतकरी खरोखरच अन्नदाता आहे, हे मान्य करावेच लागेल. अद्ययावत उद्योगांबद्दलचे अज्ञान व आवश्यक भांडवलाची अनुपलब्धता अशा काही कारणांमुळे पारंपारिक शेती व्यवसाय करणाऱ्या लोकांची संख्या भारतात खूप मोठ्या प्रमाणात आहे. भारतातील इतर उद्योगांच्या तुलनेत ‘शेकडा ६४ टक्के जनता कृषीक्षेत्रावर अवलंबून आहे आणि त्यातील ७० टक्के शेतकरी अल्पभूधारक आहेत.’[३] मात्र आज देशाचा पोशिंदा असणारा भारतीय शेतकरी अतिशय वाईट स्थितीत जीवन जगत आहे. अपुऱ्या सिंचन सुविधेमुळे सततच ओला नाही तर सुका दुष्काळ सहन करीत, निसर्गाशी झगडत झगडत शेती करणारा शेतकरी स्वत:च्या अस्तित्वासाठी संघर्ष करीत आहे. अशातच जागतिकीकरणाच्या दृष्टचक्रात सापडून संकरीत बियाणे, रासायनिक खते, विविध कीटकनाशके यांच्या अतिरिक्त वापरामुळे उत्पादन खर्चात भरमसाठ वाढ झाल्याने, हाती येणाऱ्या शेतमालापासून मिळणारे प्रत्यक्ष उत्पन्न व उत्पादन खर्चात मेळच बसत नसल्याने शेतकऱ्याच्या डोक्यावर कर्जाचा डोंगर वाढत जात आहे. शेतकरी विषयक कायदे, शेतमालाच्या आयात-निर्यातीची शासकीय धोरणे, शासन व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार, बेरोजगारी अशा अनेक पातळीवर शेतकऱ्याला लढावे लागत असून तो पूर्णपणे अगतिक झालेला आहे. पदोपदी होणारे स्वभिमानावरचे अत्याचार सहन न होऊन अनेक शेतकरी आत्महत्या करून जीवन संपवत आहेत. ही सद्यस्थिती संपूर्ण भारतासाठी अतिशय चिंताजनक आणि भयावह आहे.

नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी :

इ. स. १९७५ च्या आसपास मराठी साहित्यात निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहित्य चळवळीने प्रेरीत झालेल्या ग्रामीण भागातील तरुणांनी आपल्या सभोवतालचे ग्रामीण वास्तव साहित्यातून मांडायला सुरुवात केली. इ.स. १९९० नंतर ते अधिक वास्तावाभिमुख झाले. इ. स. १९९१ नंतर जागतिकीकरणाचा ग्रामीण विभागातील समाज जीवनावर जो प्रभाव पडला आणि त्यामुळे जी स्थित्यंतरे गावगाड्यात घडून आली, त्या सर्वांचा वेध नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीने प्रभावीपणे घेतलेला आहे. नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी ही ग्रामीण जीवनातील अनेक प्रश्न आणि विषय घेऊन अवतरलेली आहे. या मध्ये विविध पातळींवर ग्रामीणांचे होणारे शोषण उजागर करण्याचा व त्याच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, राजकीय अशा विविध पातळ्यांवरच्या जीवनाच्या अवनतीला कारणीभूत असलेल्या कारणांचा शोध घेऊन त्याची मांडणी करण्याचा प्रयत्न नव्वदोत्तरी ग्रामीण साहित्याने केलेला आहे. शेतीव्यतिरिक्त ग्रामीण जीवनातील प्रश्न घेऊनही ग्रामीण साहित्यनिर्मिती झालेली आहे. मात्र ग्रामीण साहित्यात शेती व शेतकरी हा विषय मध्यवर्ती ठेवून झालेली साहित्य निर्मितीही मोठ्या प्रमाणात आहे. ग्रामीण भागातील जागतिकीकरणाचे दृश्य परिणाम म्हणजे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, असे म्हटले तर ते चुकीचे ठरणार नाही. शेती व शेतकरी यांच्याशी जन्मानेच नाळ जुळलेली असल्याने, एकेकाळी राजा म्हणून गौरविला गेलेला शेतकरी आज अत्यंत हलाखीत जीवन जगून आपल्या सामान्य गरजाही शेतीच्या भरोश्यावर पूर्ण करू शकत नाही, ही जाणीव संवेदनशील ग्रामीण लेखकांच्या संवेदनविश्वाचा विषय झाली आहे. म्हणूनच आपल्या सभोवताल एवढ्या मोठ्या संख्येने होणाऱ्या शेतकरी आत्महत्या ग्रामीण लेखकांच्या लेखनाचा विषय बनत गेल्या. ग्रामीण साहित्यातील सर्वच साहित्यप्रकारांनी हा विषय मांडलेला असला तरी कादंबरी या साहित्यप्रकारातून यावर विशेषत्वाने लेखन झालेले आहे. त्यातील काही निवडक ग्रामीण कादंबऱ्यांतील शेतकरी जीवनदर्शनाचा वेध घेणे हा या संशोधन निबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील शेतकरी जीवन :

शेती आणि शेतकरी यांच्या समग्र जीवनाचा वेध केवळ एका कादंबरीत घेता येणे खूप कठीण आहे. मात्र असे असले तरी सदानंद देशमुख यांच्या २००२ साली प्रकाशित झालेल्या 'बारोमास' या कादंबरीने यामध्ये बहुतांशी यश प्राप्त केले आहे. एकनाथ या उच्चशिक्षित मात्र डोनेशन अभावी बेरोजगार राहणाऱ्या ग्रामीण नायकाच्या माध्यमातून शेतकरी जीवनाचे अतिशय भेदक दर्शन सदानंद देशमुख यांनी बारोमास या कादंबरीमधून घडविले आहे. शेतकऱ्याचा निसर्गाशी चाललेला संघर्ष, अपुरी सिंचन व्यवस्था, दुबार पेरणीचे संकट, त्यासाठी मशागतीवर होणारा खर्च, संकरीत बियाणांचे वाढलेले भाव, महाग रासायनिक खते व कीटकनाशके, जमिनीचा खालावत जाणारा पोत, वाढलेली मजुरी या सर्वांचा भार सहन न झाल्यामुळे क्षणोक्षणी खंगत जाणारा शेतकरी ते या कादंबरीत उभा करतात. लागणारा उत्पादन खर्च आणि प्रत्यक्ष हाती येणारे उत्पन्न याच्यात ताळमेळ न बसल्याने थकणारे बँकेचे कर्ज, लुबाडणारी बेदरकार भ्रष्ट नोकरशाही, त्यासाठी शेवटी नाईलाजाने खाजगी सावकारांकडून ज्यादा व्याजाने काढावे लागणारे कर्ज व शेवटी त्यात दबून नष्ट होत जाणारे शेतकऱ्यांचे जीवन त्यांनी या कादंबरीतून जिवंत केले आहे. भौतिक सुखाची खुणावणारी स्वप्ने डोळ्यात साठवून ती पूर्ण करण्यासाठी शिकून पुढे आलेली ग्रामीण तरुणांची पिढी आणि नोकरीत वशिलेबाजीने शहरातील मुलांची होणारी निवड पाहून सुरुवातीला गुप्तधन शोधण्यासाठी रानोमाळ फिरणारी आणि पुढे रस्त्यावरील लुटमारीकडे वळणारी ग्रामीण सुशिक्षित तरुणांची फौज शेतीविषयी उदासीन आहे. स्वप्ने पूर्ण करण्यासाठी परंपरागत शेती विकायचा प्रॅक्टिकल विचार ही पिढी करते परंतु शेतीत राबायला नकार देते. शेतीमुळे शेतकऱ्यांच्या मुलांचे भावजीवनही कसे कसे बाधित होते ते वारंवार माहेरी जाणारी व भौतिक सुख मिळाल्याशिवाय शरीर सुख देणार नाही असे स्पष्ट सांगणारी एकनाथची पत्नी अलका, नोकरी अभावी जुळण्याआधीच तुटलेले मधूचे लग्न अशा उदाहरणांमधून लेखक मांडतात. खेडे आणि शहर, सुशिक्षित आणि अशिक्षित, ग्रामीण आणि नागर, भाषेतील शुद्ध–अशुद्धता अशा अनेक पातळयांवरचा संघर्ष या कादंबरीतून लेखक गोचर करतात.

अशोक कौतिक कोळी यांची २००६ साली प्रकाशित झालेली 'पाडा' ही कादंबरी केळी उत्पादक शेतकऱ्यांच्या वास्तव जीवनाचे दर्शन घडवते. चांगदेव तापीकर हा या कादंबरीचा नायक. शेतकरी हा मूळातच लढवय्या आहे. तो आजवर अनेक संकटांशी लढतच आलेला आहे. चांगदेव तापीकर हाही असाच लढवय्या आहे. शेतातील पीक वाचवण्यासाठी पीकांना पाणी देणे आवश्यक असते. त्यासाठी वीजेची गरज असतांना सतत लोडशेडिंगच्या नावाखाली ग्रामीण भागातील वीज गुल असते. त्याविरुध्द आंदोलन करून काही प्रमाणात यश प्राप्त करणारा चांगदेव केळीच्या पाड्याला भाव न मिळाल्यामुळे केळीफेको आंदोलन करतो. मात्र केळीच्या त्या पाड्याच्या भरोश्यावर मुलगी सुनीताचे लग्न अवलंबून असल्याने व चांगदेवच्या या कृत्यामुळे सुनीताचे लग्न तुटल्यामुळे कमळाबाई अंथरुणाला खिळते. शेवटी बहिणीच्या मुलालाच नोकरी लावण्यासाठी डोनेशन भरण्याच्या काशीबाईच्या अटीवर सुनीताचे गणेशसोबत लग्न होते. मात्र कमळाबाईचा आजार वाढत गेल्याने तिच्या उपचाराचा खर्च करण्यासाठीही पुरेसे पैसे चांगदेवकडे असत नाहीत. म्हैस विकायचा विचार करून घरी आलेल्या चांगदेवला म्हशीला साप चावल्याने म्हैस मरून पडलेली दिसते. शेवटी बैलजोडी विकून उपचारासाठी आवश्यक पैसे घेऊन दवाखान्यात गेलेल्या चांगदेवची तिथेही निराशा होते. कमळाबाई मृत्यू पावते. सोसायटीमधील स्वार्थी राजकारण, ट्रकवाल्यांचे आंदोलन व प्रत्येक पातळीवर शेतकऱ्याची होणारी लुबाडणूक यामुळे शेवटी चांगदेव परभूत होतो. वेळेवर जावयाच्या नोकरीसाठी डोनेशन देता न आल्यामुळे मुलगी सुनिताचाही जळून मृत्यू होतो. शेतकऱ्यांच्या जीवनाला सर्वच बाजूंनी वेढून बसलेल्या दुःखाचे चित्रण यात लेखक जसे करतात तसेच शेतकऱ्यांकडे पाहण्याचा इतर व्यावसायिकांचा, नोकरदारांचा, मजूरदारांचा, सोयरिक जुळविणाऱ्या नातेवाइकांचा दृष्टीकोन कसा शोषकांचा आहे, हेही अधोरेखित करत जातात. उत्पादन खर्च व प्राप्त उत्पन्न यांच्यातील तफावत व त्यामुळे खचलेला शेतकरी आणि त्यामुळे त्याच्याशी सबंधित सर्वांचेच काळवंडत जाणारे भावजीवन वाचकांना अस्वस्थ करून जाते.

रा. रं. बोराडे यांची 'रिक्त- अतिरिक्त' ही कादंबरी उस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या कष्टप्रद व अपमानास्पद जगण्याचे चित्र रेखाटते. नाथाप्पा, सिद्राम, मंडाबाई, व्यंकटराव तांगडे अशा वेगवेगळ्या पात्रांच्या माध्यमातून अतिरिक्त ठरलेल्या उसामुळे उस उत्पादक शेतकऱ्यांना किती मानसिक यातनांना सामोरे जावे लागते व साखर कारखान्याचे अध्यक्ष व त्यांनी निर्माण केलेली शोषकांची फौज सामान्य शेतकऱ्यांचे कसे शोषण करते याचे दिग्दर्शन ही कादंबरी घडवते. साखर कारखान्याच्या मालकांची अवकृपा होऊ नये म्हणून शेतकरी संघटनेपासून दूरता जोपासणारा शेतकरी, शेतकरी संघटनेत काळानुसार डोकावणारी काही आक्षेपार्ह तत्त्वे, केवळ आपल्यापुरता विचार करून स्वत:चा फायदा करून घेऊ इच्छिणारा शेतकरी वर्ग व त्यांच्यातील विभाजनाचा फायदा घेणारा राजकारणात वर्चस्व प्राप्त झालेला शोषकांचा वर्ग अशा अनेक बाबींचे चित्रण या कादंबरीत रा. रं. बोराडे करतात. उसाच्या भरोश्यावर नातीच्या लग्नाचा बेत आखून नाथाप्पा लग्न जुळवितात. मात्र शेवटपर्यंत उसाला तोडचिठ्ठी न मिळाल्याने ते हुंड्याची तजवीज करू शकत नाहीत. नातीचे लग्न मोडल्याने गावात तोंड दाखवायला जागा

राहिली नाही म्हणून मनात कुढत जाणारे नाथाप्पा सर्वच बाजूंनी कोंडी झाल्यावर शेवटी अतिरिक्त झालेल्या उससोबत स्वत:ला पेटवून देतात. कामापुरते आश्वासन देऊन शेवटी शेतकऱ्यांच्या तोंडाला पाने पुसणारे सरकार, निवडणुकीत कार्यकर्त्यांना आश्वासने देऊन राबवून घेणारे नेते, नोकरीसाठी आपल्या वाट्याची शेती विकून डोनेशन भरण्यासाठी वडिलांशी भांडणारी केदारसारखी सुशिक्षित बेरोजगारांची पिढी, हुंड्यासाठी लवकर मुहूर्त काढण्याची घाई करणारी वराकडील मंडळी अशा अनेक प्रश्नांवर या कादंबरीतून प्रकाश टाकलेला आहे.

'अंधार इथला संपत नाही' ही भालचंद्र देशपांडे यांची मार्च २००८ मध्ये प्रकाशित झालेली कादंबरी शेतकरी आत्महत्यांच्या कारणांचा शोध घेण्याच्या प्रयत्नांतून ग्रामीण जीवनाचा पट एका शोधकाच्या भूमिकेतून उलगडण्याचा प्रयत्न करते. दैनिक सर्वलक्षीचे वृत्तसंपादक असलेले सारंगस्वामी साधले हे या कादंबरीचे नायक आहेत. विदर्भातील बामणी-पिंपळदरी या क्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्यांमुळे त्या विभागात प्रत्यक्ष काही काळ वास्तव्य करून आपला अहवाल सादर करण्याच्या वृत्तसमूहाच्या मालकाच्या आज्ञेमुळे सारंगस्वामी या विभागात येतात. ग्रामीण जीवन, ग्रामीण परिसर, शेती संस्कृती, शेतकऱ्यांच्या अडचणी, शासकीय अधिकाऱ्यांची अडेलतट्टू धोरणे, शासकीय कार्यालयांमधील भ्रष्टाचार, शेतकऱ्यांचे सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक जीवन, ग्रामीण परिसरातील खाजगी सावकारी, ग्रामीण भागातील जातीचे राजकारण, आरक्षणामुळे स्त्रियांचा राजकारणात प्रवेश झाला असला तरी वास्तवात स्त्रियांच्या नेतृत्वाला बगल देण्यासाठी सतत प्रयत्नरत असलेली प्रस्थापित मंडळी अशा अनेक अंगांनी ग्रामीण जीवन लेखकाने कादंबरीत मांडले आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या कारणांचा शोध परिपूर्ण करण्यासाठी सारंगस्वामी अनेक लोकांच्या भेटी घेतात. यात आत्महत्येचे पाऊल उचलणाऱ्या शेतकऱ्यांचे कुटुंबीय, कृषी विद्यापीठाचे तज्ज्ञ कुलगुरू, मानसशास्त्रज्ञ, शासनातील आयएएस अधिकारी, शेतकरी संघटनेतील विविध नेते, सेवानिवृत्त महसूल अधिकारी, भूगर्भशास्त्रज्ञ, सरकारातील मंत्री, बहुराष्ट्रीय बियाणे कंपनीतील अधिकारी, साहित्य संमेलनातील कृषिविषयक परिसंवाद व रासायनिक खतांच्या वापरावरील चर्चा करणारे वक्ते, दोर तुटल्यामुळे आत्महत्येतून वाचलेला शेतकरी, ज्यादा व्याजाने कर्ज देणारे खाजगी सावकार, शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर कार्य करणाऱ्या परकीय स्वयंसेवी संस्थांमधील पदाधिकारी अशा अनेक लोकांशी चर्चा करून शेतकरी आत्महत्येच्या कारणांचा शोध नायक घेतात. शेतकऱ्यांचे हितैषी असल्याचे सोंग घेऊन आपल्या कंपनीचे बियाणे, व शेतीविषयक उत्पादने विकणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या ढोंगीपणावरही लेखक कादंबरीत भाष्य करतांना दिसतात. कादंबरीतील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमागील भीषण वास्तव वाचकाला अस्वस्थ करीत जाते.

कैलास रायभान दौंड यांची सप्टेंबर २००९ मध्ये प्रकाशित झालेली 'कापूसकाळ' ही कादंबरी कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या विदारक जीवनवास्तवावर प्रकाश टाकणारी कादंबरी आहे. जगन्नाथ गायकवाड या एका कोरडवाहू शेती करणाऱ्या साध्या नायकाच्या माध्यमातून या कादंबरीचे कथानक विस्तारत जात असले तरी नारायणवाडीच्या परिसरातील संपूर्ण कापूसउत्पादक शेतकरीच या कादंबरीच्या नायकाची जागा घेऊ लागतो. शेतीच्या मशागतीपासून ते पीक हाती येईपर्यंत शेतकऱ्याला अनेक दिव्यातून जावे लागते. बियाणे, कीटकनाशके, रासायनिक खते, वाढलेली मजुरी या सर्वांची जुळवाजुळव करता करता मेटाकुटीला आलेला शेतकरी पीक हाती येतांना पाहून थोडासा समाधानी होतो. मात्र हे समाधान फार काळ टिकत नाही. पिकाच्या भरोश्यावर शेतकऱ्यांनी आखलेले भविष्याचे आडाखे नेस्तनाबूत करण्यासाठी बाजारपेठ ही टपलेलीच असते. शेतकऱ्यांना आपले पीक बाजारपेठेत नेण्यासाठी करावी लागणारी पायपीट, त्यासाठी येणारा खर्च, फेडरेशनला कापूस घेऊन गेल्यानंतर तिथे शेतकऱ्यांना येणारे अपमानास्पद अनुभव, टोकन मिळविण्यासाठी करावी लागणारी यातायात, आणि टोकन मिळूनही शेवटी खरेदी केंद्रावर होणारा भ्रष्टाचार हा शेतकऱ्यांच्या मनात चीड निर्माण करणारा ठरतो. एकीकडे टोकन मिळवूनही दोन दोन महिन्यांपासून मापासाठी वाट पाहणारा गरीब शेतकरी आणि दुसरीकडे रात्रीच्या अंधारात पैसे चारून आपल्या कापसाचे माप करवून घेणारे व्यापारी अशा विपरीत अनुभवांमधून शेतकऱ्यांच्या बाजारपेठेतील शोषणाची व्यथा लेखक मांडत जातो. शेतकऱ्याच्या पांढऱ्या-सफेद कापसाला न मिळणारा भाव व्यापाऱ्यांच्या पाणी मारून ओल्या झालेल्या व पिवळा पडलेल्या कापसाला कसा दिला जातो? त्यामध्ये ग्रेडर व आणखी कुणाकुणाचे हितसंबंध गुंतलेले असतात? अशा अनेक प्रश्नांची मांडणी करून, या सर्वांमुळे चीड निर्माण होऊन संघर्ष करणाऱ्या शेतकऱ्यांवर खोट्या केसेस दाखल करून कसे अडकवले जाते, याचे प्रत्ययकारी चित्रण लेखकाने या कादंबरीत केले आहे. 'शेतातील माल पिकवण्यासाठी आलेल्या खर्चापेक्षा मालाला मिळणारा भाव अधिक असावा ही शेतकऱ्यांची किमान अपेक्षा असते, मात्र मध्यमवर्गीय लोक व त्यांच्या दबावात असलेले लोकप्रतिनिधी यांच्यामुळे तीही पूर्ण होत नाही'[४], असे कैलास दौंड कादंबरीच्या प्रस्तावनेत सांगतात.

राजन गवस यांची २०१२ साली प्रकाशित झालेली 'ब, बळीचा' ही कादंबरी आशय आणि अभिव्यक्तीचे नवे तंत्र घेऊन अवतरलेली वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरी आहे. शेती आणि शेतकरी याचे जीवन कवेत

घेण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी, असे प्रयत्न कसे अपुरे ठरतात याचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. कलाप्पा कोणकेरी या नायकाच्या डायरीतील पाने, त्याने केलेल्या विविध स्वरूपाच्या नोंदी, चित्रपटासाठी पटकथा लिहिण्याच्या प्रयत्नातून तो घेत असलेला शेतकरी जीवनाचा व एकूणच ग्रामीण व्यवस्थेचा शोध, कातारामजी वडेवट्टीवार या श्रमिक शेतकरी संघटनेच्या कार्यकर्त्याला त्याने लिहिलेली विविध पत्रे, महात्मा फुले यांच्याशी कल्पनात्मक पातळीवर त्याने साधलेला संवाद अशा विविध मार्गांनी लेखकाने कृषी जीवनाचे चित्रण या कादंबरीतून केलेले आहे. शहरातील चित्रपट व्यावसायिक केवळ रंजनवादी भूमिकेतून खेड्याकडे, शेतकऱ्याकडे कसे पाहतात? चित्रपट व्यवसायातील व्यावसायिक कथालेखक व त्यांनी निर्माण केलेले गट ग्रामीण पटकथा लेखकांना दुय्यम वागणूक देऊन त्यांच्यावर कसे दबाव टाकतात? याचे वास्तव चित्र कादंबरीत दिसते. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील जीवनाची घडी पूर्णपणे विस्कटलेली असून चंगळवादी संस्कृतीचा आणि भोगवादी दृष्टिकोनाचा प्रभाव गावखेड्यावर वाढत चालल्याची जाणीव कादंबरी करून देते. खेड्यातील राजकारणी पात्र असलेल्या लाभार्थ्यांना डावलून स्वतःच्या परिवारातील इतर सदस्यांच्या नावाने शासकीय योजना कशा लाटून घेतात? आपल्या विरोधात जाणाऱ्या सामान्य शेतकऱ्यांची, ग्रामिणांची पदोपदी अडवणूक कशी करतात? त्यासाठी कसे डावपेच आखतात, याचे वास्तव आणि प्रत्ययकारी दर्शन ही कादंबरी घडवते.

शेती ही संस्कृती असल्याची जाणीव करून देऊन तिला उद्योगाचे स्वरूप दिल्याने शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारेल असे लेखकाला वाटत नाही. शेतकऱ्यांच्या शोषणाची मुळे ते सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्थेमध्येही शोधू पाहतात. महात्मा फुलेंसारख्या समाजसुधारकांनी तत्कालीन शोषणव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करून त्यातून मुक्तीसाठी शिक्षण महत्वाचे मानले. मात्र आज ग्रामीण भागातील शिक्षणाची व्यवस्था कशी बकाल झाली आहे यावर ते भेदक प्रकाश टाकतात. शाळा म्हणजे गुंतवलेल्या भांडवलाची वसुली करण्याच्या कंपन्या झाल्या आहेत. स्त्री, शुद्र, अस्पृश्य यांच्या शिक्षणासाठी फुले दांपत्याने जीवाचे रान केले. मात्र काल शोषित असलेला हा वर्ग आज स्वतःच्याच आप्तस्वकीयांचे, समाजबांधवांचे शोषण करीत आहे, आणि त्याबद्दल त्याला काहीही वाईट वाटत नाही, ही विदारक जाणीव कादंबरीतून प्रकट झाली आहे. विविध पदांवर नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया, सर्वच जाती-धर्मातील नोकरदार बिनदिक्कतपणे ग्रामीणांचे व शेतकऱ्यांचे शोषण कसे करीत आहेत, याचे वास्तव दर्शन कादंबरीतून घडते. बदलत्या गावगाड्यात विरत चाललेल्या नातेसंबंधांवरचे चिंतनही या कादंबरीत येते. शेतकरी कुटुंबातून शिकून नोकरीवर लागलेले सदस्य पुढे केवळ आपल्यापुरता विचार करून कुटुंबापासून कसे दुरावत जातात, याचे दर्शन कादंबरी घडवते. भोगवादी संस्कृतीच्या प्रभावाने ग्रामीण भागातील नवीन व्यावसायिक, नोकरदार वर्गाच्या नैतिक मूल्यऱ्हासाचे दर्शन घडवून जंगलातील धनगरवाड्यात राहणारी व आपल्यावर वाईट नजर ठेवणाऱ्या वनरक्षकाचे लिंग कापून हाती देणारी केंच्या धनगराची पत्नी या मूल्यव्यवस्थेची संरक्षक असल्याची जाणीव कादंबरीतून होते.

रवींद्र पांढरे यांची २०१६ साली प्रकाशित झालेली 'पोटमारा' ही कादंबरीही शेतकऱ्यांच्या सर्वंकष पातळीवरील शोषणाचे स्वरूप स्पष्ट करणारी कादंबरी आहे. कोरडवाहू आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या कष्टप्रद जीवनाचे वास्तव दर्शन या कादंबरीतून घडते. आपल्या वास्तव स्थितीची जाणीव असल्याने यातून बाहेर पडण्यासाठी धडपडणारी शेतकऱ्यांची मुले नोकरीच्या आशेने उच्च शिक्षण प्राप्त करू लागली. मात्र शहरी मुलांच्या डोनेशनच्या स्पर्धेत टिकाव धरू न शकल्यामुळे शेवटी त्यांना शेतीच करावी लागते, हे भीषण वास्तव प्रकाश पानघरे या नायकाच्या माध्यमातून कादंबरी मांडते. ग्रामीण भागातील शिक्षणाची व्यवस्था व त्यातील वाढत चाललेला भ्रष्टाचार, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शाळांचे 'संस्काराचे केंद्र' हे स्वरूप बदलून 'पैसे कमविण्याचे साधन असे लाभलेले नवे रूप, ग्रामीण भागातील राजकारणातील संधिसाधुपणा, राजकारण्यांचा शासकीय कार्यालयांतील हस्तक्षेप, वाढलेले रासायनिक खतांचे व कीटकनाशकांचे भाव, वाढलेला उत्पादन खर्च व मिळणारे तोकडे उत्पन्न, कर्ज काढण्यासाठी द्यावी लागणारी लाच, वीज वितरण कंपनीचा हेकेखोरपणा, ग्रामीण भागातील लोडशेडिंग व त्यामुळे पिकांचे व शेतकऱ्यांचे होणारे हाल अशा विविध प्रश्नांची मांडणी या कादंबरीतून लेखकाने केलेली आहे. नोकरी लागेल या आशेने मुलांना शिकविणाऱ्या पालकांना आपल्या उच्चशिक्षित मुलांना शेतात काबाड कष्ट करतांना पाहून कशा यातना सहन कराव्या लागतात ते लीलाबाईच्या व्यक्तिरेखेवरून लेखकाने प्रत्ययकारक रीतीने मांडले आहे. नोकरदारवर्गाचा शेती आणि शेतकरी वर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनही शेतकऱ्यांच्या मुळावर कसा उठतो याचे दर्शन या कादंबरीत घडते.

अशाप्रकारे नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीने शेतकऱ्यांचे कष्टप्रद जीवनदर्शन घडविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

निष्कर्ष :

१. नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे वास्तव दर्शन घडवण्याचा प्रयत्न करते. आधीच्या रंजनवादी ग्रामीण कादंबरीच्या कल्पनात्मक ग्रामीण जीवनदर्शन घडविण्याच्या तुलनेत हे जीवनदर्शन म्हणूनच अधिक महत्वपूर्ण ठरते.

२. उत्पादन खर्च व प्रत्यक्ष उत्पन्न यांच्यात मेळ बसत नसल्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती अधिकाधिक वाईट होत जात असल्याची जाणीव नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी करून देते.
३. शेतकऱ्यांच्या विविध पातळीवरील होणाऱ्या शोषणाचे दर्शन नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी घडवते.
४. शेतकरी कोणत्याही भागातील असो, त्याच्या शेतातून निघणारे पीक कोणतेही असो, शेती कोरडवाहू असो की ओलिताखालील असो, शेती अल्प असो किंवा जास्त, शेती नेहमी तोट्यातच असल्याची जाणीव नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी करून देते.
५. शेतकऱ्यांच्या अवनत स्थितीला सर्वच ठिकाणी बोकाळलेला भ्रष्टाचारही कारणीभूत असल्याची जाणीव नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी करून देते.
६. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना कारणीभूत ठरणाऱ्या मूल्यव्यवस्थेचा व सामाजिक, राजकीय, आर्थिक हितसंबंधांचा शोधही नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी घेते.
७. जागतिकीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था यांचा भारतातील ग्रामीण समाज व शेतकरी यावर विपरीत परिणाम पडलेला असून त्यामुळे शेतकरी अधिक हवालदिल झालेला असल्याची जाणीव नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी अधोरेखित करते.

अशाप्रकारे नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतून शेतकरी जीवन दर्शन घडविणाऱ्या अनेक उत्कृष्ट कादंबऱ्या मराठीत निर्माण झालेल्या आहेत. परंतु त्या सर्वांचाच वेध घेणे येथे शक्य नसल्याने काही निवडक कादंबऱ्यांच्या माध्यमातूनच हा शोध पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ टिपा :

१. टीम ॲग्रोवन , 'भारतातील शेतीचा इतिहास हा असा आहे !', https://www.agrowon.com/mukhya-batamya/history-agriculture-india-51703#:~:text=%E0%A4%B6%E0%A5%87%E0%A4%A4%E0%A5%80%E0%A4%B2%E0%A4%BE%20%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%B6%E0%A5%8D%E0%A4%AE%E0%A4%AF%E0%A5%81%E0%A4%97%E0%A4%BE%E0%A4%A4%20%E0%A4%B8%E0%A5%81%E0%A4%B0%E0%A5%81%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%A4%20%E0%A4%9D%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A5%80%20%E0%A4%85%E0%A4%B8%E0%A5%87,%E0%A4%AC%E0%A5%88%E0%A4%B2%2C%20%E0%A4%98%E0%A5%8B%E0%A4%A1%E0%A5%87%20%E0%A4%B5%E0%A4%97%E0%A5%88%E0%A4%B0%E0%A5%87%20%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%BE%E0%A4%B5%E0%A4%B0%E0%A5%87%20%E0%A4%AA%E0%A4%BE%E0%A4%B3%E0%A5%80%E0%A4%A4 , Retrieved on May 22, 2022, Time 18:42.
२. ॲडमीन लोकमत, 'शाकाहारींचा देश... भारत', https://www.lokmat.com/jarahatke/vegetarian-country-india/ , Retrieved on May 22, 2022, Time 19:31.
३. विकिपीडिया, 'भारतातील शेतकरी संघटना', https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4%E0%A4%BE%E0%A4%A4%E0%A5%80%E0%A4%B2_%E0%A4%B6%E0%A5%87%E0%A4%A4%E0%A4%95%E0%A4%B0%E0%A5%80_%E0%A4%B8%E0%A4%82%E0%A4%98%E0%A4%9F%E0%A4%A8%E0%A4%BE , Retrieved on May 22, 2022, Time 20:23.
४. दौंड कैलास, 'कापूसकाळ', मॅजेस्टीक पब्लिशिंग हाउस ठाणे, दुसरी आवृत्ती मे २०१५, पृष्ठ क्र. ७.

संदर्भग्रंथ :

१. कोळी अशोक कौतिक, 'पाडा', शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, दुसरी आवृत्ती जुलै २०१५.
२. गवस राजन, 'ब,बळीचा', पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, दुसरी आवृत्ती २०१५.
३. जाधव प्राचार्य डॉ. गजानन, 'नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी', अनघादित्य प्रकाशन अमरावती, प्रथमावृत्ती १५ ऑक्टोबर २०२१.
४. देशपांडे भालचंद्र, 'अंधार इथला संपत नाही', रजत प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २५ मार्च २००८.
५. देशमुख सदानंद, 'बारोमास', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, चतुर्थावृत्ती २०१२
६. दौंड कैलास रायभान, 'कापूसकाळ', मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाउस ठाणे, दुसरी आवृत्ती मे २०१५.
७. पांढरे रवींद्र, 'पोटमारा', लोकवांग्मय गृह मुंबई, प्रथमावृत्ती एप्रिल २०१६.

हवामान बदल समस्या, आव्हाने व उपाय

प्रा. चंदनशिवे वर्षा वैजनाथ
सहा.प्राध्यापक, ने.हि.महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जि.चंद्रपूर
ईमेल : vcganvir25@gmail.com

सारांश : प्रस्तुत शोधनिबंधातून हवामान बदलांच्या समस्येला कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांची कारणमिमांसा करण्यात आली असून यासाठी जबाबदारी निश्चित करुन या संदर्भात काय उपाययोजना केल्या जावू शकतात व या समस्यांची तीव्रता व अपेक्षित उपाययोजनाचा वेध घेण्यात आला आहे.

बिजशब्द : पर्यावरण, हवामान बदल, जागतिक तापमान वाढ, पुर, जागतिक महासत्ता, संयुक्त राष्ट्रसंघटना, राजकारण.

प्रस्तावना :

आधुनिक काळातील मानवजातीला भेडसावणारी प्रमुख समस्या म्हणजे हवामान बदल म्हणजेच पृथ्वीच्या सर्वसाधारण परिस्थितीत असलेल्या तापमानात मोठया प्रमाणात वाढ होणे आहे. ज्याला ग्लोबल वार्मिंग तसेच हरितगृहाच्या गॅसची मोठया प्रमाणात वाढ होणे आहे. हवामान बदलाचे दृश्य परिणाम आता अनुभवास येउ लागले आहेत. हवामान बदलामुळे समुद्राच्या पातळीत वाढ होते. भरतीच्या वेळी वादळ आल्यास पुरस्थिती अधिक गंभीर होते.

“सध्या राजधानी दिल्लीसह उत्तरेकडील राज्यामधल्या प्रदुषणाचा मुद्दा देशभर गाजत असतांना जगभरातील 100 प्रदुषित शहरांमध्ये भारतातील 46 शहरे, चीनमधील 42 शहरे, पाकिस्तानमधील 06 आणि बांग्लादेशमधील 04 शहरांचा समावेश आहे. इंडोनेशिया आणि थायलंड या देशातील प्रत्येकी एका शहराचा समावेश आहे. सर्वाधिक प्रदुषित शहरांमध्ये भारतातील 10 शहारांचा समावेश होतो. हिवाळयात दिल्लीतील हवा सर्वाधिक प्रदुषित असते तर काही ठिकाणी राहण्यायोग्य देखील नसल्याचे बोलले जाते.” मागील काही दशकापासून औद्योगिकरणामुळे व लोकसंख्यावाढीमुळे वातावरण मोठया प्रमाणात प्रदुषित झाले आहे. त्याचा परिणाम हवामान बदलावर झाला आहे. मोठया प्रमाणात होउ घातलेले औद्योगिकरण कार्बन उर्त्सजन करण्यास जबाबदार ठरते. कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण आटोक्यात यावे यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे एक करार करण्यात आला (United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCC)) परंतु प्रचलित आंतरराष्ट्रीय करार वातावरणातील कार्बन उत्सर्जन व हरितगृह वायूचे प्रमाण रोखण्यासाठी आणि वाढत्या सागरी पातळीला नियंत्रणात आणण्यासाठी असमर्थ आहेत. पर्यावरणातील बदलाचा अभ्यास, पृथ्वीवरील वाढती लोकसंख्या आणि उर्जेचा वापर यांच्या आकडेवारीनुसार ठरविला जातो. पृथ्वीचे तापमान येत्या काही वर्षात 1.4 ते 5.8 सेंटीग्रेड एवढे वाढण्याची शक्यता वर्तवली जात आहे. पृथ्वीवरील तापमानातील बदल पृथ्वीवरील भुप्रदेशात तसेच उत्तरेकडील रेखांशावर असणाऱ्या देशात अधिक प्रमाणात होतांना दिसतो.

संशोधनाची यथायोग्यता :

हवामानबदलांच्या अध्ययनाची यथायोग्यता म्हणजे वर्तमानकाळातील व भविष्यकाळातील मानवी समाजाचे अस्तीत्व ज्यावर आधारले आहे. मात्र बदलत्या परिस्थितीत मानवी महत्वाकांक्षेमुळे उपयोजित सदृश्य परिणाम दिसणास अडथळे निर्माण होतांत त्यामुळे वारंवार या समस्येकडे मानवमात्राचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी अशा प्रकारचे संशोधन अत्यावश्यक ठरते.

उद्दिष्टये :

1) तापमानवाढीची कारणमिमांसा करणे
2) हवामान बदलांच्या जबाबदार घटकांची चर्चा करणे.
3) हवामन बदलांच्या समस्येवर उपाययोजना सुचविणे.

गृहिततत्वे :

1) हवामान बदलांस मानवाची महत्वकांक्षा जबाबदार आहे.
2) हवामान बदलांच्या समस्येमुळे पृथ्वीचा विनाश होउ शकते.
3) सामुहिक प्रयत्नातून हवामान बदलाची समस्या सोडविली जाउ शकते.

संशोधन पध्दती

जागतिक हवामान बदल व तापमान वाढ यांचा अभ्यास दुय्यम स्त्रोतांच्या आधारे करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये पर्यावरणशास्त्र, संकेतस्थळ, विविध पर्यावरण संघटना यांची मासिके यांच्या आधारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे.

हवामान बदलांच्या समस्येची कारणमिमांसा पुढील मुद्दांच्या आधारे करता येईल.

1) धृवबिंदुचे स्थानांतरण :

हवामान बदलामुळे पृथ्वीचा अक्ष बदलला आहे. पृथ्वीच्या तापमानात वाढ होऊन हिमनद्या वितळत आहेत तसेच भुजलाच्या अती वापरामुळे देखील हवामानात बदल होतो आहे. अलास्का तसेच हिमालयासारख्या ठिकाणी अशा प्रकारच्या बर्फ वितळण्याच्या घटनेचा अनुभव मिळत आहे. त्यामुळे पृथ्वीच्या निर्मितीनंतर काही कालावधीत उत्तर व दक्षिण धृव आपापल्या मुळ ठिकाणापासून बाजूला सरकले आहेत. परिणामत: पृथ्वीवरील तापमानात फार मोठी स्थित्यंतरे पहायला मिळत आहेत.

2) नागरिकरण :

लोकसंख्या वाढीच्या परिणामातूनच नागरिकरणाच्या प्रक्रियेत मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे. लोकसंख्या वाढीच्या परिणामस्वरुप शहरे वाढत जावून नगरे व महानगरे निर्माण झालेली आहेत. त्यामुळे शहराजवळच्या जमीनी जंगले, झाडे कमी होउन त्यांची जागा उंच इमारती, सिमेंट रस्ते, कारखाने हवामान बदलास कारणीभूत ठरत आहेत. शहरीकरणात उपलब्ध संसाधने उष्णता शोषक आहेत. ज्यामुळे उष्णतेचे प्रमाण अधिकाअधिक वाढत आहे. शहराच्या होत असलेल्या विस्तारामुळे तापमानात वाढ होत आहे.

3) औद्योगिकरण :

औद्योगिकरणाचा परिणाम प्रामुख्याने हवा, पाणी, माती या सर्वच घटकावर होतांना आढळत आहे. जीवाश्म इंधन जाळल्यामुळे निर्माण होणारा धुर आणि कार्बन उर्त्सजनामुळे वायू प्रदुषण ही सर्वांत मोठी समस्या आहे. शिवाय कारखाने उत्पादनाचे कार्य चालूच ठेवतात तेव्हा वायू प्रदुषण मोठया प्रमाणात होत जाते. विशेषत: नैसर्गिक जलस्त्रोतांच्या शेजारी जर कारखाने असतील तर या कारखान्यातील रासायनिक पाणी, घनकचरा या जलस्त्रोतात सोडला जातो. ज्यामुळे स्थानिक पाणीपुरवठयामध्ये हे विषारी द्रव्य मिसळून पेयजल साठा प्रदुषित होत आहे. ज्याचा थेट परिणाम मानवी आरोग्य व जीवसृष्टीवर आढळून येत आहे. हवेची गुणवत्ता कमी होवून श्वसनाचे विकार जडू लागले आहेत. खरेतर कारखाने उद्योगधंद्यासाठी व पर्यावरण पुरक कायद्याचे व नियमांचे काटेकोर पालन करित नसल्यामुळे या समस्या मोठया प्रमाणात निर्माण झाल्या आहेत.

अ.क्र.	उद्योगांची नावे	पर्यावरणावरिल परिणाम
1)	बांधकाम उद्योग	कार्बन उत्सर्जन, मिथेन वायू उत्सर्जन, तसेच हवा प्रदुषित होउन वैश्विक तापमान वाढ सिमेंट उद्योगामुळे 5% कार्बन उत्सर्जन होते.
2)	इलेक्ट्रॉनिक उद्योग	इलेक्ट्रॉनिक उद्योगामुळे मोठया प्रमाणात घरगुती कचऱ्यात वाढ झाली आहे. इलेक्ट्रॉनिक वस्तू जर योग्यरितीने पुर्नवापर झाला नाही तर त्यातून मोठया प्रमाणात रासायनिक घटक मातीत मिसळल्यामुळे माती प्रदुषित होते.
3)	रासायनिक उद्योग	रासायनिक उद्योगाचा फार मोठा फटका कृषी क्षेत्राला बसला आहे. ज्यामुळे मोठया प्रमाणात जमिनीची प्रत घसरत आहे. हरितगृह वायूची फार मोठया प्रमाणात निर्मिती ही वैश्विक तापमान वाढ व हवामान बदलास कारणीभूत ठरत आहे.
4)	कापड उद्योग	या उद्योगासाठी फार मोठया प्रमाणात जैविक इंधनाचा ज्यातून कार्बन उत्सर्जन मोठया प्रमाणात होते. कपडयांना रंगकामासाठी केमीकलचा वापर धोकादायक आहे.
5)	खाण उद्योग	जैवविविधतेला धोका पाणी प्रदुषण
6)	अन्न व प्रक्रिया उद्योग	26% हरितगृह वायूचे उत्सर्जन पृथ्वीच्या अर्ध्या भूभागाचा वापर केवळ कृषी उद्योगासाठी होतो.

4) जागतिक संघटनाचे प्रयत्न :

पृथ्वी या आपल्या ग्रहाला वाचविण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटना ही सर्वांत अग्रेसर संघटना आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाद्वारे (United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCC)) ची निर्मिती केली आहे. ज्यातील 197 देश सदस्य राष्ट्रे सहभागी आहेत. हवामान बदलास कारणीभूत ठरणाऱ्या मानवी हस्तक्षेपास रोखणे हा या परिषदेचा प्रमुख उद्देश आहे. याशिवाय याच माध्यमातून क्योटो करार, पॅरिस करार आदी करारांच्या माध्यमातून तापमान वाढीवर नियंत्रण ठेवणे व कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी करणे आदी समान मुद्दयावर जागतिक स्तरावर सर्व राष्ट्रांना एकत्रित आणत त्यांच्यात प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करण्यासाठी प्रेरित करण्याचे कार्य नेहमीच संयुक्त राष्ट्र संघ करित आहे.

23 सप्टेंबर 2019 रोजी सरचिटणीस अँटोनियो गुटेरेस यांनी हवामान शिखर परिषद बोलवली ज्यात शासन खाजगी क्षेत्रातील, नागरी क्षेत्रांशी संबंधीत तथा सामाजिक कार्यकर्ते एकत्रित सर्वांनी हरित अर्थव्यवस्था स्वीकारावी यासाठी मोठया प्रमाणात मतपरिवर्तन घडवून त्यांनी कृतीशील आराखडा बनवून काम करावे हा या शिखर परिषदेचा मुख्य उद्देश होता. 2020 मध्ये पुन्हा यावर आढावा बैठक घेण्यात आली. यासंदर्भात या राष्ट्रांच्या भावी योजनांचा आढावा घेण्यात आला जागतिक वसुंधरा दिवस, जलदिन आदी कार्यक्रमांच्या माध्यमातून संयुक्तराष्ट्र द्वारा आपल्या पृथ्वी या ग्रहाला वाचविण्याच्या प्रयत्नात राष्ट्रांची, व्यक्तीची भूमिका सातत्याने जबाबदारीची जाणीव करुन देण्यास संयुक्त राष्ट्रसंघ प्रयत्नरत आहे असे दिसते.

5) जागतिक संघटनाच्या प्रयत्नाचे यशापयश :

संयुक्त राष्ट्र संघटना, जागतिक आरोग्य संघटना तसेच इतरही जगभरातील पर्यावरणवादी संघटना सातत्याने विविध स्तरावर तापमान व हवामान बदलांच्या संदर्भात जाणीव जागृती करण्याचा प्रयत्न करित आहेत. निराश झालेले पर्यावरणावादी राजकारण्यावर आश्वासने पाळण्यासाठी दबाव आणत रस्त्यावर उतरत आहेत. विविध देशांनी कार्बन उत्सर्जन व हरितगृह वायू वर नियंत्रण ठेवण्याचे वचन दिले परंतू हे वचन पाळण्यास काही राष्ट्रे मागे पडत आहेत आणि म्हणून 2018 मध्ये वार्षिक उत्सर्जन 2.1 ने वाढले आहे. कारण चीन आणि भारतासारख्या ठिकाणी कोळशाची मागणी वाढली आहे. चीन सारखे राष्ट्र 2030 पर्यंत कार्बन उत्सर्जनाचा उंचाक गाठणार आहे. त्यामुळे ग्लोबल तापमान 2 डिग्री सेल्सीयस खाली ठेवण्याच्या वचनबध्दतेच्या विरोधात ही बाब आहे. अमेरिकेसारख्या राष्ट्राने 2018 मध्ये कार्बन उत्सर्जन प्रमाण कमी केले आहे परंतू वायू प्रदुषण रोखण्याच्या पॅरिस करारातून बाहेर पडण्याची त्यांची इच्छा आहे. युरोपियन युनियन मध्ये 28 राष्ट्रे आहेत. ज्यांचे कार्बन उत्सर्जनामध्ये 1/5 वाटा आहे. त्यांनी सामुहिक 20% उत्सर्जन कमी केले आहे. पॅरिस कराराचे पालन करण्याच्या हेतूने सामुहिक उत्सर्जन 20% कमी केले आहे. भारतासारख्या देशाचे जागतिक तापमान वाढीत योगदान कमी आहे. परंतू कोळशाचा वापर वाढत असतांना अक्षय उर्जेच्या वापराला प्रोत्साहन देत आहे. सर्वसामान्य लोकांमध्ये पर्यावरण जागृती वाढण्यासाठी, कचरा व्यवस्थापन, प्लास्टीक निर्मुलन आदी चळवळीमध्ये लोक सहभाग वाढून आल्याचे दिसते याला कारण जागतिक संघटना आहेत त्यामुळे सध्यातरी हे ही नसे थोडके म्हणावे लागते.

6) महासत्तांचे राजकारण :

जगातील सर्वांत श्रीमंत आणि विकसीत देश हवामान बदलाच्या आपत्तीसाठी मोठया प्रमाणावर जबाबदार असले तरी याचा सर्वाधिक फटका बसणार तो म्हणजे गरिब व अविकसीत राष्ट्रांना विशेषत: अमेरिका, युरोपातील देश यांनी जीवाश्म इंधन जाळून आणि कार्बन उत्सर्जन करुन आपली अर्थव्यवस्था वाढवली. त्यांच्या कारखान्यामधून, घरामधून आणि वाहनामधून आजही कार्बन आणि हरितगृह वायू उत्सर्जन होते. यामध्ये चीन व भारतासारखे देशही या उत्सर्जनाच्या स्पर्धेत सहभागी झाले तरीही श्रीमंत राष्ट्रे पर्यावरणीय आपत्तीकडे जगाला नेत आहेत. ज्याचे गंभीर परिणाम अर्थातच गरबि राष्ट्रांना भोगावे लागतात उदा. सखल भागात असलेला बांग्लादेश वाढत्या चक्री वादळाच्या समस्येने त्रस्त आहे. काही वर्षांनी त्याचा 10% भुभाग समुद्रात गमावण्याची शक्यता आहे. ज्यामुळे 18 दशलक्ष लोक विस्थापित होउ शकतात. राजकीय अस्थिरता आणि हिंसाचार, काही प्रमाणात दुष्काळ आणि खराब पीक परिस्थिती यामुळे उप-सहारा, आफ्रिका आणि मध्य अमेरिकेतील लोकांना स्थालांतरित करावे लागले. यावरुन असे म्हणता येते की, जगातील सर्वच लहान-मोठे श्रीमंत-गरिब राष्ट्रे तसेच प्रत्येक व्यक्ती संस्था यांनी जागतिक राजकारणाच्या पलिकडे जाउन केवळ मानव जातीचे कल्याणाचा व अस्तित्वाचा विचार करुन हवामान बदलाच्या समस्येसंदर्भात कार्य करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

7) जागतिक तापमान वाढीचे परिणाम :

जागतिक तापमान वाढीचे परिणाम एकदम दिसून येत नाहीत मात्र प्रदिर्घ काळाच्या निरिक्षणातून या विषयीचे भाकीत करता येते. यामुळे जगातील दरवर्षी 45000 चौ.मैल क्षेत्रफळातील जंगल तोडण्यात येते. तसेच 23 टक्के सस्तन प्राणी आणि 30 टक्के जलचर प्राणी आणि 10 टक्यापेक्षा जास्त पक्षी नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत त्यामुळे जागतिक तापमान वाढीचे दृश्य परिणाम दिसून येत आहेत.

अर्थात जागतिक तापमान वाढ हि समस्या जागतिक असून त्याचा परिणाम आणि प्रभाव जागतिक स्तरावर जाणवतो.

1) पुढील वर्षामध्ये जागतिक तापमान 2 ते 3 सेंटीग्रेट वाढल्यामुळे जगातील अर्ध्या भागातील जैवविविधतेला धोका निर्माण झाला आहे.
2) जंगल नष्ट झाल्यावर भुस्खलन, कार्बन उत्सर्जन, आदी समस्या मोठया प्रमाणात निर्माण झाल्या आहेत.
3) हवामान बदलाचा परिणाम कृषीक्षेत्रावरही मोठया प्रमाणात आढळून येतो.
4) हवामान बदलामुळे हिमनदया वितळत आहेत व समुद्र पाण्याच्या पातळीत मोठया प्रमाणात वाढ होत आहे. त्यामुळे पुरपरिस्थिती निर्माण होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.
5) पाणी प्रदुषणामुळे पेयजल साठे दुषीत होत आहेत.

निष्कर्ष :

वरिल संपूर्ण अध्ययनावरुन असा निष्कर्ष काढता येतो की, हवामान बदलाचा परिणाम सर्वच जैविक घटकावर होत आहे. व अजैविक घटकातही बदल होत आहे. अर्थात या तापमान वाढीमुळे पृथ्वीवरील जिवसृष्टीस धोका निर्माण झाला आहे. मात्र सत्तास्पर्धा, जागतिक सत्तांची मनमानी मुळे जबाबदारीने हवामान बदलांच्या समस्येला सोडविता येत नाही अर्थात जागतिक स्तरावर होणाऱ्या सामुहिक प्रयत्नातून या समस्या सोडविता येणार आहेत.

उपाययोजना :

1) पर्यावरण शिक्षण, जनजागृती व शासनास सहभाग गरजेचे आहे.
2) वृक्षारोपण, वनीकरण, वनसंर्वधन, वनसंरक्षण सारख्या उपाययोजनाची कोटेकोर अंमलबजावणी करण्यात यावी.
3) हवा प्रदुषणावर नियंत्रण करण्यासाठी संयत्रे बसवून नियमित सर्वेक्षण करुन उपाययोजना करण्यात याव्यात.
4) अणुस्फोट चाचण्या, युध्दात रासायनिक व जैविक शस्त्राचा वापर यामुळे हवा विषारी होत आहे. यामुळे अणुस्फोट चाचण्यांना प्रतिबंध करणे, तसेच शस्त्रस्पर्धेला आवर घालण्यासाठी संयुक्त प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
5) संयुक्त राष्ट्रसंघटना, जागतिक आरोग्य संघटना, क्षेत्रीय आधारावर निर्मित विविध पर्यावरण संरक्षण संघटना आदि संघटनाना सहकार्य करित जागतिक महासत्तांनी पर्यावरण पुरक धोरणे राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) https://www.ipch.ch
2) https://www.un.org
3) कित्ता
4) https://foodbank.com
5) https://www.un.org
6) सामना ऑनलाईन 26 डिसेंबर 2021
7) डॉ.देसाई संभाजी, 'जागतिक पर्यावरण समस्या, आव्हाने व उपाय', प्रशांत पब्लीकेशन्स, जळगाव, प्र.आ. 12 फेब्रुवारी 2017, पृ.क्र.184
8) डॉ.पंडित बापट सुरेखा, 'पर्यावरणशास्त्र', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
9) डॉ.घारपूरे विठ्ठल, 'पर्यावरण भूगोलशास्त्र', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
10) Climate Change 2001 : Synthesis Report Intergovernmental Panel on Climate Change Geneva Switzerland 2001
11) Report on, 'National Mission for sustainable Agriculture' Strategis for meeting the Challenge of Climate Change, Report Published by Department of Agriculture and Co-Operation, Ministry of Agriculture New Delhi.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June 2022, Volume-14, Issue-6

"आंबेडकरवादः एक विद्रोही दर्शन"

प्रा. डॉ मंगल ससाणे

विद्या प्रतिष्ठान का, कला , विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, विद्यानगरी , बारामती, जिला - पुणे 413133

Email: mksasane72@gmail.com

शोध सार : आंबेडकरवाद भीमराव अम्बेडकर का दर्शन माना जाता है। इसमें व्यक्ति हो या संघटन डॉ. बाबासाहब जी द्वारा प्रेरित मूल्ये जो मानवी जिंदगी के लिए हितावह हो तथा उनके विचारों को माननेवाला अनुपालन करनेवाला, सभी विचारों को जिंदगी भर जिया या किया में उतारनेवाला ही आंबेडकरी विचारों का सच्चा पाईक होता हैं। डॉ. बाबासाहब ने वेद, पुराण, गीता को कभी कोई महत्व नहीं दिया और यही ताकतवर कारण ही जिसकी वजह से उन्होंने हिंदू समाज, की सामाजिक तथा धार्मिक संहिता मनुस्मृति' का सार्वजनिक रूप से दहन किया । मतलब पडयंत्रकारी, या मनुवादी पाखण्ड को इस तेज तुफान ने जला दिया । मेरी दृष्टि से यही डॉ. आंबेडकर का विद्रोही दर्शन सामने आता है। उन्होंने जातिव्यवस्था विरोधी मुहिम की शुरुआत की । हिंदुत्व, पाखंडी वेद, पुराण में आस्था रखनेवाले ब्राह्मणों को धर्म के रूप में चुनौती दी। जो इस सड़ी गली जातिव्यवस्था को बढ़ावा देते हैं। उपर्युक्त विचारों का मार्मिक चिंतन करते हुए आंबेडकरवाद का यही सारगर्मित उद्देश्य सामने आता है। जो डॉ. तेजसिंह व्यक्त करते है " आंबेडकरवाद संपूर्ण मानवसमाज के लिए उन मूल्यों को स्थापित करना चाहता है, जो समता, स्वतंत्रता और बंधुत्व पर आधारित हो । इसलिए उनमें मानव कल्याण की सर्वोपरि है। समता स्वतंत्रता और बंधुत्व में ही व्यक्ति स्वातंत्र्य की भावना निहित है। एक व्यक्ति एक मूल्य सामाजिक लोकतंत्र का आधारबिंदू है। इसलिए शब्द-प्रमाण और ग्रंथ- प्रमाण की अवधारणा को अस्विकार करता है।" 1

इतिहास इस बात का गवाह है कि जब सामाजिक संक्रमण एवं अत्याचार आघात, संघर्ष हुए है। समाज में घटित इन घटनाओं से निजात दिलाने के लिए समय समय पर महापुरुषोंका जन्म भी हुआ है। इन महापुरुषोंने समकालिन व्यवस्था में व्याप्त मानव विरोधी तत्वों की आलोचना के साथ उसका सही विकल्प भी सुझाया। हमारी कयाकथित हिंदू समाज की सनातनी व्यवस्था जिसमें भारतीय दीन दलित समाज अज्ञानांधकार की खाई में तडपन के साथ चातुर्वर्ण्य की व्यवस्था में पिसन के साथ दरिद्रता की आग में जल रहा था। ऐसे समय में सन् १८९१ के १४ वीं अप्रैल के दिन महु नामक गाँव की सरकारी छावनी में माता भीमाई ने इस लाल को जन्म दिया। पिता रामजी सकपाल हर्ष से ओतप्रोत हुए ।भारतीय दलित समाज को संविधान शिल्पी बाबासाहेब आंबेडकर जी के विचारों का योगदान प्राप्त होता है। हजारों वर्षों से पीड़ित शोषित, दलित अछूतजन, शाषक -शोषक, सवर्ण वर्गों के जघन्य एवं अमानवीय शोषण दमन अन्याय के विरुद्ध संघर्ष को संगठित रूप देने का कार्य सर्व प्रथम अदभूत प्रतिभा सराहनीय निष्ठा, न्यायशीलता, स्पष्टवादिता के धनी परमपूज्य डॉ बाबासाहेब जी को जाता है। दलित साहिता की निर्मिती का मूलस्त्रोत उनकी विचारधारा है ।जो आंबेडकरवाद के नाम से परिचित है।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरने दलितों का दुःख अवहेलना नजदिक से देखी थी । वर्णवादी तथा वर्गवादी समान में दलितोंपर होनेवाले अन्याय अत्याचार देखे भी और समय-समय पर सहन भी किए थे। उन्होंने दलितों को उनको दासता का बोध कराया और मुक्ति की स्पष्ट अवधारणा सामने रखी । सन १९२८ में बाबा साहब ने सबसे पहले महाड़ में अछूतों के लिए सार्वजनिक तालाब का पानी लेने हेतु सत्याग्रह किया। यह पहला अछूतों के लिए जश्न था। जो अपने मानव अधिकारों के लिए घरों से निकलकर सड़कों पर आये थे। दलित चेतना तथा विद्रोह का पहला प्रखर स्वरूप यह था। इस अवसर पर बाबासाहब ने हिन्दु धर्म पर तीखे प्रहार किए और मनुस्मृति को जलाकर दलितों को समान अधिकार दिलाने का अभूतपूर्व अलख जगाया। सन १९३५ में बाबासाहब ने ढेर सारे ग्रंथों का निर्माण किया। वैचारिक क्रांति के लिए उन्होंने " ३१- जनवरी १९२० में उन्होंने ' "मूक नायक '

नामक" पत्रिका शुरू की । सन १९२७ में "बहिष्कृत भारत" प्रसिद्ध की।" **2** दलित छात्रवासीस्कुल खोला। नागपूर सम्मेलन, पूना ऍक्ट, गोलमेज परिषद आदि के द्वारा दलितों में चेतना जगाई और दलितों के उद्धार के कदम तेज किए। जगायी और दलितों के उदार के कदम तेज किए। डॉ बाबासाहेब के विचारों से प्रभावित होकर दलित बड़ी संख्या में आंदोलन का हिस्सा बनने लगे। इसके माध्यम से दलित समाज प्रबोधित होता रहा। डॉ. बाबासाहब ने अपने समाज को स्वाभिमान, स्वावलंबन और स्वोध्दार की प्रेरणा देते हुए शिक्षा संगठन और संघर्ष का मार्ग दिखाया। वे निर्धार पूर्वक कहा करते थे कि " यदि गुलाम को उसके गुलाम होने का एहसास करा दिया जाए तो वह फिर गुलाम नहीं रहेगा वह गुलामी की बेड़ियों को तोड़ देगा" जिन्होंने भोगा है सहा है आपका अनुभव किया है उसके पास से विद्रोह हो ही मिलेगा। इस गुलामी और दास्तां पूर्ण जीवन से दलितों में चेतना जगाने का काम डॉक्टर अंबेडकर जी ने किया | " **3**

डॉ. आंबेडकर शिक्षा को अधिक महत्व देते थे । वे स्वयं आजीवन अध्ययनरत रहे थे। डॉक्टर बाबा साहब जी पर अपने गुरु ज्योतिबा फुले जी के विचारों का गहरा असर था ।उनके पद चिन्हों पर अविरत चलने का उन्होंने प्रण किया था ।जिस राह से वे गुजरे थे उन्हीं चिन्हों को ढूंढने का अविश्राम प्रयत्न वे करते रहे। महात्मा फुले जी ने पहचान लिया था कि दलितों में शिक्षा का अभाव है । इस कटु सत्य को उन्होंने निम्न शब्दों में व्यक्त किया है। जिसे मु .ब .शाह ने अपने ग्रंथ में उद्धृत किया है-

" विद्या बिना मति गयी।
मति बिना नीति गयी।
नीति बिना गति गयी |
गति बिना वित्त गया ।
वित्त बिना शूद्र गए ।
इतने अनर्थ एक अविद्या ने किये ।। " **4**

यह सुविदित है कि वे जीवन के अंतिम क्षण में भी लिख रहे थे। उन्होंने शिक्षा के लिए दलितों को प्रेरित किया। धीरे धीरे शैक्षिक वातावरण की हवा दलितों को छूने लगी और परिवर्तन की लहर दौड़ने लगी। शैक्षिक क्षेत्र के साथ साथ राजकीय क्षेत्र में भी दलितों को अधिकार प्राप्त हो इसलिए उन्होंने "इंडिपेन्डेन्ट लेबर पार्टी "का निर्माण किया जिसमें मुख्यत: मजदूर, किसान तथा मध्यवर्ग के लोग शामिल थे। साम्यवादियों तथा समाजवादीयों के साथ मिलकर मुंबई में संयुक्त ट्रेड यूनियन संघर्ष किया "ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन" का गठन किया ।मजदूरों की ओर से सदस्य के रूप में वायसराय की कार्यकारणी समिती की सभा में भाग लेना। काँग्रेस के भारतीय शासक वर्ग के रूप में वर्ग चरित्र तथा विचारधारा का विश्लेषण करना "ऑल इंडिया शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन" की ओर से संविधान सभा में संविधान के मसौदे का प्रस्तुतीकरण जिसमें भूमि तथा प्रमुख उदयोगों के राष्ट्रीयकरण के साथ "राज्य समाजवाद" का भी प्रस्ताव रखा गया था। मद्रास में पेरियार के साथ मुस्लिम लीग के संम्मेलन में भी हिस्सा लिया था। कांग्रेस के सहयोग से बबई से संविधान सभा के लिए पुनः निर्वाचित होना तथा प्रारुप समिति के अध्यक्ष के रूप में कार्य करना । कानून मंत्री के रूप में कार्यभार संभालना तथा संविधान प्रस्तुत करना हिंदू संहिता बिल का मसौदा तैयार करना तथा नेहरु कांग्रेस और हिन्दू महासभा द्वारा सहयोग न मिलने से उस मंत्रीपद को भी उन्होंने त्याग दिया था। सन १९५६ में महाराष्ट्र के नागपूर में लाखों अनुयायियों के साथ बौद्ध धम्म का स्विकार करना। साथ ही साथ "रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया का गठन करना "और सार्वजनिक जलाशयों से पेयजल के लिए अछूतों के अधिकारों की प्राप्ति हेतु" बहिष्कृत हितकारिणी सभा" का गठन "चादर-टेक आंदोलन" तथा" कालाराम मंदिर में अछूतों के प्रवेश" हेतू नासिक में सत्याग्रह करना उन्होंने दलितों को सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रों में अधिकार दिलाने के लिए अविरत कष्ट उठाये तथा उपर्युक्त क्षेत्रों में अपना स्थान बनाए रखने के लिए शिक्षा यह एकमात्र प्रभावी माध्यम स्वीकार किया।

डॉ. बाबासाहब जी के विचारों का दर्शन दलित सामाजिक क्रांती से इस प्रकार होता है, जैसे सन १९५० में ""दलित साहित्य संघ" की स्थापना महाराष्ट्र में होती हैं। सन १९५३ ई.स में अप्पा रणशिंग ने "जनता" साप्ताहिक पत्रिका में दलित साहित्य की

सत्तालोचना पर बहस की थी। सन १९५५ में नागपूर में "जयभिम" साप्ताहिक के "दलित साहित्य अनास्था" नामक लेख छापा था। ई.स. १९६१के बाद तो दलित साहित्य का काफी विकास हुआ "दलित साहित्य संसद"; "बौद्ध साहित्य संसद", "दलित सेवक संघ", "मिलिद साहित्य परिषद और संगठन व संस्थाएँ "आदि में मूल विचार डॉ. बाबासाहब जी के होने के नाते दलितों के जीवन में सुधार ही सुधार आये। डॉ.आंबेडकर जी इस सड़ी-गली व्यवस्थाको बदलने के लिए सतत संघर्ष किया और अपने क्रांतिकारी विचारों का योगदान दलितों को दिया ताकि उस समुदाय में अन्याय के प्रति संघर्ष, विद्रोह करने की शक्ति पैदा हो। सबमूच उनका कार्य इतना अनमोल था। डॉ. बाबासाहब जी हमेशा इस बात के हिमायती थे कि हिंदू मानसिकता में परिवर्तन लाना और जाति व्यवस्था का निर्मूलन करना । समता, स्वाधिनता, बंधुता और सामाजिक न्याय आदि मूल्योंपर आधारित बौद्ध धर्म का स्विकार करना। वह धर्म जो अपने अनुयायियों को कुत्तों तथा अपराधियों से बद्तर मानकर असहनीय, अयोग्यता, आरोपित करता है वह कोई धर्म नहीं है। धर्म में इस प्रकार की अन्याय पूर्ण व्यवस्था के लिए कोई स्थान नहीं है। धर्म और दासता परस्पर विरोधात्मक है। क्योंकि जो धर्म किसी वर्ग को शिक्षा न ग्रहण करने दे ,धन संचय न करने दे वह धर्म न होकर मनुष्य के लिए विडम्बना है। इतना सबकुछ करने के पश्चात भी हिंदू समाज के सनातनी ठेकेदारों की ब्राह्मणवादी मानसिकता में बदलाव नहीं आया। परिणामस्वरूप विश्वभूषण परमपूज्य डॉ. बाबा साहब, गौतमबुद्ध के धर्म को स्विकार करते हैं। उन्होंने हमें वर्तमान तथा भविष्य में पाँव गढ़ाने का सामर्थ्य दिया। उनका दर्शन ही हमारी पीढ़ी का कायाकल्प है। उनकी विचारधारा का परिचय ही दलित साहित्य की निर्मिती रही। जिसके कारण दलित कवि, कहानीकार, उपन्यासकार अपनी अपनी अलग पहचान देने लगे।

आंबेडकरवादी विचारों का अंतिम लक्ष्य एक हो था और वह था शोषण मुक्त समाज का निर्माण करना तथा हर मनुष्य स्वाधिनता, समानता, बंधुता और सामाजिक न्याय का लाभार्थी हो। सभी भारतीय भाषाओं में लिखा साहित्य अक्तूबर की क्रांति से प्रभावित रहा। समाज को सही दिशा देनेवाले डॉ. अविडकरजी का महापरिनिर्वाण होने के बाद दलित दिशाहीन हुऐ लेकिन उनके शीर्षस्थ अनुयायियों ने इस धुरा को संभाल भी लिया। दलितों के लिए यह सुनहरा मौका मिला भी तो मिला सिर्फ भारतीय संविधान के अमर शिल्पी सामाजिक क्रांति के सूर्य राष्ट्रवादी देशभक्त समता के प्रतीक विशिष्ट मानवतावादी, शोषणमुक्त समाज के स्वप्न द्रष्टा, कुलीनता और हीनता की भावना के समाप्तिकर्ता, भारतीय जन-चेतना के प्रतिक साधारण परिवार का एक असाधारण व्यक्तित्व, सामाजिक न्याय एवं दलित क्रांति के प्रणेता स्त्री-हितों के हिमायतो, कातिकारी युगपुरुष, दलितों शोषितों के मसीहा तथा आधुनिक भारत के निर्माता बोधिसत्व के रूप में जाने जाते हैं। ऐसे युगपुरुष डॉ. आंबेडकरी जी के अमुल्य विचारों को।जिनका योगदान आज कोटी- कोटी दलित समाज पर है। अगर वे संविधान कमी ना होते तो समस्त दलित समाज अंधकार की खाई में ही रहता तथा उनका कर्तृत्व तथा विचारों का दर्शन अगर ना होता तो विरोध विद्रोह चेतना का कभी विचार भी ना किया जाता। आज का दलित जहां कहीं है वह सिर्फ डॉ. बाबासाहय आबेडकरजी के योगदान से ही। उन्होंने समाज के दीन दुखियों शोषितों, पीड़ितों, पददलितां उपेक्षितों तथा ऐसे नर नारीयों को नया जीवन दिया। जिन पर सदियों से अत्याचार ढाये जाते थे। अगर बाबासाहबजी भारतीय दलित समाज के मसीहा बनकर न आते तो शायद जूल्मों का यह अन्तहीन सिलसिला रुकने का नाम न लेता। इसलिए वे दलितों से कहते अपमानित होकर जीवित रहना धिक्कार है। "दलित स्वावलंबी बनें, आत्मसम्मान पैदा करें और हीन- भावना का त्याग कर शिक्षित व सक्षम बनें।" 5 स्वाभिमान जीवन के लिए अति आवश्यक है। स्वाभिमान के साथ जीवित रहने के लिए मनुष्य को कठिनाइयों का सामना करना पड़ता है। कठिन एवं तीव्र संघर्ष से ही शक्ति, विश्वास और आदर प्राप्त होता है और यह तब ही संभव है जब बहुजन भाग्य, भय तथा भगवान के मायाजाल पाखण्ड से मुक्त होगा और अत्त दीप भवः के आलोक में अपने पैरों पर खड़ा होगा। ऐसे विश्वभूषण

परमपूज्य डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकरजी के प्रति मेरे कोटी कोटी प्रणाम...|

निष्कर्ष:-

दलित साहित्य की प्रेरणा डॉ. बाबासाहब उनका दर्शक तथा आंदोलन है। दलित साहित्य मनुष्य - मनुष्य का भेद मिटाने की लिए हमेशा चाह रखता है। वह मानवता का वाहन बनना चाहता है। दलित कवि , लेखक आदि ने अपने काव्यों के माध्यम से समाज सुधार, अपने हक ,समानता, सामाजिक पुनरुत्थान ,मुक्ति की अपेक्षा, चेतना की शिक्षा , महामानवों के विचारों की दीक्षा सम्मान की चाहत, जीवन की समीक्षा करने वाला साहित्य विचार, अपनी कविताओं के माध्यम से प्रस्तुत किए हैं। वे चाहते है वह भी इस भूमि के हकदार है, अपने हैं और उनको अपने अधिकार मिलने चाहिए | यही वैचारिक मंथन इन कविताओं से समाजव्यवस्था के बीच प्रस्तुत किये हैं । जो अधिकार सम्मान की अविरत माँग करता है। ऊँची शिक्षा लिए बिना कोई आगे नहीं बढ़ सकता यही रास्ता आंबेडकरवाद का है। आंबेडकरी विचारधारा का अर्थ ही यही है शिक्षा, संगठन , अन्याय, अत्याचार तथा उत्पीड़न के खिलाफ संघर्ष करना है।

संदर्भ

1 आंबेडकरवादी साहित्य-विमर्श - ईश गंगानिया पृ, क्र – 44

2 दलित उपन्यास एवं आत्मकथा साहित्य – डॉ. मंगल ससाणे , पृ, क्र – 22

3 संदर्भ -दलित विमर्श - डॉ -धीरजभाई वणकर पृष्ठ -९

4 संदर्भ -दलित चेतना और समकालीन हिंदी उपन्यास - डॉ. मुन्ना तिवारी - पृष्ठ – ३५

5 दलित विमर्श के आलोक में - डॉ. रश्मि चतुर्वेदी। पृष्ठ - १२८

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि भूकनायक

अपेक्षा अम्बेडकरवादी साहित्य का मुखपत्र (30-31 जनवरी-जून 2010)

दलित शिखरों के साक्षात्कार - डॉ. यशवंत वीरोदय

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email- rbhole1965@gmail.com
Visit-www.jrdrvb.com

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102